Huricihan İslamoğlu-İnan

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü

1.22

İletişim Yayınları

HURİCİHAN İSLAMOĞLU-İNAN

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü

HURİCİHAN İSLAMOĞLU-İNAN, İstanbul'da doğdu. Chicago ve Wisconsin/Medison Üniversiteleri'nde ekonomi ve tarih eğitimi gördükten sonra, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve California Üniversitesi'nde ders verdi. 1984'te üç aylık *Toplum ve Bilim* dergisinin yayın yönetmenliğini yaptı. 1985-1989 yıllarında Berkeley'de, California Üniversitesi Gelişme Araştırmaları Bölümü'nde misafir profesör olarak çalıştı. Halen Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyesidir.

İletişim Yayıncılık A.Ş. • *Araştırma-İnceleme Dizisi 27* • ISBN 975-470-107-5

1. BASKI © *İletişim Yayınları, İst. 1991*

KAPAK *Ümit Kıvanç*
KAPAK DESENİ *"Sipahi ve Molla"; Salomon Schweigger'in* ***Eine neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Konstantinopel und Jerusalem*** *(Almanya'dan İstanbul ve Kudüs'e Bir Seyahatin Tasviri) içinde s.167 (2. basım, Nürnberg, 1939).*
DİZGİ *Değişim Dizgi-Ajans*
KAPAK BASKISI *Ayhan Matbaası*
İÇ BASKI ve CİLT *Şefik Matbaası*

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No.7 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62

HURİCİHAN İSLAMOĞLU-İNAN

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü

İÇİNDEKİLER

Tablo Listesi 7
Harita Listesi 9
Giriş 11
Bölüm I: Bir Kavramsal Çerçeve Tartışması 15
I. 1 Tarih Dışı Osmanlı Tarihleri 17
I. 2 Dünya Sistemi Yaklaşımı ve Osmanlı Tarihi 24
I. 3 Dünya Sistemi Yaklaşımının Osmanlı Tarihi Açısından Bir Eleştirisi 29
I. 4 Osmanlı İmparatorluğunda Siyasal İktidar ve Tarım Ekonomisi 32
I. 5 Köy Ekonomisinde Dönüşüm ve Kuramsal Yaklaşımlar 45
Bir Brenner Eleştirisi 50

Bölüm II: İktisadi Eğilimlerin İncelenmesinde Bir Kaynak Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri 55
II. 1 Genel Nitelikleriyle Tahrir Defterleri 58
II. 2 Demografik Tarih Açısından Kaynak Olarak Tahrirler 61
II. 3 Tahrir Defterleri ve Tarımsal Üretim Tahminleri 68
II. 4 Öşür Oranları ve Vergilendirme Sistemi 75
II. 5 Tahrir Defterleri : Ticari ve Sınai Vergiler 79
Ek II. 1 Tablolar 82
Ek II. 2 Nahiye ve Kasabalarla İlgili Belgelerin Bir Listesi 86

Bölüm III: Orta ve Kuzey Anadolu'da Üretim ve Dolaşım İlişkileri 91
III. 1 Üretim İlişkileri 91
III. 2 Gelir Sahipleri ve Artı Ürünün Pazarlanması : 98
Ek III. 1 Tablolar 110

Ek III. 2 Gelirlerin Nahiyelerdeki Çeşitli Gruplar Arasında Bölüşümü 142
Çorumlu 144
Karahisar-ı Demirli 149
Katar 152
Kafirni 155
Yıldız 158
Cincife 160
Venk 161
Felis 164
Karakuş 165
Niksar 167

Bölüm IV: Orta ve Kuzey Anadolu'da Köylü Aile Ekonomisinin Dinamiği 171
IV. 1 Nüfus Artışı ve Köylü Aile Ekonomisi 172
IV. 2 Ticari Gelişme ve Köylü Aile Ekonomisi 186
IV. 3 Tarımdışı Faaliyetler: Dokumacılık 196
IV. 4 Özet Sonuçlar 200
Ek IV. 1 Tablolar 205
Ek IV. 2 Tarımsal Ürünün Dağılımı ve Üretimde Değişmeler 228
Sonuç 239
Kısaltmalar Listesi 243
Dipnotlar 249
Kaynakça 285

TABLOLAR

II. 1 1520-30 ve 1574-76 Dönemlerinde İncelenen her Nahiye için Seçilmiş Yerleşim Birimlerinin Türü ve Sayısı.
II. 2 1520-1530 dönemi Tahrir Kayıtlarında Rum Vilayetinde Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dini Konumlarına Göre Sınıflandırılması.
II. 3 1554 Tahrir Defteri Kayıtlarında Tokat civarındaki Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dini Konumlarına Göre Sınıflandırılması.
II. 4 1574-76 Dönemi Tahrir Kayıtlarında Rum Vilayetinde Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dini Konumlarına göre Sınıflandırılması.

III. 1 Gelir Sahipleri : Çorumlu 1456
III.2 Gelir Sahipleri : Çorumlu 1520-30 ve 1576
III.3 Gelir Sahipleri : Karahisar-ı Demirli 1456
III.4 Gelir Sahipleri : Karahisar- ı Demirli 1520-30 ve 1576
III.5 Gelir Sahipleri : Katar 1520-30 ve 1576
III.6 Gelir Sahipleri : Kafirni 1520, 1554 ve 1574
III.7 Gelir Sahipleri : Yıldız 1485
III.8 Gelir Sahipleri : Yıldız 1520, 1554 ve 1574
III.9 Gelir Sahipleri : Cincife 1455 ve 1485
III.10 Gelir Sahipleri : Cincife 1520, 1554 ve 1574
III.11 Gelir Sahipleri : Venk 1455 ve 1485
III.12 Gelir Sahipleri : Venk 1520, 1554 ve 1574
III.13 Gelir Sahipleri : Felis 1528 ve 1574
III.14 Gelir Sahipleri : Karakuş 1528 ve 1574
III.15 Gelir Sahipleri : Niksar 1528 ve 1574
III.16 Rum Vilayetindeki 10 Nahiyede 16. yüzyılın iki Farklı Döneminde Malikâne Hisselerinin Gelir Sahipleri Arasında Dağılımı
III.17 Rum Vilayetindeki 10 Nahiyede 16. Yüzyılın İki Farklı Döneminde Divani Hisselerinin Gelir Sahipleri Arasında Dağılımı

IV.1. Rum Vilayetinde Kırsal Nüfus : Toplam Vergi Mükellefleri
IV.2. Kırsal Nüfusun Yüzde Büyüme Oranları
IV.3. Kent Nüfusu: Toplam Vergi Mükellefleri
IV.4. Kent Nüfusunun Yüzde Büyüme Oranları
IV.5. Kırsal Bölgede Bekâr Erkek Nüfusun (caba-mücerred) Vergi Mükellefi Evli Erkek Nüfusuna Oranı (yüzde olarak)
IV.6. Kentlerde Mücerredlerin Toplam Evli Erkek Nüfusuna Oranları (yüzde olarak)
IV.7. Tahıl Üretimi ve Nüfus Endeksleri
IV.8. Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1485-1520
IV.9. Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1455-1485, 1455-1520
IV.10. Tahil Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1554-1575
IV.11. Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1520-1554, 1520-1575
IV.12. Farklı Ürünlerin Toplam Üretim İçindeki Payı (yüzde olarak)
IV.13. Tahıl Dışı Ürünlerin Üretim Endeksleri
IV.14. Tahil Dışı Ürünlerin Vergi Gelirlerindeki Büyüme Oranları (yüzde olarak)
IV.15. Tahıl Dışı Ürünlerin Vergi Tahminleri
IV.16. Vergi Mükellefi Başına Düşen Buğday ve Arpa Üretimi
IV.17. Koyun ve Kovan Vergileri ve Sayıları
IV.18. Kırsal Bölgede Ticari ve Sınai Vergiler
IV.19. Kentlerden Alınan Vergiler

HARİTALAR

1. Rum Vilayetinde İncelenen Bölgeler 56
2. Rum Vilayetindeki Kasabalar ve Ticaret Yolları.....57
3. Rum Vilayetindeki Bölgelerden Dışarıya Gönderilen Vakıf Gelirlerinin Coğrafi Durumu.....106

Babama

GİRİŞ

Bu kitapta, Orta ve Kuzey Anadolu'da onaltıncı yüzyıl boyunca Osmanlı kırsal toplumunun geçirdiği toplumsal ve ekonomik değişmeyi inceleyeceğim. Bunu yaparken endüstri öncesi tarımsal ekonomilerin, özellikle Asyagil olanların durağanlığını iddia eden görüşlerin tersini savunacağım. Burada ortaya atılan tez, nüfusta yaklaşık yüzde yüz oranında bir artış ve gelişen kentlerde çoğalan ticari talep karşısında köylü ekonomisinde verimlilik ve toplam üretimin artmış olduğu, böylelikle kırsal ekonominin onaltıncı yüzyılda önemli değişmelere tanık olduğu doğrultusundadır. Kırsal ekonomik gelişme bir boşluk içinde gerçekleşmediğine göre bu gelişmenin artı ürüne el konma biçiminden ve değişim (dolaşım) ilişkilerinden soyutlanarak anlaşılamayacağı açıktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu ilişkiler, toprak üzerinde tasarruf hakkına sahip bağımsız köylülerce gerçekleştirilen artı ürünün üretimini, temellükünü (el konmasını) ve bölüşümünü olanaklı kılan devletin yönetim ve yargı kurumları tarafından şekillendiriliyordu. Devlet içinde odaklaşan bu güç ilişkileri, tarımsal üretim ya da kırsal ekonomik gelişme üzerinde birincil bir etki oluşturmakla kalmıyor, köylü üretiminin örgütlenmesini ve kırsal sınıf ilişkilerinin dönüşme yönünü de belirliyordu. Diğer bir deyişle, burada öne sürülen temel görüş, onaltıncı yüzyılda Anadolu'daki nüfus artışı ve ticari gelişmenin ekonomik kalkınma modellerinin öngördüğü sonuçlara yani, köylü işletmelerinin parçalanmasına ve mülksüzleşmeye, büyük ticari işletmelerin oluşmasına, kırsal bölgelerde sınıf farklılaşmasına yol açmadığıdır. Bu türden bir gelişme olmamıştır, çünkü üretim ve mülkiyet ilişkilerinde ve toprak dağılımında böyle uzun dönemli dönüşümler yalnızca soyutlanmış arz ve talep yasaları uyarınca işleyen ekonomik etkenler aracılığı ile gerçekleşmez. Kırsal ekonomideki ve toplumdaki değişmeler ekonominin dışında kalan etkinliklerini gerektirir. Bu etkinliklerin başında ise toplumdaki siyasi güç mücadelesi ve bu müca-

delenin odak noktasını oluşturan devlet yapısı gelmektedir. Onaltıncı yüzyılda Osmanlı devleti ana gelir kaynağını oluşturan köylü ekonomisinin bütünlüğünü korumaya çalışıyordu. Aynı zamanda, bu ekonominin yönetime ve yargıya ilişkin kurumlar aracılığıyla sürdürülmesi devletin siyasal otoritesinin temelini oluşturmaktaydı. Ancak bu, Osmanlı toplumunun durağan olduğu, değişme yeteneğinden yoksun olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır; toplum değişiyordu, ama kendi siyasi mantığının belirlediği yönde. Ayrıca, köylü ekonomisindeki sürekliliğin devletin siyasi gücü ile ilişkilendirilmesi, Osmanlı devleti tanımlamalarında kaçınılmaz bir öge olarak karşımıza çıkan "doğu despotizmi" kavramının bir eleştirisi mahiyetindedir. Şöyle ki, "doğu despotizmi" kavramı toplumdevlet ilişkisini vergilendirme işlevi ile özdeşleşen bir baskı ilişkisine indirgemektedir. Bu çalışmada devlet-toplum ilişkisinde baskının yanısıra muvaffakat ögesi vurgulanmaktadır. Burada öne sürülen temel sav köylülerin geçimlik ekonomisini koruyabilme yeteneğinin, adalet ilkesinin uygulayıcısı olan devletin meşruiyetinin temelini oluşturduğudur.

Daha somut olarak bu çalışma devletin içinde odaklaşan artı ürüne el konma biçimi ile dolaşım ilişkilerinin ve köylü ekonomisindeki dönüşümlerin ayrıntılı bir incelemesidir. Böylelikle, onaltıncı yüzyılda Anadolu'daki toplumsal ve ekonomik dönüşümün kendine özgü niteliğini betimlemeyi amaçlamaktadır. Bu mikro tarih, sınırlı bir bölgeyi incelemekle beraber imparatorluğun kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleştiği onaltıncı yüzyıl sonrası dönemlerde meydana gelen toplumsal ve ekonomik dönüşümlere de ışık tutacak niteliktedir. Bu dönüşümler Avrupa ekonomisi kökenli arz talep mekanizmalarının gerektirdiği doğrultuda olmamış, Osmanlı iç dinamiğinin dünya ekonomisi ile etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Kitap dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde sanayi öncesi toplumlarda toplumsal ve ekonomik dönüşüm kuramlarından kalkarak Osmanlı İmparatorluğunun iç dinamiğini incelemek için bir kavramsal çerçeveyi özetleyeceğim. İkinci bölümde 16.

yüzyılda Orta ve Kuzey Anadolu'da kırsal ekonominin incelenmesinde ana kaynak olarak kullandığım tahrir defterleri konusunda bilgi vermeye çalıştım. Bu bölümde özellikle, özde devletin vergi kayıtları niteliğinde olan tahrir defterlerinden nüfus, tarımsal üretim ve artı ürüne el konma ilişkileri ile ilgili bilginin nasıl üretildiği ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Üçüncü bölümde onaltıncı yüzyılda Orta ve Kuzey Anadolu'da artı ürüne el konma biçimini ve dolaşım ilişkilerini tanımladıktan sonda son bölümde de bu bölgede köylü ekonomisindeki gelişmeleri inceleyeceğim.

Son olarak, bu çalışmanın gerçekleşmesinde katkısı bulunanlara teşekkür etmek isterim. Başta, bana Osmanlı tarihinin kapılarını açan hocam Halil İnalcık olmasaydı bu çalışmanın olamayacağını içtenlikle söyleyebilirim. Ayrıca arşiv çalışmalarında yardımlarını esirgemeyen Süreyya Faroqhi'ye bu incelemeyi İngilizceden çeviren Sabri Tekay'a minnettarım. Tanıl Bora'nın sevecen ve profesyonel yayıncılık anlayışı olmasaydı uzun süre rafta bekleyen bu çalışma gün ışığına çıkamazdı. Ayrıca, keskin eleştirileri ile beni sürekli kendimi sorgulamaya zorlayan eşim Kemal İnan'a ve bu araştırmanın gerçekleşmesinde benden desteğini esirgemeyen anneme çok şey borçluyum.

BÖLÜM I

BİR KAVRAMSAL ÇERÇEVE TARTIŞMASI

Batı egemenliğinin Doğu üzerinde yerleşmesinin özünde Doğu'nun tarihinin Batı hegemonyasının dilinde yazılması yatar. Bu olgu en açık ve gelişkin biçimiyle, 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dört yüzyıllık süre içinde Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Balkanlarda geniş topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda göze çarpmaktadır. Osmanlı ülkesi, Batı Avrupa'ya olan yakınlığının yanısıra, uzun bir süre boyunca Batı ile askeri, diplomatik, ticari ve kültürel ilişkiler içinde olduğu için genişleyen bir Avrupa'yı çok daha yakınında ve anında hissetmiştir. Onsekizinci yüzyılın sonunda ve ondokuzuncu yüzyılda, Avrupa'nın Osmanlı topraklarına doğrudan nüfuz ettiği o tarihsel an'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi ve toplumsal yapısı üzerine bir takım inançlar ve varsayımlar ortaya çıktı.[1] Aydınlanma çağının yazarları ve Hegel'in katkıları ile Avrupalı dünya görüşünün **(Weltanschauung)** bir parçası olarak ortaya çıkan bu söylem Doğu ile Batı tarihlerinin, özde bir ikilikten, bir karşıtlıktan kaynaklandığı görüşü ile temellendirildi.[2] Batı değişme ve gelişmeye dayalı, dünya tarihinin ayrıcalıklı bir bölgesi olarak görülürken Doğu bu ayrıcalıktan yoksun, değişmeyen, gelişmeyen ve böylece "tarihsiz" bir bölge olarak görüldü. Bu kavramsal çerçeve, Batı'nın kendi "Ben"liğini tanımlaması için gereken "Diğer"i, yani Doğu'yu kendinin karşıtı; ya da Doğu'nun tarihini Batı'nın olumsuzu olarak tanımlayarak kendi gelişmesinin karşıtı, değişmeyen bir ardalanı olarak görmekteydi. Bu görüş, Batı egemenliğini, kendi başına durağanlığı aşamayan Doğu üzerinde itici bir güç olarak kabul etmiş ve bu ideolojiye de hizmet etmiştir.[3] Öte yandan dünya tarihine bu ikili bakış, örtük bir biçimde de olsa, tarih-dışı bir anlayışı içermektedir. Doğu ve Batı kendi kültürel ve jeopolitik özgüllükleri içinde hapsolunmuş ideal toplum tipleri olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu bağlamda ele alınan bir 'tarihsel' çözümleme

ideal tipleri karşılaştırmaktan ibarettir: Dinamik, akılcı, demokratik bir Batı'ya karşı durağan, akıldışı, otoriter bir Doğu.[4]

Yukarıda sözü edilen Avrupalı dünya görüşünün somut ifade biçimleri, sanat, tarih, edebiyat ve din alanlarında gelişen ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılık geleneğinde, Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramında ve 2. Dünya Savaşı sonrası toplum bilimlerinde yeşeren "gelişmecilik" yazınında görülmektedir. Son yirmi yıl içinde, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bu perspektiflerden kaynaklanan temel varsayımlar düşün adamlarınca sorgulanmaya başlamıştır.[5] Bu sorgulamanın özünde Osmanlı tarihini, Batı'nın kendi öztanım anla-yışından koparark dünya tarihindeki yerine oturtmak ve böy-lece bu tarihi sömürgeleşmekten kurtarmak çabası yatmaktadır. Bu da Osmanlı tarihini yeniden yazmak anlamına gelir.

I. Wallerstein tarafından ortaya atılmış olan dünya sistemi perspektifi,[6] Osmanlı tarihinin yeniden yazılması ya da yeniden kavramsallaştırılması yönünde bazı yeni olanaklar sunmaktadır. Dünya sistemi perspektifi dünya tarihi üzerindeki tarih-dışı ve ikilemli görüşleri tartışmaya açmaktadır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel gelişmesini tek bir bütünsel dönüşümün yani Avrupa kaynaklı dünya kapitalist dönüşümünün bağlamında ele almayı öngörmektedir. Bu yönüyle dünya sistemi yaklaşımı farklı bölgelerdeki tarihsel gelişmeleri kültürel ya da jeo-politik ögelerce belirlenmiş ideal tipler ile açıklanabileceği görüşünü yadsımaktadır. Bunun yerine Osmanlı ve Batı Avrupa toplumlarının farklı gelişmelerini, onaltıncı yüzyıldan sonra Osmanlı ülkesini de içine alarak genişleyen dünya kapitalist sisteminin "dalgalanan gerçekliği" ile açıklamaktadır. Bu, "içerilme" olarak adlandırılan süreç Osmanlı yapılarının dünya ekonomik güçleri ile ilişkiye girmesi sonucu meydana gelen dönüşümleri betimlemektedir. İleride bu dönüşümün biçimleri ve ortaya çıkan Osmanlı yapılarından bahsedeceğiz. Fakat, ilk önce Osmanlı İmparatorluğuna ilişkin bugün için geçerli olan yaklaşımlara değinmek yerinde olacaktır. Çünkü bu yaklaşımların eleştirisi burada sunulacak olan kavramsal çerçevenin baş-

langıç noktasını oluşturacaktır.

I .1 Tarih-Dışı Osmanlı Tarihleri

Ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılık geleneğine[7] göre temel çözümleme birimi Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olduğu İslam uygarlığıydı. Bu uygarlık birimi ise öze yönelik kültürel terimlerle tanımlanmaktaydı. Oldukça heterojen bir bütün olan İslam dünyası bir İslam Ruh'unun **(geist)** varlığı ile tekbiçimleştiriliyor, dahası, çeşitli ve farklı kurumsal ve kültürel yapılar bu temel kültürel özün somut görünümleri olarak algılanıyordu. Önceleri, ilgilerini edebiyat, felsefe, din ve hukuk metinleri gibi kültürel biçimleri filolojik yöntemlerle deşifre etmek yolunda yoğunlaştıran Şarkiyatçılar İslam uygarlığının tarihini, dokuzuncu ve onikinci yüzyıllar arasındaki klasik dönem, yani "altın çağ" ve onu izleyen bir "çöküş" ya da "duraklama" çağı olarak görüyorlardı.[8] Bir yandan "çöküş", İslam kültürünün özündeki bir "sakatlık" ile açıklanıyor; buna karşın Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi, yokuşaşağı olması gereken tarihsel yolda aykırı bir çıkıntı oluşturuyordu. Şarkiyatçılık, bu sorunu çözebilmek için, inceleme yöntemini metinsel çözümlemeden kurumsal çözümlemeye doğru kaydırırken İslam uygarlığı olarak adlandırdığı kültürel bütün ile bir diğer ondokuzuncu yüzyıl entellektüel kurgusu olan "Doğu despotizmi" kavramını üstüste çakıştırma yolunu seçti.

Osmanlı despotizminin, Avrupa monarşizminin bir antitezi olarak çözümlenmesi Rönesans'tan beri Avrupa siyasal söyleminin bir parçası olarak süregelmişti. Aydınlanma çağının düşünürleri (özellikle Montesquieu) ile "despotizm" anlayışı daha genel bir kapsam kazandı. Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere Asya'daki tüm siyasal yapılar, coğrafi etkenlerin sosyo-politik oluşumlar üzerindeki rolü de vurgulanarak, bu kapsam çerçevesinde betimlenmeye başlandı.[9] Bunun yanısıra farklı politik yapıların karşılaştırılması, Doğu ve Batı toplumların-

da devlet-toplum ilişkileri gibi konular onsekizinci yüzyılın sonu ile ondokuzuncu yüzyılda vazgeçilmez entellektüel çalışma alanları haline gelmişti. Böylece Doğu'da "sivil toplum" 'un yokluğu ve devletin ağır basan niteliği, Batı'da gelişmiş bir sivil toplum ve dengeli bir devlet ile karşılaştırılarak karşıtlıklar ortaya konuyordu.[10] Marx ve Engels'in ATÜT kavramı işte böyle bir kuramsal bağlam içinde ele alınmıştı.[11] ATÜT "Doğu despotizmi" anlayışını içerdiği ve bu yönüyle son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin öne sürülen çözümlemelerde de kullanıldığı için bu kavramın temel öğeleri üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

ATÜT kavramının kökeninde devesa bir devlet ile geniş bir kırsal taban arasındaki boşluk yatmakta ve böylece devletin otoritesini sınırlayabilecek ara yapıların, yani sınıfların yokluğu vurgulanmaktadır. Bu da sınıflar ve sınıf mücade-lesinin yokluğu ile Asya'nın ekonomik durağanlığını açıklamak-tadır. Böylece Marx, ilk olarak, 'Doğu despotizmi'nin temelini toprağın devlet mülkiyetinde olmasına bağlamıştır. Bunu yaratan özelliği ise Asya coğrafyasının iklim koşullarından kaynaklanan, verimliliğin ancak devletin ele alacağı büyük ölçekli sulama tesisleri ile sağlanabildiği bir üretim gereksinmesi olarak açıklamaktaydı. Bu yapı içinde devletin toprağın tek sahibi olması toprak üzerinde özel mülkiyeti dışlıyor ve bu da devletin mutlak gücüne meydan okuyabilecek toprak sahibi bir sınıfın neden varolmadığını açıklayabiliyordu. Bununla beraber sonraları, Marx, Hegel'i izleyerek, doğu despotizmi'ni, zanaat ve tarımı birleştiren bir iç iş bölümünü tamamlamış, kendi kendine yeterli köy birimlerinden oluşan bir kırsal toplumun varlığı ile açıklamıştır. Bu yapı içinde de, ortak çıkarları olduğu halde bu sınıf çıkarlarını gerçekleştirecek sosyo-ekonomik bağlardan yoksun, birbirlerinden yalıtılmış köy toplulukları despotik devletin otoritesine rakip olamıyorlardı. Devlet topluma ve ekonomiye ancak vergi toplamak biçiminde müdahale ederken kendi kendine yeterli köy topluluklarının atomlaşmış toplumsal yapısı siyasal gücün el değiştirmesinden etkilenmediği gibi bu gücü etkilemekte ne çıkarları,

ne de olanakları vardı. Toplum ve toplumun yönetim ile olan ilişkisi Hegelci terimlerle, Asya'da sivil toplumun kendi doğası nedeni oluşa-madığı biçiminde dile getirilebilir. Bu da Asya toplumlarının durağanlığını ya da tarih-dışı oluşunu açıklamaktadır. Bu durumda toplumsal değişme Doğu'ya ancak dışarıdan, daha açıkçası Batı'nın müdahalesi ile gelebilmektedir.

ATÜT'ün kuramsal açıdan yetersiz ampirik açıdan geçersiz olduğu açık bir biçimde kanıtlanmıştır.[12] Böyle olduğu halde ATÜT kavramında yer alan Doğu'nun coğrafya ve toplum yapılarından kaynaklanan durağanlığı ve siyasal yapısının despotik olduğu varsayımı 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde başta Sovyet Rusya ve Çin olmak üzere[13] Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı sonrası oluşan ülkeler bağlamında karşımıza çıkmaktadır.[14] Bu toplumlara ilişkin çözümlemeler ATÜT kavramını zaman zaman çok açık bir biçimde Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlüğünü vurgulayan bir ideoloji olarak kullanmaktadır. Bu araç bir yandan apaçık bir soğuk savaş diline dönüşürken[15] diğer yandan da Batı'nın Batı-dışı bölgelerdeki sömürgeci yayılma politikalarını, bu politikaların gelişme sürecine olan yararlı katkılarını vurgulayarak, **meşrulaştırma** işlevini görmektedir. Shlomo Avineri'nin Arap toplumu üzerindeki çalışmaları söz konusu meşrulaştırma olgusunun en güzel örneklerinden biridir.[16] Avineri çağdaş Arap yöneticilerinin militarist niteliğini ve Arap toplumlarının sosyo-ekonomik azgelişmişliğini Osmanlı despotizmi altında toplumun durağanlaşmış ve sınıflaşmamış olması iddiası ile açıklamaktadır. Avineri bu savdan kalkarak İsrail'in Filistin'i sömürgeleştirmesinin nasıl geçmiş ATÜT kalıntılarını silerek bu bölgeyi modernleşme yoluna sokabileceğinden söz etmektedir. Böylece ATÜT, Avineri tarafından, İsrail'in Arap topraklarındaki saldırganlığını meşrulaştıran bir kavramsal aygıt olarak kullanılmaktadır.

Şarkiyatçılığın İslam siyasal yapısını ve toplumunu betimleme biçimi, Aydınlanma çağına ve ondokuzuncu yüzyıl Avrupa entelektüel söylemine egemen olan "Doğu despotizmi" kavramları ile büyük benzerliklere sahiptir. Şarkiyatçılar, kültür-

cü yaklaşımlarına sadık kalarak "Doğu despotizmi" olgusunu coğrafya ya da sosyo-ekonomik yapılar ile değil, İslam'ın kültürel özellikleri ile açıklamaktadırlar. Böylece bu çerçevede, İslam toplumu, içindeki köy toplulukları, aşiretler, loncalar, etnik ve dinsel gruplar gibi özerk ve birbirlerinden ayrı birimlerin ancak din ideolojisi ve kurumları etrafında bütünleşebildiği bir hücresel yapı olarak görülmektedir. "Doğu despotizmi" ise toplumun üzerine zorla iliştirilmiş ve toplumsal bütünleşmenin dışında kalmış bir yapıdır.[17] Baskıcı devlet ile "atomlaşmış toplum" arasındaki ilişkileri tanımlayan da, İslam toplumunda, toplumun genel muvafakatına dayalı bir siyasal egemenlik anlayışının olmayışı varsayımıdır.[18] Dolayısıyla hakları ve çıkarları akılcı bir yasal çerçeve içine alınmamış olan toplumsal gruplar despotun yönetimine karşı çıkamıyorlar ve bu nedenle ne meşru siyasal varlıklarını öne sürebiliyorlar ne de varolan yasal çerçeveyi değiştirebilecek siyasal dönüşümü sağlayabiliyorlardı. Diğer yandan, hükümran, siyasal düzlemin dışında kalmış olan tebaasının gözünde kendini meşrulaştırmak zorunluluğunu duymuyordu. Otoritesini salt kaba kuvvetten ve İslam'daki "sakat" bir siyaset anlayışından almaktaydı. söz konusu "sakat" anlayışa göre iş bir kez hükümran olmaktaydı; hükmün hikmeti ise kendinden menkuldu. Devlet-toplum ilişkileri bir kez daha sivil toplumun yokluğu vurgulanarak ortaya çıkmakta, liberalizm, hümanizm ve parlamentarizm kavramlarının da yokluğunu açıklamaktadır.[19] İslam'daki hukuk, örf ve adetler gibi kültürel ögelerden kaynaklandığı varsayılan bu yokluklar, giderek toplumdaki siyasal ve toplumsal dura-ğanlığı, hanedanların iniş çıkışlarında ve münferit isyanlarda görüldüğü gibi siyasal dengesizlik ve düzensizlikleri ve halkın iktidar katında yer alan başkaldırmalara olan ilgisizliğini açıklayabilmektedir. Bu hikayeyi anlatırken, Şarkiyatçılar, ilgilerini siyasal baskı kurumları (ordu, bürokrasi) ve bu baskıyı meşrulaştıran din ve kültür kurumları (İslam hukuku, ulema, tarikatlar) üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Bir İslam toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü de böylece tek tek kurumların tarihi

ile açıklanmaktadır.[20] Daha açıkçası "altın çağ"-"çöküş" sorunsalı "Doğu despotizmi" çerçevesinde sunulmaktadır. Bu bakış açısına göre onaltıncı yüzyılda kurumların ye-şermesi ile oluşan Osmanlı "altın çağı"nı "sakat" bir kültürel özden ya da İslam dininden kaynaklanan kurumsal bir "çöküş" dönemi izlemektedir.[21] Son olarak vurgalanması gereken bir nokta da kültürcü yaklaşımın belirlediği "Doğu despotizmi" kavramının gördüğü ideolojik işlevdir. İslam siyaset kuramına atfedilen, kim olursa olsun baştaki hükümdarı meşru sayan görüş sömürgeci yönetimi (sömürge öncesi "yozlaşmış" yönetimden daha etkili olduğu sürece) meşrulaştırmaya yarıyordu. Diğer bir deyişle, devlet ile toplum arasında herhangi yapısal bir bağ olmaması varsayımından çıkılıp, despotik devletin yıkılarak daha insancıl (sömürgeci) bir devletin onun yerini almasının İslam toplumunun yaşamını tehlikeye düşürmeyeceği görüşüne varılmaktaydı.[22]

Ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılarının kültürcü ve "değişmezlik" varsayımları II.Dünya Savaşı sonrası dönemde gelişmecilik (modernleşmecilik) adı altında yeniden su yüzüne çıkmıştır.[23] Gelişmecilik yaklaşımının özünde Weber'in İslam toplumuna ilişkin görüşleri yatar.[24] Kendinden önce gelen Marx gibi, Weber de Doğu toplumlarında akılcı kapitalizmin neden gelişmediği sorusuna yanıt aramıştır. Bunu yaparken, İslam toplumundaki ahlâk, hukuk ve despotizm gibi ideolojik ve siyasal yapıların özellikleri ile açıkladığı kentsel ticari sınıfların oluşamamışlığı üzerinde durmuştur. Bu Weberci "kültürel öz"cülüğün modernleşme yazınında aldığı biçim "gelenek"e karşı "modernleşme" ikilemidir. Modernleşmeciler, İslam uygarlığı yerine Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da Osmanlı yönetiminin sona ermesi ile ortaya çıkan tek tek ulus devletlerini temel çözümleme birimi alarak yola çıkmaktadırlar. Ancak bu birimlerin ekonomik ve siyasal azgelişmişliğini açıklarken modern (Batılı) tutumların ve kurumların gelişmesini engelleyen ögelerin İslam kültürünün özelliklerinden kaynaklanan bireysel inançlar ve kurumsal yapılar olduğunu vurgulamaktadırlar. Söz

konusu modern (Batılı) tutum ve kurumların ba-şında laik-ulusal dünya görüşü, girişimcilik ruhu ve parlamenter demokrasi anlayışı gelmektedir. Öte yandan modernleşme (batılılaşma), gelişmenin son aşaması olarak görülmekte ve bu düzeye erişebilmek için Doğu modellerinin yeniden biçimlenmesi (reform) gereği dile getirilmektedir. Reformların gerçekleştirilmesinde, modernleşmeciler özellikle batıda yetişmiş bürokrat ve askerlerin önemini vurgulamaktadırlar. Böylece zor kullanımının yanısıra (batıda eğitilmiş yöneticiler ve onların batılı danışmanları aracılığı ile) Batı'nın müdahalesini, "en büyük iyilik" yani "modernleşme" adına meşrulaştırmaktadırlar. Bu tepeden inme dönüşüm, İslam toplumunun tarihi (ya da tarihsizliği) adına yapılmakta, bunun nedeni olarak da burjuvasız bir toplumun tabandan bir siyasal örgütlenmeyi ya da devrimi başaramıyacağı ve böylece ne kendi ulusalcılığını ne de parlamenter demokrasiyi oluşturabileceği görüşü öne sürülmektedir.

Osmanlı tarihi ve toplumu üzerinde yürürlükte olan kavramlara karşı yaygın bir tepki Osmanlı İmparatorluğu ile Batı-'nın tarihsel gelişmelerinin özde bir karşıtlık oluşturduğu varsayımını yadsımak olmuştur. Bu varsayımı yadsıyanlar, Batı'nın tarihsel deneyiminin, genelde bütün dünyaya, özel durumda da Osmanlı İmparatorluğu'na genelleştirilebileceği kanısındadırlar. Bu yönde öne sürülen görüşler birkaç farklı biçim almaktadır. Bunlardan ilki Osmanlı toplumsal yapısını betimlemekte feodalizmin evrensel konumuna yaklaşan ortodoks Marksist bakıştır. Bu bakışa göre her toplum kendi gelişme hızının elverdiği ölçüde, önceden belirlenmiş ve feodalizm-kapitalizm-sosyalizm sırasını izleyen bir tarihsel gelişme çizgisinin üzerinde ilerler. Farklı bölgelerin özgül gelişme yollarını tekbiçimli bir feodalizm kavramına oturtmaya çalışan bu yaklaşım, modernleşmecilerin düştüğü tuzağa, yani tarih-dışı olmak tuzağına düşmektedir: Weber'ci "ideal tip"lerin yerini "ideal aşama" 'lar almıştır.[25] İkinci eleştirel görüş ise kapitalizmin gelişmesini İslam toplumuna genelleştirmektir. Maxime Rodinson'cu çalışmalarından[26] esinlenen bu yaklaşım, ticaret ve finans sermaye-

sinin varlığı ile tanımlanan kapitalist sek-törün İslam toplumunun tarih boyunca bütünleşmiş bir parçası olduğunu ve İslamiyet'in bir kültür sistemi olarak kapitalist gelişmeye antitez olamayacağını gösterme çabasındadır. Bu Rodinson'cu bakış, Weberci-modernleşmeci paradigmaya ve İslam tarihine salt Avrupa'cı gözlüklerle bakan yaklaşıma karşı bir tepki olmanın izlerini kuvvetle taşımaktadır. Dolayısıyla bu tepkisel yaklaşım Weberci bakışın kapitalist gelişmeye engel gördüğü her alanda kapitalist özelikler aramaya itilmiştir.[27] Bu yaklaşım kapitalizmi salt sermayenin (ticaret ve finans) varlığı ile tanımlamakta, dolayısıyla kapitalizmi hemen her tür toplumda rastlanabilecek tarih-dışı bir kategoriye indirgemektedir. Dahası, "İslam uygarlığı" gibi tarih-dışı bir kategoriyi çözümleme birimi olan bir yöntemide sorgulamamaktadır. Böylece Rodinson, İslam tarihi üzerinde egemen olan bakış açılarını, ideolojik işlevlerini sorgulamadan ve aynı kavramsal düzlemde hareket ederek yadsımaya çalışmaktadır.[28]

Özetlersek, Osmanlı (İslam) toplumuna yönelik ATÜT, ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılığı ve modernleşmecilik gibi yaklaşımların hepsindeki temel sakınca tarih-dışı olmalarından kaynaklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi özcü (içsel), dolayısıyla değişmeye kapalı tarih-dışı kavramlarla (coğrafi, kültürel) açıklanmaktadır. Öte yandan toplumsal yap-ının birbirine kapalı hücrelerden oluştuğu varsayımı Osmanlı İmparatorluğu'nun durağan ve tarihsiz olduğunu göstermekte kullanılmaktadır. Bu durumda tarihsel gelişme ancak pozitif bir değer yargısı iliştirilen Batı müdahalesi ile olanaklı kılınmak-tadır. Bu kavramsal yapılar Batı müdahalesinden önce olsun sonra olsun - Osmanlı İmparatorluğu'nun iç dinamiğini, tarihsel dönüşümünü çözümleyebilmekte yetersiz kalmaktadır. Batı'nın kendi gelişmesini açıklama kaygısı ile sınırlanmış olan bu söylem olsa olsa Osmanlı İmparatorluğu'nun bu gelişme örüntüsünden neden ve nasıl saptığını açıklamaya elvermektedir. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında kapitalizmin neden gelişmediği, liberalizmin neden yeşermediği gibi sorular tartışmaların özünü

oluşturmaktadır. Bu süreç içinde, söz konusu yaklaşımlar, Batı'nın gelişmesinin - karşıtı olan Doğu ile karşılaştırarak - eşi olmadığını vurgulamak gibi "akademik" bir işlevi yerine getirmektedir.[29] Daha da önemlisi geçmişte olduğu gibi, bugün de, Osmanlı İmparatorluğu'na göre Batı'nın üstünlüğü ideolojisini dile getirmekte ve böylece kasıtlı ya da kasıtsız Batı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun (ya da bazı Osmanlı topraklarındaki günümüz uluslarının) karşı karşıya kaldığı anlarda kurulan Batı hegemonyasını temize çıkarmaktadırlar. Öte yandan Şarkiyatçılığın ve modernleşme kuramının olduğu gibi ATÜT'ün de eleştiricileri, ya Osmanlı tarihini evrensel feodalizmin kuramsal parmaklıkları arkasında hapsederek tarihsel özgüllüğünü gözardı etmekte, ya da kapitalizmin veya liberalizmin varolup olmadığı türü ampirik görünümlü kısır tartışmaların arasında rakiplerin ideolojik varsayımlarını tekrar etmektedirler. İşte bu özünde tarih-dışı ve ideolojik ögeleri barındıran kavramlar silsilesi ve bu kavramların yetersiz eleştirileri karşı-sında dünya sistemi perspektifi yeni seçenekler oluşturmaya çalışmaktadır.[30] Bunu yaparken de varolan kavramsal düzlemden ayrılmakta ve yeni çözümleme kategorileri ortaya koymaktadır.

I .2 Dünya Sistemi Yaklaşımı ve Osmanlı Tarihi

Dünya sistemi perspektifi Batı Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun farklılaşan gelişme süreçlerini onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa merkezli dünya ekonomisinin tarihsel gelişme süreci ile açıklar. Açıklarken, gerek Osmanlı ülkesinin azgelişmişliğinin gerekse Batı Avrupa'daki kapitalist gelişmenin tarihselliğini vurgular. Dolayısıyla artık temel sorun: "Kapitalizm neden Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişmedi?". ya da, "Neden bizim gibi olamıyorlar?" biçiminde değil; "Kapitalist dünya ekonomisi bir kez Avrupa'da geliştikten sonra dünyadaki diğer bölgeleri nasıl etkiledi?" olarak ortaya konmaktadır.

Dünya sistemi perspektifi[31], genelde dünya ekonomisi-

nin ticaret aracılığıyla genişlemesi ve artan bir bölgesel uzmanlaşma sonucu daha etkin bir üretim örgütlenmesine yol açması ile dünyanın çeşitli yörelerinde ortaya çıkan dönüşüm biçimlerini incelemektedir. Uzmanlaşmanın farklılaştığı üç bölge "merkez", "yarı-çevre" ve "çevre" olarak adlandırılmaktadır. Bu bölgelerde ticaretten kaynaklanan işbölümünün nitelikleri, aynı bölgelerdeki farklı işgücü örgütlenmelerinin (merkezde serbest ücretli emek, yarı-çevrede ortakçılık, çevrede zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek) gelişmesi ve farklı güçlerdeki devlet yapıları (merkezde güçlü devletler, çevrede zayıf devletler) ile ilişkilendirilmektedir. Böylece dünya sistemi yaklaşımı her bölgenin gelişmesinin eşit koşullarda oluşamadığı anlamına gelmektedir. Öte yandan üretim sistemlerinde, emeğin örgütlenmesinde ve devlet yapılarında ortaya çıkan gelişme farklılıkları, çevreden merkeze doğru artı değer akışını sağlamakta ve sistemdeki kârlarınençoklanmasını garanti etmektedir. Bu da, sermayenin merkezde birikmesine ve çevrenin "azgelişmişliğine" yol açıyordu. Dolayısıyla, dünyadaki hiç-bir bölgeden, dünya tarihinin kendinden ayrıcalıklı ya da kendinden ayrıcalıksız bir bölgesi olarak söz edilemez. Üstelik farklı bölgelerin "eşitsiz" gelişmesi ile belirlenen dünya kapitalist sistemi bir veri olarak alınırsa, sömürgeci veya ticari amaçlarla Batı'nın Batıdışı bölgelere yaptığı müdahaleye de "hayırlı" gözüyle bakılamaz. Buradan hareketle, örneğin, bütünleşmemiş toplumsal yapılar, durağan köylü ekonomileri, köleleşmiş veya sömürülen kırsal emek, çöken bir İmparatorluk ticareti ve yerli (Müslüman) tüccar sınıfların görece zayıflığı gibi "gerilik" veya "azgelişmişlik" özelliklerini; ve de toplumu kıskıvrak bağlayan din ideolojisi ya da "gelenekselcilik" ve otoriter devlet yapıları gibi ondokuzuncu yüzyıl yazarlarının gözlemlediği ve bu yazarların yirminci yüzyıl uzantılarının sürekli olarak yeniden keşfettiği bu niteliklerin, sanıldığı gibi Osmanlı ya da İslam toplumunun içsel özellikleri olmadığı savı öne sürülmektedir. Denilmektedir ki, bu özellikler, Batı'nın etkisi ile önemli yapısal değişikliklere uğrayan bir toplumun "dönüşmüş" yapılarıdır. Bu görüşe göre, böl-

gelerin eşitsiz gelişmesi ile belirlenen dünya kapitalist sistemi bir veri olarak alınırsa, Batı dışındaki bir bölgenin Batı'nın gelişme modelini ya da kurumlarını kopya edebilmesi olanaksızlaşmakta-dır. Üstelik Batı'nın etkisi ile ortaya çıkmış olan ve batılı kurumlar olarak sözü edilen çevre yapıları yer aldığı bölgenin azgelişmişliğini yeniden üretmektedir.

Öte yandan dünya sistemi perspektifi, bölgelerin dünya ekonomisi ile yüzyüze gelmeden önceki dönemde de yapılarını göz önüne almaya çalışmaktadır. Bunu yaparken seçmiş olduğu çözümleme birimi ile Şarkiyatçı ve modernleşmeci yaklaşımlardan farklı bir nitelik kazanmaktadır. Çözümleme birimi, İslam uygarlığı adıyla geçen kültürel birim değil, kendi iç işbölümü ya da bütünleşme biçimi ile tanımlanan ve yenidendağıtım mekanizmalarının belirlediği Dünya İmparatorluğu'nun oluşturduğu toplumsal sistemdir[32]. Osmanlı, bu nedenle, bileşenleri kendi durağanlığını yeniden üreten hücresel bir yapı olarak değil, fakat sınıf dinamiği olan ve iç bütünlüğe sahip bir dünya imparatorluğu olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle, merkezi devlet, farklı ekonomik etkinlikleri (köylülüğün tarım ekonomisi, kentsel zanaat ve ticaret) bütünleştirebilmek için üretim ve dağıtımın yanısıra artı değere el koyma sürecini de denetlemektedir. Dünya sistemi yaklaşımı, bütünleşme mekanizmalarını ortaya çıkarabilmek için artı değerin vergiler biçiminde çekilmesi ile ticaret ve pazarların devletçe örgütlenmesi konuları üzerinde durmaktadır. Bu konular toplumdaki sınıf ilişkilerini yani devlet (ya da artı değeri çeken sınıf) ile artı değeri üreten köylüler arasındaki ilişkiyi ve devlet ile tüccar sınıfı arasındaki ilişkiyi betimlemektedir.

Osmanlı yapısının iç dinamiği kavramının özünde, tüccar sermayesinin ve iç ticaretin oynadığı rol yatmaktadır.[33] Ayni (ürün olarak toplanan) vergiler, bu gelirleri elde eden tarafların yararına kapsamlı bir kent ve kırsal pazarlar ağını gerektirmekteydi. Söz konusu taraflar bu pazarlarda ayni vergilerin tümünü ya da bir bölümünü nakite çeviriyorlardı. Bu görüşe göre, aslında, vergi biçiminde el koyulan artı değerin miktarı, pazarlanan

artı değerin çoğunluğunu oluşturmakta ve dolayısıyla İmparatorluk'taki ticari faaliyeti birinci derecede etkilemekteydi. Böylece köylü ekonomisinin pazarla olan ilişkisi büyük ölçüde vergileme mekanizması ile kurulmaktaydı.[34] Öte yandan, ticaret sermayesi de dolaysız bir biçimde kırsal ekonomiye nüfuz ederek, ekonomi ile toplumun büyük bir bölümü arasındaki ara bağlantıları oluşturmaktaydı. Örneğin kırsal pamuklu üretimi üzerine yapılan araştırmalar bu faaliyetin pazar ile yakın bir ilişki içinde yürütüldüğünü göstermektedir.[35] Üstelik tarım ve zanaatların bir bütünlük içinde yer aldığı kapalı köy birimlerini esas alan görüşün[36] tersine, kırsal zanaatlar hammaddenin tüccarca sağlandığı, üretilen ürünün tüccarca satın alınarak büyük pazarlara sevkedildiği bir sipariş sistemi içinde örgütlenmektedir. Tüccar sınıfı aynı zamanda devlet ile toplum arasında da bir ara bağlantıyı sağlamaktaydı. Merkezi devlet ve kurumları, gerek tarım ekonomisi gerekse kırsal ve kentsel zanaatkârlar için büyük bir pazar oluşturmaktaydı. Daha da önemlisi, merkezî devlet, ticaret ve pazarlar üzerindeki denetim yetkisi ile belli malların üretilmediği alanlarda ve kentlerde oluşan pazarlara bu malların akışını sağlamaktaydı. Böylece devletin topluma tek müdahale biçimi vergilendirmek değildi. Devlet, İmparatorluk içinde, malların dolaşımını düzenlemek için müdahale etmekteydi ki bu da toplumda oldukça karmaşık bir ticaret ve pazar örgütlenmesinin yer aldığına işaret etmekteydi. Son olarak şunu da eklemeliyiz ki, bu yaklaşımın ışığında, Weber'in ve hatta bazı karşıtlarının görüşünün tersine, sorun, ticaret sermayesinin veya ticari gelişiminin varlığı ya da yokluğu değil ancak bunun sistemle nasıl bütünleştiğidir. Osmanlı sisteminde bu bütünleşme merkezi devletin politik denetimi ile oluşmaktaydı.

Bununla birlikte asıl önemli nokta dünya sistemi perspektifinin, onaltıncı yüzyıldan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret ve pazar yapılarının Avrupa ticaretinin genişlemesi ile nasıl dönüştüğü sorusuna eğilmesidir. "Osmanlı dünya İmparatorluğu"nun nihai bir biçimde ortadan kalkmasının bir

göstergesi olan bu süreç, aynı zamanda, onun Avrupa kapitalist sistemi tarafından "içerilmesi" sürecidir.[37] Bunun anlamı Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa (merkez) pazarları için hammadde üreten ve bu pazarlardan sanayi malları alan bir bölge (çevre) haline dönüşmesidir. Bunun bir diğer anlamı da İmparatorluğun siyasal bütünlüğünün çatlaması, yani Osmanlı İmparatorluğu içinde malların akışını devlet eliyle sağlayan bütünleştirici ilkenin çalışamaz hale gelmesidir. Daha somut bir ifadeyle, Avrupa pazarlarında Osmanlı tarım ürünlerine karşı artan talep ve bundan kaynaklanan fiyat artışları Osmanlı ticaret sermayesini bu pazarlara çekerek onun devlet denetiminin dışına kaçabilmesine neden olmuştur. Sonuç olarak, ticaret sermayesi gitgide Avrupa pazarının ekonomik işbölümü ile bütünleşmiştir; iç ticaret ve iç pazar dış ticarete göre gerilemiştir[38]; ticaret iç merkezlerden kıyı kentlerine kaymış ve yabancı tüccarların ya da onların içteki temsilcilerinin (azınlık tüccarların) gücünün artması, çoğunluğu Müslüman olan yerli tüccar sınıfına büyük bir darbe vurmuştur[39] (Dolayısıyla, Müslümanların ticaret alanında çekilmesinin İslam ideolojisiyle ilgili olmayıp, dünya ekonomisinin gelişmesi ile değişen yapılardan ötürü oluştuğu görülmektedir). Bu durumda, dünya imparatorluğu artık geçerli bir çözümleme birimi olma özelliğini yitirmekte, onun yerine pazar mekanizmasının bütünleştirdiği dünya kapitalist sistemi geçerli bir inceleme birimi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle yeni bir tarihsel dönemlendirme (periodization) ortaya atılmaktadır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun onaltıncı yüzyıldan sonraki tarihi, önceleri sürekli gerilerken ondokuzuncu yüzyılda ani bir Batı müdahalesi ile sarsılan bir süreç olarak görülmemektedir. Onaltıncı yüzyıl sonrası tarihi, Osmanlı'nın dünya sistemi tarafından içerilmesi ya da "çevreleşmesi" 'nin öyküsüdür.

Dünya sistemi perspektifi işte bu çevreleşmeyle ya da ticaret ve pazar yapılarındaki dönüşümle ilişkili olarak, Osmanlı tarım ekonomisi ve toplumunun, zanaatların ve devlet yapılarının dönüşümünü incelemektedir. Ortaya atılan görüşe göre Av-

rupa pazarları için mal üretimi, bağımsız köylü üreticilerin oluşturduğu kırsal ekonomiyi durağanlaştırmış ve ticari üretim gitgide serfleşmiş köylülerin (zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek) ya da sömürülen ortakçıların kullanıldığı bü-yük çiftliklerde gerçekleşmeye başlamıştır. Aynı zamanda, çevreleşme süreci fabrikalarda üretilen ucuz Avrupa mallarının Osmanlı pazarını işgal etmesi sonucunda zanaata dayalı sanayi yapısının çöküşüne de neden olmuştur. Ve nihayet çevreleşme, Osmanlı merkezi devletinin, ekonomik artı değerlerle ilgili olarak üretim, dağıtım ve el koyma süreçlerini denetleme yeteneğinden yoksun kalması ve ayanlar, derebeyler gibi bu artı değerler etrafında yeni rakiplerinin türemesi (feodalleşme) sonucunda zayıflaması anlamına gelmektedir. Bu gelişmenin sonucunda, ondokuzuncu yüzyılda, yeni bir merkezi devlet, Tanzimat devleti doğmuştur. Tanzimat devleti, ideolojisinde olduğu gibi kurumlarında da, dünya devletlerarası sistemine ve dünya ekonomik süreçlerine uyumluluğu sağlayacak, bu sistemin bir parçası olarak işlevini sürdürecek bir biçimde Batı modellerini esas almıştır. Kısacası Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yeni "çevreleşmiş" yapısı, sistemin iç bütünlüğünün politik rasyonalitesinin çökmüş olduğu bir yapıydı. Başlıca özelliği, zayıf bir devlet ile içinde "yabancı" ya da azınlık tüccarların yer aldığı ve Avrupa kapitalist ekonomisi gibi daha büyük bir birim ile bütünleşme eğiliminde olan yapıların İmparatorluk birimi içinde kopuk ve parçalanmış bir görünüm içinde olmasıydı.

I .3 Dünya Sistemi Yaklaşımının Osmanlı Tarihi Açısından Bir Eleştirisi

Dünya sistemi perspektifi çevreleşme dönüşümüne tek yanlı, "ekonomist" bir yaklaşım getirdiği için eleştirilmektedir. Bu eleştirilere göre, dünya sistemi perspektifinde Avrupa'nın ticaret yapısındaki değişikliklerin çevrede yer alan sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşümler üzerindeki etkisine birincil derecede önem verilmekte, dolayısıyla da tek yönlü bir nedensellik

söz konusu olmaktadır.[40] Daha da kesin bir deyişle dünya sistemi yaklaşımı, modernleşme kuramının kültürel özcülüğünü ve bundan doğan tarih-dışı bakış açısını yadsımakta başarılı olmakla birlikte, özgül yerel (bölgesel) tarihleri ve kapitalizm öncesi toplumlardaki sınıf ilişkilerini açıklamakta başarısız kalmaktadır.[41] Bu nedenle çevredeki farklılık gösteren gelişme biçimlerini açıklayamamaktadır. Bunun yerine, dünya kapitalist gelişmesine ilişkin olarak ortaya koymuş olduğu resimde, çevre, merkezden kaynaklanan yeni koşulları edilgen bir biçimde kabullenmektedir; böylece tüm dönüşüm, dünya ekonomik işbölümünde çevrenin alacağı yerin (statünün) gereklerine göre belirlenen bir yapı içinde değerlendirilmektedir. Öte yandan farklı dünya bölgelerindeki gelişmenin özgül biçimlerinin anlaşılabilmesi için devlet, akrabalık ilişkileri, din ve hukuk gibi ekonomi-dışı yapıların da göz önüne alınması gerekmektedir.[42] Kapitalizm öncesi toplumlardaki sosyo-ekonomik değişme üzerine yapılan araştırmalar, bu ekonomi-dışı ilişkilerin sınıf ilişkilerinin yapısını belirlediğini ve artı değeri çekme olanaklarını sağladığını öne sürmektedir. Dolayısıyla kapitalizm öncesi toplumlarda üstyapıların, ekonomik dürtülere karşı dirence sahip bir egemen ilişki biçimi olduğu belirtilmekte ve daha da önemlisi üretim sistemlerinin, toplumsal üretim ilişkilerinin, sınıf ve güç yapılarının; ekonomik etkenlerin dünya ticareti talebi dahil, meydana getirdiği değişikliklerin nicelik ve niteliğini belirlediği ileri sürülmektedir.[43]

Osmanlı tarihi üzerinde son zamanlarda yapılan araştırmalar, dünya sistemi yaklaşımının tek yanlı ve "ekonomist" olduğu yönündeki bu eleştirileri dikkate almaktadır. Bu araştırmalar son on yıl içinde Immanuel Wallerstein ve Barrington Moore'un[44] ortaya atmış oldukları iki etkin sosyal bilim yaklaşımının kuramsal olarak bütünleşmesi gereğinin ivediliğine işaret etmektedir. Osmanlı toplumunun iç dinamiğine ilişkin araştırmalar, "içerilme" süreci boyunca farklı dönem ve bölgelerde, özgül dönüşüm örüntülerinin yer aldığını göstermektedir. Bu örüntüler, her zaman, dünya sistemi perspektifinin genel ifade

biçimlerinde öngörülen kalıplara uymamakta ve her zaman, dünya ekonomisindeki kârların ençoklanması mantığı ile de uyum içinde olmamaktadır. Uyumun sağlandığı durumlarda da bunun nedeni dıştan gelen ekonomik darbelere olan dolayımsız tepkiler değil, o bölgenin tarihselliği içinde dönüşmüş olan yapıların aldığı özgül biçimlerdir. Bununla birlikte, farklı bölgelerdeki gelişme biçimlerinin özgüllüğünün vurgulanması, bölgesel tarihlere özgü bir dar görüşlülük, ya da gelişme sürecinin "öz"cü açıklamalarına bir dönüş olarak anlaşılmamalıdır. Vurgulanması gereken, içerilme sürecinin iki yönlülüğü ve dünya ekonomisi tarafından etkilenen bir bölgedeki özgül yapıların belli bir çevreleşme dönüşümüne yol açmasındaki etkinliğidir. Diğer bir deyişle, "içerilme" kavramının, dünya ekonomik gelişmesi ile yerel sınıf ilişkileri ve iktidar yapılarını karmaşık bir bütün içinde ele alınması gerekmektedir.[45]

Bu çalışmanın amacı söz konusu bu özgül yapıları Osmanlı İmparatorluğunda köy ekonomisi çerçevesinde incelemektir.

Son zamanlarda Osmanlı tarımı[46] üzerine yapılan araştırmalar, köy ekonomisinde gözlemlenen ticari büyümenin toprakta mülkiyetin yoğunlaşmasına ya da büyük çiftliklerin oluşmasına yol açmadığını göstermektedir. Dahası, köylülerin topraksızlaşması ve büyük işletmelerde ücretli emekci ya da serf olarak çalıştırılmasına yönelik bir eğilim de söz konusu değildir. Pazar için yapılan üretimi küçük köylüler genellikle küçük toprak birimlerinde gerçekleştirmişlerdir. Bu yapı Osmanlı tarım ürünlerine Avrupa'daki talebin artmasından hem önceki ve hem de sonraki ticari büyüme dönemleri için geçerlidir. Bu çalışmada öncelikle 16. yüzyılda Orta Anadolu'nun kuzeyindeki şehirlerde artan ticari talebin ve nüfusun köy ekonomisi üzerindeki etkilerini inceleyeceğiz.[47] Ancak daha önce Osmanlı köy ekonomisinin dinamiğine ilişkin bazı kavramlara değinmek gerekiyor.

Osmanlı'daki tarım ilişkilerin anlaşılmasında karşımıza çıkan temel bir sorun bağımsız köylülüğün nasıl olup da varlığı-

nı sürdürebildiğidir. Bugüne dek getirilen açıklamalar yüksek toprak / emek oranları ve devletin mali politikaları ile temelendirilmektedir. Mali politikaların özünde ise devletin ana gelir kaynağını vergiler halinde toplanan köylünün artı ürününün oluşturması yatmaktadır.[48] Bu açıklamalar özde iktisadi bir mantığa dayanmaktadır. Böylece Osmanlı devleti amacı sadece gelirlerini çoğaltmak olan bir kurum olarak görülmekte ve siyasi boyut vergilendirme işlevine indirgenmektedir.[49] İktisadi yaklaşım, bu biçimiyle, siyasal mekanizmaları açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Halbuki siyasal mekanizmalar ekonomik değişkenleri (yani toprak / emek oranları, nüfus artışı, ticari büyüme) içererek onların toprak dağılımını, emeğin ve üretimin örgütlenmesini ne yönde etkileyeceklerini belirlemektedir. Başka bir deyişle, ekonomik etkenlerin köylü-lerin mülksüzleşmesine ve büyük çiftliklerin oluşmasına neden yol açmadığını açıklamakta Osmanlı ekonomisinin siyasal mantığı vergilendirme işlevi ile sınırlayan kavramsal çerçeve yetersiz kalmaktadır. Burada amaçlanan bu siyasal mantığın yeniden kavramsallaştırılmasıdır.

I.4 Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal İktidar ve Tarım Ekonomisi

Meşruiyet ilkesinin Osmanlı'nın siyasal mantığında büyük bir önemi vardı.[50] Bu ilkeyle demek istenilen devlet icraatının geleneksel hakları hayata geçirdiğine dair olan inançtır. Dahası, toplumsal mutabakat devletin organları aracılığıyla yürüttüğü icraatı, büyük ölçüde, destekler mahiyetteydi. Böylece, tımar sistemi gibi kurumlarda ifadesini bulan devletin tarımsal üretime müdahalesi, bir yandan, köylünün vergilendirilmesini sağlarken, öte yandan, bağımsız köylülerin geçimlik ekonomisini korumayı amaçlıyordu. Benzeri bir şekilde ticareti düzenleyen kurum ve ilkeler, mali kaygıların ötesinde, toprağın belli ellerde toplanmasını engellemeyi ve tarımdaki artı ürünün

kentlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere belirli pazarlara yönelmesini öngörmekteydiler. Bu kaygıların altında yatan devletin adaletin mercii ve nizam-ı alemin sürdürücüsü olduğuna dair bir inanç ve ondan kaynaklanan ataerkil bir dünya görüşüdür.[51]

Bu "Weltanschauung", bölünmez merkezi bir otoritenin adalet ilkesinin aralarında ayrım gözetmeksizin padişahın tüm tebaasına uygulanmasını öngören evrensel bir niteliğe sahipti. Toplumdaki üretim ve dolaşım ilişkilerini içeren farklı kurumlar bu ataerkil anlayışın mantığı doğrultusunda düzenlenmekteydiler. Meşruiyet süreci ile yakından ilişkili olan bu kurumlara kısaca göz atmak istiyorum.

16. yüzyılda devletin üretime müdahelesi ve köylülerin artı ürününe el koyması büyük ölçüde, tımar sistemi çerçevesinde gerçekleşiyordu.[52] Bu sistemde, merkezi devlet başta toprak olmak üzere belirli gelir kaynaklarını, görevlilerine tımar olarak dağıtmaktaydı. Bu görevliler kendilerine ayrılan bölgelerde vergi toplama hakkına sahiptiler. Vergi toplama ayrıcalığı karşılığında ise belli sayıda atlı asker besleme ve savaş zamanında bu askerleri devletin emrine vermeleri gerekirdi. Ayrıca, tımarlı sipahiler en uzak köyde bile merkezi otoriteyi temsil eden idari kadroları oluştururlardı. Ancak, merkezi devletin taşradaki temsilcileri sadece tımar sahiplerinden ibaret değildi. Yine devlet tarafından tayin edilen kadılar tımar sahiplerinin faaliyetlerini denetleyerek onların köylülerle olan ilişkilerinde devlet yasalarında (kanunlarında) belirlenen hakların ötesine geçmemelerini ve görevlerini bu yasalar uyarınca yerine getirmelerini sağlıyorlardı. Osmanlı düzeninin bu özelliği yargısal ve idari uygulamaları birbirinden ayırarak tımar sahiplerinin köylülerin kendileri ve toprakları üzerinde yargı yetkisine sahip olmamaları sonucunu doğuruyordu. Devletin elinde olan yargı yetkisi yalnız ve yalnız, gerek Şeriat'ın gerekse Padişah'ın kanunlarının (örf) uygulanmasından sorumlu olan kadılar tarafından kullanılabiliyordu.[53] Öte yandan, belli bir bölgede kadı ile tımarlı sipahinin birarada bulunması köylülere yöneticilerin

haksız davranışları karşısında adalete sığınma olanağı tanımaktaydı. Osmanlı adaletname metinleri bize reayanın bu olanaktan yararlandığını göstermektedir. Adaletnameler, padişahın kadılar aracılığıyla kendisine iletilen şikayetlere cevaplarını ve sorunlara getirdiği çözümleri içermektedir.[54] Öte yandan ataerkil dünya görüşü, adaletname metinlerinde en açık ifadesini bulan adalet ilkesi çerçevesinde yönetilenler arasında bir mutabakat olduğunu varsaymaktadır.

Ancak, vergi yoluyla köylünün artı ürününe el koyanlar yalnızca tımarlı sipahiler veya devlet memurları değildi. İleride 16. yüzyılda Rum vilayetindeki bölgeler için de göstereceğimiz gibi dini kuruluşların vakıfları ile Osmanlı öncesi yönetici gruplar da artı ürün üzerinde hak iddia etmekteydiler. Ne var ki, daha sonraki dönemlerde ayan ve mültezimleri içeren bu kesim köylülerin ürettiği artı ürüne el koyma hakkını kullanır-ken merkezi devletin kurumsal yapısını belirleyen hukuki ve idari kurallar çerçevesinde hareket etmekteydi.[55] Bu açıdan bakıldığında, merkezi devleti meşruiyetin kaynağı olarak tanımlamak mümkün. Örneğin merkezi devlet, Osmanlı öncesi yönetici gruplara tımar sistemini tanımlayan kurallar çerçevesinde vergi gelirlerinin bir bölümüne el koyma hakkı tanımaktaydı. Diğer taraftan, farklı grupların vergi toplama faaliyetlerini köylü üreticinin gözünde meşru kılan yine bu kurallardı. Burada altı çizilmesi gereken nokta şudur : Devlet gelirler üzerinde hak iddia eden farklı grupların taleplerini ancak tarımsal üretimin bağımsız köylüler tarafından yapılması koşuluyla desteklemekteydi. Böylece merkezi devlet açısından, bağımsız köylülük yalnızca devletin gelir kaynağı olmakla kalmıyor onun siyasi meşruiyetinin temelini oluşturuyordu. Bu meşruiyet ilkesinin sınırları çerçevesinde vergi toplayanlar içte ve dışta tarım ürünlerine artan ticari talepten yararlanırken köylü topraklarına el koyup büyük işletmeler oluşturma yoluna gitmemişler ancak topladıkları ayni vergileri elverişli fiyatlardan satarak ticari büyümeden nasiplerini almışlardır. Bu süreci belirleyen köy ekonomisini ticari üretimin yıkıcı etkinlerinden korumaya yönelik

ataerkil bir piyasa anlayışıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda piyasa düzeni ve değişim ilişkileri bu siyasal mantığın belirlediği kurumlar tarafından düzenlenmekteydi.

Daha açıklayıcı olmak gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret devlet düzenlemelerine tabiydi. İç ticarette, hem kırsal, hem de kentsel pazarlarda fiyatlar devlet tarafından saptanıyordu ve ticari muameleler devlet görevlilerince denetlenen hisba uygulamalarına tabiydi. Ayrıca devlet, kentlerin ve başkentin iaşesini güvence altına almak için tarımsal artı ürünün akışını önceden belirlenmiş bölgelere yönlendirmeye çalışıyordu. Ticari düzenlemeler kentlerin yiyecek ihtiyaçlarının ve kent zanaatkarlarının hammaddelerinin hinterland ürünleriyle karşılanması koşulunu getiriyordu. Bunu sağlamak için devlet yasaları köylünün, tımar sahibinin eline geçen tahıl vergisini bir günlük yoldan daha uzak olmayan bir pazar yerine taşıması gerektiğini belirtiyordu. Diğer yandan, belli bir bölgede üretilmeyen malların akışı ve büyük kentlerin iaşesi, faaliyetleri devlet görevlilerince gözetim altında bulundurulan tüccarlara verilen imtiyazlarla sağlanırdı. Pazarlar ve ticaret, doğal olarak, devlet için gümrük vergileri, pazar vergileri ve tüccarlara satılan imtiyazlardan elde edilen gelirlerden oluşan önemli bir gelir kaynağıydı. Ancak, daha da önemlisi, ticaret ve pazarlar üzerindeki devlet denetimleri önemli ölçüde, tarımsal artı-ürün üzerinde hak iddia edenlerin ellerindeki ticari kazanç birikiminin sınırlandırılmasına yönelmişti. Pazarlar, öncelikle, ya "ayni olarak" toplanan ürün vergisinin tamamını satan ve parayı merkezi hazineye gönderen ya da ailelerinin ve besledikleri askerlerin yiyecek-dışı gereksinmelerini karşılamak için gelirlerinin bir kısmını paraya çeviren gelir sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Köylüler de, esas olarak parasal vergileri ödemek için, ürünlerinin bir kısmını pazarlarda satarlardı. Fakat ilerde göstereceğim gibi, köylülerin pazarladığı ürün, artı ürünün önemli bir kısmını oluşturmazdı.

Devletin değişim ilişkilerine müdahalesi, gelir sahiplerinin elinde ticari kârların birikimini engelleyerek devletin siyasal

otoritesi için tehdit oluşturabilecek yerel güç odaklarının doğuşunu engellemeye yönelikti. Merkezi devlet bunu yaparken merkezileşmiş bir toplumun yeniden üretimini sağlıyordu. Diğer yandan, artı ürünün üretimi ya da temellükü üzerindeki devlet denetimlerine bölüşüm üzerindeki denetimlerin bir başka yönü olarak bakılabilir; köylü işletmelerinin bütünlüğünün korunmasına yönelik önlemler ve gelir sahiplerince el konan artı ürünün büyüklüğü üzerindeki kısıtlamalar onların pazarladıkları artı ürün miktarını önemli ölçüde sınırlamaktaydı.

Bölüşüm (değişim) ilişkilerinin siyasal belirlenmesi ise ticari gelişmenin. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özgül yapısını niteler. Birincisi, bütün sanayi öncesi toplumların özelliği olan yüksek kara ulaşımı maliyetlerine eklenen devletin siyasal denetimleri belli bir bölge dışındaki ticaret ilişkileri sınırlı olan bir bölgesel ekonomiler örüntüsüne yol açmaktaydı. İkincisi, ticari gelişme ya da ticari faaliyetin boyutları büyük ölçüde, vergiler yoluyla el konan artı ürünün pazarlanması tarafından belirleniyordu. Dolayısıyla, Osmanlı düzeninin siyasal mantığı veri alındığında, köylü aile ekonomisinin pazar aracılığıyla toplumun daha büyük kesimiyle bütünleşmesinin büyük oranda, köylülerin doğrudan pazarla ilişki içine geçmelerinin sonucu olarak değil, vergiler aracılığıyla gerçekleşmiş olması doğaldır. Üçüncüsü, ticari faaliyetin boyutları, önemli ölçüde, ürün vergisinin toplam üretiminin sabit bir [illegible] olarak saptanması nedeniyle, köylünün üretim hacmind[illegible] değişikliklere bağlı olarak farklılaşıyordu. İlerde, Orta ve Kuzey Anadolu'daki gelişmeler bağlamında, bu ticari gelişme örüntüsünün, nüfusun ve tarımsal mallara olan ticari talebin artmakta olduğu onaltıncı yüzyılda köylü üretiminin örgütlenmesindeki ve kırsal sınıf ilişkilerindeki değişmelerin büyüklüğünü ve boyutlarını nasıl biçimlendirdiğini göstermeye çalışacağım.

Son olarak, ataerkil dünya görüşü çerçevesinde toprakta devlet mülkiyeti, devletin siyasi iktidarının bir ifadesiydi. Aynı zamanda, toprakta devlet mülkiyeti, toprağı kullanma hakkına sahip olan bağımsız köylülerin geçimlik ekonomisinin temel il-

kesiydi. Ancak, ileride 16. yüzyılda Rum vilayetinde uygulanan malikane - divani sisteminde de görüleceği gibi, toprakta devlet mülkiyetinin siyasi iktidarın, kaçınılmaz bir boyutu olup olmadığını herhangi bir bölgedeki siyasi mücadelenin niteliği belirlemekteydi. Osmanlı devleti, Rum vilayetinde toprağın kuru mülkiyetini (rakaba) bölgede Osmanlı egemenliğinin kurulmasına karşı uzun yıllar direnen Türk-Müslüman umera sınıfına bırakmak zorunda kalmıştı. Öte yandan, devlet iktidarının vazgeçilmez ögesi olan bağımsız köylülüğün varlığını kadı mahkemeleri ve tımar sistemi gibi yasal ve siyasal kurumlar güvence altına almaktaydılar.

Genel çizgileriyle tanımlamaya çalıştığım ataerkil dünya görüşü, siyasal iktidarın kendini ve toplumu algılama biçiminden kaynaklanır. Devlet gücünün en dorukta olduğu 16. yüzyılda bile, bu algılama (self-image) ile gerçeklik arasında önemli kopukluklar vardır. Yine de ataerkil dünya görüşünün, siyasal iktidarın meşruiyet ilkesini oluşturması nedeniyle, kendi başına bir gerçekliği vardı. Ataerkil anlayış, Osmanlı'da hükmetmenin dili olduğu kadar farklı grupların siyasal ifadesini de oluşturmaktaydı. 17. yüzyıldan itibaren içteki çelişkiler ve Avrupa ekonomisine gelişmeler karşısında ataerkil ögeler belirli bir direnç göstermişlerdir. Ama bu, meşruiyet ilkesinin hiç bir değişikliğe uğramadığı anlamına gelmez. Bu ilke belli dönüşümlerden geçmiş, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ekonomisine bağımlı olma süreci ile birlikte aşınmaya başlamıştır. Sonunda iç ve dış baskılar altında yaşanan gerçeklikle algılama biçimi arasında çelişkiler ortaya çıkmıştır. Öte yandan, ataerkil söylemin tarımsal üreticiler arasında geçerliliğini sürdürmesinin nedeni, geçinme hakkını benimsemiş olan köylülerin merkezi devlete bu hakkı koruması doğrultusunda yaptığı baskılardır. Örneğin, merkezi devlet Bulgaristan'da Müslüman ağaların köylü topraklarını mülkiyetlerine geçirmelerine göz yumarak bu hakkı çiğnediğinde köylüler derhal ayaklanmışlar ve toprağın yeniden devlet mülkiyetine geçmesini istemişlerdi.[56] Bu davranışlarıyla Bulgar köylüleri, ataer-

kil anlayış çerçevesinde kendi geçinme haklarını dile getiriyorlardı.

Aynı zamanda, özellikle 19. yüzyılda olumsuz iç ve dış koşullar karşısında merkezi devlet köylülerin geçimlik ekonomisini koruma yükümlülüğüne sımsıkı sarılmıştı. Devletin bu tavrını belirleyen sadece mali gereksinmeler değil Avrupa pazarı için üretim yapan toprak sahibi sınıflara karşı verilen siyasi mücadele ve meşruiyet kaygısıydı. Örneğin, merkezi bürokrasi, 1858'de İngiltere'nin baskısı altında çıkarılan Toprak Yasası'nın uygulamakta isteksizdi.[57] Bu yasa köylü ailelerine ektikleri topraklar üzerinde mülkiyet hakkı tanıyordu. Öte yandan, özel mülkiyetin benimsenmesi toprağın serbestce alınıp satılan bir meta haline gelmesi demekti. Bu da yasa tam anlamında uygulandığında borçlanma sonucu köylünün topraksızlaşmasına yol açabilirdi. Bu tür olasılıklara karşı merkezi devlet toprak yasasına bir takım sınırlamalar getirmişti. Örneğin, borçlanma nedeniyle köylünün topraklarına el konulması yasaklanmış, köylü ailelerinin özel mülk haline gelmiş topraklar üzerindeki kullanım haklarının korunmasına çalışılmıştı. Görüldüğü gibi, merkezi devlet köylülüğü ticari gelişmenin olumsuz etkilerinden korumayı amaçlıyordu. Gerçekten de 1858 Yasasına rağmen 19. yüzyılda toprakta devlet mülkiyetinin sürdüğü görülmektedir. Toprak yasası konusunda merkezi devletin çelişkili tavrı ise ticari genişlemenin Anadolu'da neden köylü ayaklanmalarına yol açmadığına ışık tutabilir.

Aynı dönemde Mısır'da köylü ayaklanmalarının yaygın olması 19. yüzyılda bu bölgenin Anadolu ve Rumeli'den çok farklı bir gelişme çizgisi izlediği görülmektedir. Burada önemli olan nokta bu farkın Mısır ve Osmanlı devlet yapılarının özelliklerinden kaynaklanmasıdır.[58] Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile bağlarını kopardıktan sonra Osmanlı modelinde bir imparatorluk kurmaya niyetli olduğu görülmektedir. Ne varki, bu imparatorluk büyük ölçüde dışsatım yapan devlet tekellerine dayanmakta ve böylece yaşamını sürdürebilmesi de Mısır Avrupa pazarı ile bir pamuk dışsatımcısı olarak

bütünleşmesine bağlı kalmaktaydı. Bu durumda, devlet, Avrupa pazarı için büyük ölçekte pamuk üretimini olanaklı kılmak amacıyla tarımdaki üretim sürecine dolaysız olarak müdahale etmekteydi. Sonuç olarak, Mısır'da kendi kendine yeterli köylü ekonomisi çöktü ve köylünün topraklarına el koyan, köylüleri kurulan büyük ticari çiftliklerde zor gücüyle pazara yöneltilen emek veya ücretli emek olarak çalıştıran yeni bir toprak sahibi sınıfı ortaya çıkmış oldu. Mehmet Ali Paşa'nın ailesi bu sınıfın bel kemiğini oluşturmaktaydı. Daha sonra, Hıristiyan tüccarlarla birleşen bu toprak sahibi sınıfı toprakta özel mülkiyeti benimseyen devletle özdeşleşmiş ve böylece 19. yüzyıl Mısır tarihi bu sınıf içindeki çeşitli grupların iktidar mücadelesine tanık olmuştur. Bu çözümlemeden varılabilecek sonuç, gitgide köylüleri dışlama pahasına toprak sahibi sınıfın çıkarları ile bütünleşen Mısır devletinin büyük kırsal kitlenin gözünde (Hıristiyan tüccarların vergi tahsildarı işlevini üstlenmesi de göz önüne alınırsa) meşruiyetini yitirmesidir. Bu gelişme son aşamasında, İngilizlerin 1870'lerde sömürgeci müdahalesine zemin hazırlayan köylü isyanlarına yol açmıştır. Buna karşılık Osmanlı devleti yabancı veya yerli toprak sahiplerinin çıkarları doğrultusunda bir kırsal dönüşüme direnmiş, bu tür bir dönüşüme yol açacağı ve köylü ekonomisini çökerteceği kaygılarıyla toprakta özel mülkiyetinin, yaygınlaşmasını engellemeye çalışmıştır. Bir kez daha bu direnişin temelinde mali nedenler olduğu kadar devletin meşruluk kaygısının da yattığı söylenebilir. Ayrıca, Mısır'dan farklı olarak Osmanlı devletinin siyasal bağımsızlığını koruyabilmesi de bir ölçüde geniş kırsal kitlenin gözünde meşruluğunu yitirmemiş olmasındandır.

Yukarıdaki örnekler, Osmanlı siyasal yapısından kaynaklanan özelliklerin, imparatorluğun Avrupa'daki ticari genişleme sırasında yaşadığı dönüşümlere damgasını vurduğunu göstermektedir. Özgür köylülüğün varlığını sürdürmesi, işte bu özelliklerden biridir.

Ancak, bu özellikleri açıklayabilmek için Osmanlı İmparatorluğunda siyasal iktidar kavramının yeniden tanımlanması

gerekmektedir. Bu tanımlama ise devletin sadece ürüne el koyma işlevinin belirlediği bir baskı kurumu olarak görülmesi yerine baskı ile hegemonyanın (ya da muvaffakat) bütünleştiği bir yapı olarak ele alınmasıdır.[59] Bu yaklaşımın özünde devlet gücünün, baskıyı hem içeren hem de gizleyen bir muvaffakat anlayışını gerektirdiği varsayımı yatmaktadır. Söz konusu muvaffakat anlayışı, devlet gücünü meşrulaştıran ideolojik ve siyasal uygulamaların etkinliğine bağlı kalmaktadır. Bu bakış açısı, aynı zamanda devletten bağımsız olarak sınıfların ya da grupların varlığını kabul etmekte ve devlet gücünü elinde tutan sınıfın kendi çıkarını diğer grupların çıkarı ile uzlaştırmak, farklı grup çıkarları arasında bir ideolojik birlik yaratmak zorunda olduğu görüşünü öne sürmektedir.

Bu perspektiften bakılırsa, merkezi bürokratlardan, yeniçeriler ve ilmiye sınıfının mensublarından oluşan Osmanlı egemen sınıfı tüccarlar, zanaatkarlar, köylüler, aşiretler ve Osmanlı öncesi yönetici gruplar gibi toplumdaki farklı grupların çıkarlarını ataerkil dünya görüşü çerçevesinde uzlaştırmaya çalışıyordu. Ancak, bu dünya görüşü iki odaklı bir içeriğe sahipti. Bunlardan ilki olan İslam'daki şeriat hükümleri toplumsal yaşamın örgütlenme ilkelerini (ya da ideolojisini) belirlemekteydi. Örneğin aile ilişkilerini düzenleyen ilkeler (evlilik, boşanma, miras), vakıflar etrafında örgütlenen kentsel yaşam, zanaat loncaları ve tarikatlar bu alanda önemli sayılabilecek ögelerdir."Hegemonyacı" ideolojinin ikinci odak noktası Padişahın kanunları yani "örf"tü; bunun temelinde hükümranın, tebaasının refahını temin konusundaki sorumluluğu yatmaktaydı.[60] Örf, toplumdaki egemen sınıf ile diğer sınıfların arasındaki ilişkileri düzenleyen ilkelerdi. Fakat bu ilkeler üzerindeki görüş birliği tarikatlar, loncalar ve medreseler gibi İslam ideolojisinin etrafında örgütlenmiş kurumların aracılığı ile sağlanmaktaydı. Böylesi bir kavramsallaştırmanın toplumda dikey bir bütünleşmeyi varsayması gerekmemektedir. Üzerinde durulması ve belirlenmesi gereken, farklı kurumların, sınıf çizgilerini aşarak çeşitli toplumsal gruplardaki bireylerin yaşamlarını nasıl bir toplumsal bütün

içinde birleştirebildiğidir.

Bu karmaşık ideolojik örgünün düğüm noktası ulemaydı. Ulema, işlevinin adlî yönü açısından örf kurallarını uygulayarak egemen sınıf ile diğer gruplar arasındaki ilişkileri sağlamakla yükümlüydü. Öte yandan ulema vakıf idarecileri ya da aile hukukunu uygulayan yargıçlar olarak ele alındığında toplum içindeki ilişkileri sürdürmek ile görevliydi. Üzerinde durmayı gerektiren diğer bir husus ise ulemanın "ataerkil" dünya görüşünü eğitim sistemi içinde yaşatarak sürdürebilmesidir. O halde, ortaya çıkan resimde ulemayı egemen toplumsal ilişkileri yeniden üretmeye yönelik entellektüel etkinlikleri sürdüren bir "organik aydınlar" topluluğu olarak görebiliriz. Ulema, aynı zamanda, çıkarları egemen sınıfın çıkarları ile uzlaşmış olan sınıflarla (tüccarlar, toprak sahipleri) bütünleşmişti. Bu uzlaşmayı sağlayan ideolojik birlik büyük ölçüde ulemanın entellektüel etkinlikleri ile bir varlık kazanmıştı.[61]

Çevreleşme süreci devlet gücünü meşrulaştıran bu oldukça karmaşık mekanizmanın yıkılışına işaret etmektedir. Ordu ve idarî kademede yapılan reformlar gibi merkezileştirme önlemleri dünya pazarı ile ekonomik bütünleşmenin gereklerini yerine getirirken yeni bir egemen bürokrat sınıfın doğuşuna yol açıyordu. Bu yeni sınıfın kendi çıkarlarını toplumdaki diğer sınıfların çıkarları ile uzlaştıramaması ana özelliğiydi. Bunun temel nedeni kendi varlığının gitgide yerli sınıfların çıkarları ile sık sık çelişen dünya düzeyindeki ilişkilere ve çıkarlara bağımlı olmasında yatmaktaydı. Buna bir örnek, merkezî bürokratların yabancı tüccarlar veya onların azınlık temsilcileri ile yapmış olduğu ittifaktır. Bu olguya koşut diğer bir gelişme farklı grupların çıkarlarını bağdaştıran evrenselci ataerkil dünya görüşünün yıkılmasıydı. Merkezî bürokrasinin dünya ekonomisinin çalışmasına yardımcı olacak bir araç olarak üstlendiği yeni rol, devlet ve toplum ilişkilerini batılı ilkeler doğrultusunda örgütlemekti.[62] Öte yandan bu ilkeler padişaha tüm tebaasının koruyucusu olarak bakan eski örgütlenme ilkeleri ile çelişmek zorundaydı. Hıristiyan tebaanın özel ticari ve ceza mahkemelerini kurabil-

mesi biçiminde tanınan imtiyazlar bu çelişkinin bir ifadesidir.[63] Aynı zamanda merkezi devlet yeni reform atılımlarının uygulama masraflarını karşılayabilmek için daha baskıcı vergilendirme yollarına başvuruyordu.[64] Diğer bir deyişle, merkezî bürokrasinin kendini devletlerarası sistem içinde meşrulaştırma kaygıları, kendini İmparatorluk içinde meşrulaştırma kaygıları ile çelişiyordu.[65] Devleti elinde tutan egemen sınıf bu çelişkiyi çözemediği durumlarda baskı yöntemine başvurmak zorundaydı.[66] Ondokuzuncu yüzyıl Batılı yazarlarının aşırı bir titizlikle gözlemlediği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muvaffakatsız yönetim ya da "despotizm" 'den söz etmek ancak böyle bir tarihsel değerlendirme çerçevesinde geçerli olabilir. Çevreleşmenin doğurduğu Osmanlı devlet yapısındaki "zayıflama" süreci yine aynı tarihsel değerlendirme çerçevesinde Osmanlı egemen sınıfının "hegemonya" 'sının yıkılması ve diğer sınıflardan yabancılaşması olarak görülebilir.

Daha önce de sözünü ettiğimiz köylü ile merkezi devlet arasındaki ilişkiye dönecek olursak bu bağlamda muvaffakat, ataerkil dünya görüşünün köylülerin gerçek özlem ve gereksinmelerine hitap etmesini tanımlamaktadır. Geçinme hakkı bu tür bir özlem ve gereksinimdi. Bu hak üzerinde görüş birliği varolan toplumsal düzenin onaylanması anlamına geliyordu. Bu süreç içinde köylülerin konumu edilgen olarak tanımlanabilir. Ne var ki bu edilgen konum köylülerin egemen ideolojiden ve onun kurumlarından tamamıyla yalıtılmış oldukları ve kendilerini siyasal olarak ifade ettiklerinde yerel kültürel ögelerden oluşan bir dile başvurdukları anlamına gelmez.[67] Şöyle ki, ileride de göstereceğimiz gibi kırsal bölgedeki köy ekonomisi nasıl merkezi devletin kırsal bölgedeki üretim ve dolaşım ilişkilerini içeren hukuki ve siyasal kurumlarından bağımsız olarak düşünülemezse kırsal bölgedeki siyasi kültürel söyleminin de tam anlamıyla özerk bir kimlik taşıması beklenemez. Ataerkil dünya görüşü ve ona özgü simgeler, bir ölçüde köylüler tarafından benimsenmiş ve merkezi devlete karşı direnişin dilinin oluşmasında Bulgaristan örneğinde olduğu gibi yerel kültürel ögeler-

den daha da önemli olmuştur.

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğunda muvaffakat olgusu ve ataerkil ilkeler doğrultusunda oluşmuş üretim ve dolaşım ilişkilerini içeren kurumlara bakarsak özgür köylülüğün varlığını sürdürme sürecinin çelişkisiz olduğu söylenemez. Bu süreç, özellikle ticari genişleme dönemlerinde, merkezi devletin artı-ürün üzerinde hak iddia eden yerel güçlere, kendi idari-yasal kurumları çerçevesinde tutmak için verdiği mücadeleyi içeriyordu. Merkezi devlet, ticari üretimi tarım yeni açılmış topraklar üzerinde kurulan büyük çiftliklere [68] ve pirinç üretiminde olduğu gibi devlet çiftliklerine sınırlamaya çalışmıştır. [69] Ancak yönetici sınıfı oluşturan çeşitli grupların ticaret ve tarım ekonomisi ile yakın ilişki içinde oldukları göz önünde tutulduğunda merkezi devletin yapması gereken ile yapabildikleri arasında bir çelişki gözlemlenmektedir. Örneğin merkezi bürokratların ve ulema'nın ellerinde geniş topraklar bulunmaktaydı. Aynı zamanda bu gruplar ve yeniçeriler ticarete önemli yatırımlar yapmışlardı. Bu nedenle, köylü aile ekonomisinin korunması ilkesinin her zaman her yerde yönetici sınıfı oluşturan tüm gruplar tarafından benimsenmiş olması beklenemez. Burada, devletin sınıfsal yapısı ile kurumsal boyutu arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Sözü edilen kurumsal boyut mali ve meşruiyet kaygılarını içeren siyasal iktidarın etkinlik alanını tanımlamaktadır. Özgür köylülüğün varlığını korunması, temelde, idari-yasal kurumların, artı ürüne el koyanlarla üreticiler arasındaki sınıf ilişkilerine müdahalesinin sonucu olarak gerçekleşmişti. Bu müdahale kuşkusuz her zaman aynı ölçüde etkili olamıyordu. Yine de sınırlı ticari ilişkilere dayanan köylü aile ekonomisinin varlığını bu kurumsal yapı mümkün kılmaktaydı.

Üzerinde durulması gereken diğer bir çelişki de köylü üreticiler arasındaki güç ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Oysa, Osmanlı vergi defterlerindeki kayıtlar vergi mükellefleri arasındaki toprak dağılımının hiç de eşit olmadığını, ve büyük işletmelerde çalışmak üzere bir köyden diğerine giden ve muhtemelen mevsimlik bir işgücü oluşturan topraksız köylülerin

varolduğunu göstermektedir.[70] Dahası, vergi ödemenin bütün köy halkına yüklenen bir sorumluluk olması gerçeği, vergilerin haneler arasında bölüştürülmesi işlevini yerine getiren, hiçbir hanenin yükümlülüklerinden kaçmamasını sağlayan ve vergilerin toplanmasında önemli bir rol oynayan bireylerin varlığını akla getirmektedir.[71] Bu bireylerin otoritesi yaşça büyük olmalarından, topraklarının genişliğinden ve daha önemlisi tımar sahipleri ya da devlet görevlileriyle ilişkilerinden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca tımarların, araştırma konumuz Orta ve Kuzey Anadolu'da olduğu gibi, Osmanlı öncesi yönetici gruplara verilmiş olması durumunda, köy düzeyindeki toplumsal ilişkilerin bu kesimlerle köylüler arasındaki uzun zamandır süregelen ilişkiler nedeniyle daha da karmaşık bir biçim alması da mümkün. Ancak, köy düzeyindeki toplumsal ilişkiler hakkındaki bütün bu saptamalar akılyürütmeler olmaktan ileri gidememektedir; bu konularda vergi defterlerinde yer alan bilgiler bölük pörçüktür ve köyün toplumsal yapısının derinlemesine bir şekilde irdelenmesine olanak tanımamaktadır.

Köy düzeyindeki sömürü ilişkilerine karşın, devletin köylü topraklarının satılmasına ve bölünmesine karşı yasal yaptırımları ve köylülerin bir yerden bir yere gitmeleri üzerindeki kısıtlamaları köylü üreticilerin vergi toplayıcılar tarafından sömürülmesinin önünde önemli engeller oluşturmakla kalmıyor, toprağın önemli boyutlarda yoğunlaşmasına ve dolayısıyla haneler arasında farklılaşmaya olanak tanımayarak köy içinde çatışma ilişkilerinin gelişmesini de önlüyordu.[72] Aynı zamanda, artı ürünün vergilerle etkin bir biçimde toplanmasının köylü bireylerin elindeki birikimi göreli olarak önemsiz kıldığı da öne sürülebilir. Ürün vergisi ya da öşür olarak el konan köylü artı ürünü hanenin toplam tahıl ve diğer ürünler üretiminin yüzde 15-20'sine kadar varıyordu. Dahası, tahıl öşürünün ayni olarak toplanması köylülerin pazar talebindeki değişmeler karşısında ürün farklılaşmasına gitme yeteneklerini sınırlarken, çeltik gibi kesinlikle ticari ürünlerin üretimi genellikle köylü aile ekonomisi dışında ve özel düzenlemelere tâbi devlet çiftliklerinde gerçek-

leştiriliyordu. Son olarak, ilerde göstereceğim gibi, ayni öşür toplam ürünün sabit bir yüzdesi olarak saptandığından, yiyecek maddelerine olan ticari talebin ve tarımsal üretimin arttığı onaltıncı yüzyılda bile, köylü üreticilerin pazarla olan ilişkilerinde önemli bir artış olmamıştır. Başka bir deyişle pazar koşullarındaki değişmeler de haneler arasındaki farklılaşmanın artmasına ya da toprağın ve kaynakların daha eşitsiz bir dağılımına neden olmamıştır.

Ancak, artı ürüne el konması ilişkilerinin ve bu ilişkilerin gereği olarak tarımsal üretim üzerindeki yasal kısıtlamaların oluşturduğu bu özgül yapının, köylülerin üretimi arttırma ve kazançlarınıençoklaştırma isteklerini zayıflattığı ve dolayısıyla, tarımsal verimlilik veya ekonomik gelişme önünde bir engel teşkil ettiği söylenemez. Aksi halde, köylü üretimine salt ekonomik bir mantık atfedilerek, sanayi -öncesi toplumlardaki ekonomik faaliyetlerin altında yatan "ekonomik olmayan" mantıkların yok sayılması kaçınılmazdır. Osmanlı düzeni, fiili üretim sürecinin örgütlenmesi ve denetimini, mirasla geçen haklarıyla toprağı işleyen üreticilere bırakarak köylülüğe, talep örüntülerindeki değişiklikler karşısında üretimin arttırılabilmesi için dar da olsa bir alan bırakıyordu. Düzenin bu haliyle ekonomik gelişme olanakları sunmasına karşın, bu gelişme dolaysız üreticilerin kâr dürtüleri tarafından değil, büyük ölçüde artı ürüne el koyma ilişkileri, yani yasal-siyasal ilişkiler tarafından belirleniyordu. Onaltıncı yüzyılda, Anadolu'daki köylü aile ekonomisi çerçevesinde köylü üretimini harekete geçiren temel unsurun tarımsal ürünlere olan pazar talebindeki artış değil, devletin vergilendirme talebi olduğunu göstermeye çalışacağım.

I .5 Köy Ekonomisinde Değişim ve Kuramsal Yaklaşımlar

Yukarıda anahatlarıyla tanımlamaya çalıştığım yaklaşım açısından bakıldığında köy ekonomisinin durağan ya da kendi

içindeki iktisadi değişkenlere bağımlı olarak sınırlı ve değişken (cyclical) değişimler gösteren bir yapı olarak değerlendirilmesi beklenemez. Diğer taraftan, köy ekonomisindeki değişimleri bu ekonominin içerdiği iktisadi değişkenlerle açıklayan Malthusçu ve Chayanovcu yaklaşımlara kısaca değinmek istiyorum. Malthusçu[73] yaklaşım nüfus, Chayanovcu[74] yaklaşım ise köylü aile biriminin büyüklüğü ve emek verimlilik oranları gibi iktisadi değişkenleri üretim düzeyinin belirleyicisi olarak tanımlamaktadırlar. Dahası, ileride Malthusçu modelin eleştirisini yaparken de göstereceğim gibi, bu yaklaşımlar iktisadi değişkenleri tarımsal bölgedeki toplumsal ve siyasal ilişkilerden soyutlamakta ve bu değişkenlerin ekonomik bir mantık doğrultusunda, toplumsal ve siyasal ilişkileri nasıl etkilediklerini açıklamaya çalışmaktadırlar. Bu çalışmada köy ekonomisinde, özellikle nüfus ve ticari talepte görülen artışlardan kaynaklanan değişimlere önemli bir yer verilmektedir.[75] Ancak, köy ekonomisindeki dönüşümler, büyük ölçüde, köy ekonomisinin dışında oluşan güç ilişkilerinin ve bu ilişkileri içeren kurumların bir işlevi olarak değerlendirilmektedir. Daha açıklayıcı olmak gerekirse, bu incelemenin ana savı, nüfus artışı ve ticari büyüme gibi iktisadi ögelerin köy ekonomisindeki ilişkileri ve gelişmeyi ne yönde ve nasıl etkilediğini o topluma egemen olan üretim ve bölüşüm ilişkileri belirlemektedir. Bu ilişkiler ifadelerini siyasi ve hukuki kurumlar düzleminde bulurlar. Genel çizgileriyle bu bakış açısı son yıllarda Robert Brenner'ın endüstri - öncesi Batı toplumlarında toplumsal - iktisadi değişime ilişkin tezleriyle çakışmaktadır.[76] Ancak burada benimsenen yaklaşım bazı temel noktalarda Brenner'in çözümlemesinden ayrılmaktadır. Bu nedenle, burada köylü ekonomisi ilgili kavramsal çerçeveyi geliştirirken Brenner tezinin eleştirisinden yola çıkmayı uygun gördüm.

Brenner iktisadi ve toplumsal gelişmede ticaret ve nüfus ögelerinin belirleyiciliğini kabul eden yaklaşımlara karşı çıkmaktadır. Bu yaklaşımlarda, ticaret ve nüfus, köylü üretiminin örgütlenmesi ve kırsal sınıf ilişkilerinin değişmesinde göreli özel

bir konuma sahip "nesnel" iktisadi faktörler olarak ele alınır. Ticarete dayalı modele göre[77], Batı Avrupa'da on-beşinci ve onaltıncı yüzyıllardaki ticari büyüme ve sonuçta şehirlerde tarımsal mal talebinin artışı, tarımsal ürün fiyatlarının ve toprağın değerinin yükselmesiyle sonuçlandı. Bu gelişmeler, gittikçe parasallaşan bir ekonomiyle birlikte, feodal angarya yükümlülüklerinin parasal kiralara dönüşmesine, köylü işletmelerine el konmasına, özgür sözleşmeli kiracılara veya topraktan koparılan köylülerin ücretli emeğiyle işlenen kapitalist çiftliklerin doğmasına yolaçarak feodal toplumsal ilişkilerin çözülmesinin habercileri oldular. Kentle köy arasındaki işbölümünün belirginleşmesi, kentsel ve kırsal üretimdeki uzmanlaşmanın artması da kırsal üretimin örgütlenmesindeki ve feodal toplumsal üretim ilişkilerindeki bu dönüşümlere paralel olarak gelişti. Böylece, ticari talep artışının etkisiyle ve ticaret kârlarını azamileştirme amacıyla kaynakların daha etkin kullanımı sonucu üretilen mal miktarı arttı. Üretim hacminin artmasının bir sonucu olarak, gerek ticaretin ve kent sanayilerinin gerek kırsal üretim yapısı değişti. Ticarete dayalı modelin I. Wallerstein tarafından global ölçekte uygulanmasıyla[78], dünya ticaretinin onaltıncı yüzyıldaki genişlemesinin etkisiyle dünyanın farklı bölgelerinde üretim örgütlenmesinde meydana gelen değişmeler dünya çapında bir iktisadi işbölümünün doğmasına yol açmıştır. Ticari genişleme, dünya ölçeğinde (karşılaştırmalı üstünlük yasalarına uygun) bir uzmanlaşma yapısı ve dünyanın farklı bölgelerinde yukarıda tanımlandığı şekilde farklı üretim örgütlenmesi tarzlarının doğmasına neden olmuştur.

Neo-Malthusçu veya neo-Ricardocu yaklaşımlarda, ticarileşmenin köylü üretiminin örgütlenmesinde ayrıcalıklı bir role sahip olduğu yadsınır, endüstri öncesi Batı Avrupa'da köylü mülkiyetinin devamı, toplumsal ve iktisadi gelişmenin esas belirleyicisi sayılan demografik değişmelerle açıklanır.[79] Bu yaklaşımda, endüstri-öncesi ekonomilerin esas olarak durağan olduğu varsayılır. Sabit tekniklerle üretilen gıda maddelerinin arz esnekliğine sahip olmamasının nüfus düzeyini ve dolayısıyla

gıda maddeleri talebini belirlediği endüstri-öncesi ekonomiler kendi kendini düzeltme yetkisine sahip homeostatik ya da çevresel sistemler olarak kabul edilir. Buradaki ana varsayım, teknolojik değişmenin varolmadığı koşullarda yiyecek üretimini arttırmanın tek yolunun yeni toprakları tarıma açmaktan geçtiğidir. Oysa, endüstri-öncesi dönemlerde verimli topraklar kıttı; nüfus arttıkça verimi daha düşük toprakların tarıma açılmasıyla hem emeğin üretkenliği hem de toprağın verimi azalıyordu. Sonuç olarak gıda maddeleri talebi arzı aşıyor, iç ticaret hadleri tarım lehine gelişirken bir yandan tarımsal fiyatlar ve toprak kiraları artıyor bir yandan da ücretler düşüyordu. Aynı zamanda, nüfusun toprak üzerindeki baskısının artması köylü işletmelerinin parçalanmasına yolaçtığı gibi, artan kira ve fiyatların sağlayacağı kazançlardan yararlanmak isteyen toprak sahiplerinin köylülerin topraklarına el koymalarına neden oluyordu. Böylece, köylü üretici kırsal bölgelerde açlıktan ölmekle, eninde sonunda vebanın yakasına yapışacağı kentlere göç etmek arasında seçim yapma zorunluluğuyla karşı karşıya kalıyordu. Bu gelişmeler, önceki eğilimlerin tam zıddına dönüşmesiyle sonuçlanıyor: Fiyatlar ve kiralar nüfusun düşmesiyle birlikte azalırken, ücretler hızla yükselmekteydi. Kısacası, neo-Malthusçu görüş, sanayi öncesi toplumların tarihini nüfusun arttığı ve azaldığı dönemlerin birbirini izlediği iki evreli bir gelişme kabına oturtur. Köylü üretiminin örgütlenmesi ve toplumsal sınıfların göreli güçlerinin bu evrelere uygun olarak değiştiğini kabul eder. Bu modelin iki yönünü vurgulamak istiyorum. Bunlardan ilki, sanayi öncesi tarımsal ekonomilerin durağanlığını, varsayılan bir teknolojik değişmezlikle özdeşleştirme eğilimi; ikincisi ise, üretimin örgütlenmesinin ve kırsal üretim ilişkilerinde ortaya çıkan değişmelerin her toplumun kendine özgü toplumsal, siyasal-yasal ilişkilerinden soyutlayarak, arz, talep ve üretim faktörleri, özellikle toprağın göreli kıtlığı gibi salt ekonomik kategorilerle açıklama çabası.

Brenner, Malthusçu ve ticaret merkezli yaklaşımları eleştirirken onların toplumsal değişmeyi açıklarken (nüfus ve ticaret

gibi) iktisadi değişkenlerin belirleyiciliğini vurguladıklarına işaret ediyor. Öte yandan, nesnel olarak tanımlanan iktisadi değişkenler bu belirleyici özelliklerini tabi oldukları ve evrensellikleri varsayılan arz talep ve karşılaştırmalı üstünlük yasalarına borçlu olduklarını söylüyor.

Böyle olunca da, demografik ve ticari eğilimlerin her zaman ve her yerde benzer sonuçlar doğurduğu varsayılmaktadır. Bu görüşlere karşı Brenner toplumsal ve ekonomik değişmenin siyasi yapılar tarafından belirlendiğini savunmaktadır. Farklı bölge ve zamanlarda "özgül" gelişme yollarının varlığı üzerinde duran Brenner, "demografik ve ticari değişmelerin gelir bölüşümü ve ekonomik büyümedeki uzun dönemli eğilimleri ne biçimde ve ne ölçüde etkileyeceğini sınıf ilişkilerinin, sınıfların görece güçlerinin belirleyeceğini, bunun tersinin doğru olmadığını"[80] öne sürmektedir.

Sınıf ilişkileri (yani artı ürüne el koyma veya üretim ilişkileri) ise siyasal iktidar ya da (siyasal) zor mekanizmaları tarafından güvence altına alınmış veya onaylanmıştır. Dola-yısıyla, bu ilişkilerin sınırı üretim sürecinin ötesine geçer. Sınıf yapıları, kendi başlarına, ekonomik değişmeler karşısında dayanıklıdırlar ve ancak sınıflar arasındaki güç dengesinin değişimine bağlı olarak dönüşebilirler. Brenner, bu çerçevede siyasal iktidarın iki belirleyicisini saptar: Birincisi, köylülerin sınıf gücünün kurumsallaşma derecesi ki, bu köylülerin devletin ya da feodal beylerin zorbalığına karşı direnme yeteneğinin boyutlarını belirler; ikincisi devletin köylülerin artı ürünlerine el koyucu niteliği ve farklı sınıflarla yaptığı ittifaklar. Ayrıca, belli bir toplumun güç ilişkileri o toplumun tarihi içinde evrimleştiğinden o topluma özgüdür,. bu da farklı bölgelerde farklılaşmış dönüşüm yapılarına yolaçar.

Brenner, ticaretçi görüşü reddederken, ticari genişleme ve ekonominin artan parasallaşması sonucunda angarya yükümlülüklerinin parasal kiralara dönüşmesinin serflik ilişkisi veya feodal beylerin köylülük üzerindeki ekonomi-dışı denetimiyle ilgili bir özellik olan "eşitsiz değişim"i kendiliğinden orta-

dan kaldırmayacağını öne sürmektedir. Feodal bey ile köylü arasındaki ilişki bir iktidar ilişkisiydi ve ticaretteki değişmelerden bağımsız olarak ancak bu iki kesim arasındaki güç dengesindeki bir değişmeyle dönüşebilirdi. Benzer biçimde, Brenner Doğu Avrupa'da onyedinci yüzyıl boyunca köylülüğün, "serfleştirilmesi" 'nin, (bu bölgedeki köylü örgütlenmesinin Batı Avrupa'dakinin tersine zayıf olması nedeniyle) köylülerin toprak sahiplerinin zora dayanan isteklerine karşı direnmedeki yetersizliklerinin bir sonucu olduğunu göstermektedir. Kısaca, "serfleştirme" dünya pazarı için ticari üretimin artışının ve dünya çapında meydana gelen yeni işbölümünün kaçınılmaz bir sonucu değildir. Öte yandan, Brenner Fransa'da "köylü mülkiyetinin sürekliliği" 'ni tarihsel artı ürün temellük veya sınıf ilişkileri yapılarının tarımsal yatırım ve gelişmeyi özendirici olmaması ile açıklamaktadır. Daha sonra demografik buhrana dönüşen köylü ekonomisindeki verimlilik buhranın ana belirleyicileri olarak Fransa'daki feodal beylerin ve devletin artı ürünün büyük bir bölümüne el koymalarını ve gerek toprağın gerek emeğin seyyaliyeti önündeki yasal engelleri görmektedir. Böylelikle neo-Malthusçu görüşten farklı olarak Brenner köylü verimliliğinin sınırlarını ve dolayısıyla köylü ekonomisinin artan nüfusu besleyememesini, toprağın kıtlığı biçimindeki ekonomik mantığın doğasında bulunan nitelikler olarak ele almamakta. Bu gelişmeleri Fransız toplumuna özgü güç ya da sınıf ilişkileri çerçevesine oturtmaya çalışmaktadır. Ayrıca, ücretlerin ve kiraların toprak ve emek arzında ve talebindeki değişmeler sonucu belirlenmediğini savunmaktadır. Brenner'e göre ücretler ve kiralar nüfus değişmelerinin gerçekleştiği dönemlerde feodal beylerin ve devletin köylüler karşısındaki göreli güçlerinin bir işlevi olarak belirlenmektedir.

Bir Brenner Eleştirisi

Brenner her ne kadar sanayi öncesi toplumlardaki değiş-

meyi açıklarken iktisadi yapıların belirleyiciliğini varsayan "evrenselci" yaklaşımları derinlemesine eleştiriyorsa da kendi çözümlemesi bu toplumların özgül siyasal dinamiğini betimlemede yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizlik üç temel noktada toplanabilir. Birincisi, Brenner siyasal belirlenmeleri vurgularken köylü aile ekonomisinin dinamiklerini kavramsallaştırmakta başarıya ulaşamamıştır. Üst yapıların alt yapıya indirgenmesine karşı çıkarken, alt yapıyı ("ekonomi"yi) yeterince kavramsallaştıramamış, bu nedenle ekonominin siyasal-yasal yapılarla bütünleşme süreçlerini, açıklayamamıştır.

İkincisi, siyasal iktidarı, özellikle devletin iktidar alanını kesin bir şekilde betimleyemediğinden sanayi öncesi toplumların "siyasal mantığı"nı ortaya koyamamaktadır. Üçüncüsü, Brenner'in çözümlemesinde değişim ya da bölüşüm ilişkileri biryana bırakılarak ağırlık üretim ilişkilerine verilmektedir. Bu da, sanayi öncesi toplumlarda değişim ilişkilerinin pazar-dışı ya da siyasal belirlenme niteliklerini dikkate almadan, bu ilişkilerin ekonomik alanın bir parçası sayılan (piyasa) alanına indirgendiğini göstermektedir. Bunu izleyen kısımda bu noktaları biraz daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

Kırsal ekonominin dinamiğe ilişkin olarak Brenner endüstri-öncesi ekonomilerin esas olarak durağan olduğu yolundaki neo-Malthusçu görüşü kolayca kabullenmekte, neo-Malthusçu'lardan sadece bu durağanlığın nedenleri konusunda ayrılmaktadır.[81] Kısacası Malthusçu döngüyü ekonomik güçlerin "tarih dışı" hareketlerinin sonucu olarak değil de, tarihsel olarak özgül sınıf yapılarının bir ürünü olarak açıkla-dıktan sonra sanayi-öncesi ekonomiler hakkındaki "durağan-lık" tezini sorgulamamakta, sadece sınıf ilişkilerinin itici rolü üzerinde durmaktadır. Sonuç olarak üretim sürecindeki dönüşümler ile siyasal yapıdaki dönüşümler arasında bir ilişki kuramamakta ve siyasal yapıların ekonomiye müdahalelerini açıklayamamaktadır. Bu ikinci olgu, yukarıda Osmanlı İmparatorluğu için değindiğim ve ilerde somut örneklerle göstereceğim gibi, Brenner'in sanayi öncesi Avrupa toplumları için betimlemeye

çalıştığı ekonomi-dışı (ya da siyasal) mantığın açıklanmasında temel bir koşuldur.

Sanayi-öncesi tarımsal ekonomilerin dönüşümünü, bu ekonomilerin demografik değişmeler karşısındaki tepkileri belirler. Küçük ölçekli aile çiftçiliğinin temel ekonomik birimi oluşturduğu bu ekonomilerde, artı ürünün temellükü siyasal düzeyde yeniden üretilirken, üretim sürecinin yeniden üretimi ekonomik-demografik bir mantık uyarınca aile ekonomisi düzeyinde gerçekleşiyordu. Ekonomik gelişme koşullarının ve farklı sınıfların göreli durum veya güçlerinin bu ekonomik-demografik mantık tarafından belirlenmemesi, bu mantığın gözden kaçırılmasına bir gerekçe olamaz. Tersine, ekonomik yapının egemen siyasal yapı tarafından içerilme süreçlerinin gösterilmesi bu mantığın dikkate alınması gerekir. Ancak, bunu yapmak için endüstri-öncesi ekonomilerin neo-Malthusçu (ya da durağancı) açıklamalarından ayrılmak zorunludur. Bu incelemede, Osmanlı toplumundaki kırsal ekonomik dönüşümler betimlenmeye ve bu toplumu niteleyen güç ilişkilerinin ekonomik eğilimleri etkileme süreçleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken de Boserup'un kırsal gelişme modelinden yararlanılmıştır.[82]

Boserup modeli herşeyden önce üretim ile nüfus arasındaki Malthusçu nedenselliği tersine çevirmekte, nüfusu, belirleyicileri üretim süreci dışında olan bir dışsal faktör olarak ele almakta ve demografik değişmelerin tarımsal üretimdeki (ya da gıda maddeleri arzındaki) değişmeleri etkilediğini öne sürmektedir. İkincisi, bu yaklaşım iyi toprakların göreli kıtlığını tarımsal üretim üzerinde zorunlu bir kısıtlama olarak görmemektedir. Diğer taraftan Boserup, teknolojik durağanlığın sanayi-öncesi ekonomilerin bir özelliği olduğunu varsaymayarak, bu toplumların ürün rotasyonu yoluyla gübreleme gibi toprağın yoğun kullanımını sağlayan bilinen teknikleri kullandıklarını göstermektedir. Bu tekniklerin nüfus artışı öncesinde kullanılmamalarının nedeni yoğun emek kullanımını gerektirmeleri ve dolayısıyla köylüyü dinlenme süresinden ya da yiyecek-dışı gereksinmelerin üretilmesinde harcadığı zamandan fedakarlık

yapmaya zorlamalarıydı.

Burada sunulan sav açısından Boserup modeli pek çok olanak sağlamaktadır. En önemlisi kırsal üretimin dışsal bir faktör olan nüfus artışına olan duyarlılığını öne sürerek, çözümlemeye tarımsal üretimin diğer dışsal belirleyicilerinin sokulmasını olanaklı kılmaktadır. Bunlar arasında, Osmanlı toplumunda tarımsal üretimin önde gelen bir belirleyicisi olarak, devletin vergi taleplerinin, dolayısıyla güç ilişkilerinin (ya da köylünün artı ürününe ayni vergiler biçiminde el konması ilişkilerinin) rolünü vurgulayacağım.[83] Bu nedenle, burada benimsenen yaklaşım tarımsal ekonomideki gelişmelere bir yandan siyasal-toplumsal ilişkileri biçimlendirme rolünü yüklerken bir yandan da söz konusu gelişmeleri bu ilişkiler bağlamından soyutlanan neo-Malthusçu görüşlerle kesin bir zıtlık içindedir. Ayrıca, Boserup modeli, nüfus faktörünün dışsallığını vurgulayarak, demografik değişmenin siyasal istikrar, göçebe kabilelerinin zorla iskanı, göç gibi ekonomi-dışı belirleyicilerinin çözümlenmesini de olanaklı kılmaktadır. Böylece Malthusçu yaklaşımın sanayi-öncesi ekonomiye atfettiği "yalıtılmışlık" savı bir kere daha çürütülerek nüfus artışı kırsal üretim süreci dışındaki toplumsal-siyasal faktörlerin bir sonucu olarak görülmektedir.

Brenner'in savına ilişkin ikinci eleştiri sanayi öncesi toplumlarda toplumsal ve ekonomik değişmenin tek belirleyicisi olarak gördüğü siyasal güç alanını kesin bir şekilde betimleyememesidir. Bunun esas nedeni Brenner'in siyasal güç tanımının sınıf gücü ile sınırlanmış olmasıdır; dolayısıyla sınıflardan bağımsız bir temele sahip olan devlet gücünü açıklayamamaktadır. Sonuç olarak Brenner, devleti birincil amacı üreticilerden vergi biçiminde aldığı artı ürünüençoklaştırmak olan "sınıf benzeri" bir olguya indirgenmektedir. Yukarıda da değindiğim gibi devlet gücünü sınıf gücüyle özdeşleştirmek yanıltıcı olmaktadır. Devlet gücü, sanayi öncesi toplumda sınıf ilişkilerinin esas yapısına nüfuz edip dolaysız olarak artı ürünün çekilmesine müdahale eder.[84] Diğer taraftan, bu sınırlı devlet gücü kavramı ne-

deniyle Brenner devlet gücünün meşrulaştırılmasının temelini oluşturan ve dolayısıyla sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi için zorunlu olan ideolojikyasal yapıları da görmezlikten gelmektedir. Böylece Brenner'in, üretim sürecinin dışında belirlenen siyasal ve ideolojik-yasal yapıları sınıf ilişkileri kavramıyla bağdaştıramaması, bu ilişkilerin üretim sürecindeki konumlara indirgenmesine yolaçmaktadır Bu nedenle de Brenner başlangıçtaki amacı ile, yani neo-Malthusçu ve ticarete dayalı modellerin iktisat ağırlıklı yaklaşımını yadsıma ve daha önemlisi farklı toplumlardaki özgül gelişme örüntülerinin belirlenmesi amacıyla çelişkiye düşerek bir tür iktisat merkezli bir çözümlemeye saplanmaktadır. Oysa kapitalizm öncesi tarımsal gelişmenin özgüllüğü, ekonomik olmayan yapıların bir sonucudur. Yani, artı ürünün üreticilerden ekonomi-dışı zor yoluyla alındığı bu toplumlarda farklı gelişme biçimlerini her toplumda artı ürüne el konmasını olanaklı kılan özgül ekonomi -dışı-dinsel, siyasal ya da yasal kurumlar / yaptırımlar belirler.[85]

Son olarak, Brenner, siyasal alanı yetersiz kavramsallaştırmasına ek olarak üretim ilişkileri üzerinde yoğunlaşırken değişim ve bölüşüm ilişkilerini dikkate almamaktadır. Kapitalizm-öncesi toplumlar üzerine yapılan araştırmalar bu toplumların işleyişinde pazar ve ticaret ağlarının önemini göstermektedir. Daha da önemlisi, bu çalışmalar değişim ilişkilerinin, "ekonomik-olmayan" (ya da üst yapısal) belirlenmelerini vurgulamaktadır. Yukarıda değindiğim ve Bölüm III ve IV'te tarihsel örnekler çerçevesinde işleyeceğim Osmanlı İmparatorluğu'nda değişim ve üretim ilişkileri bu kuramsal kaygılar çerçevesinde ele alınmıştır.

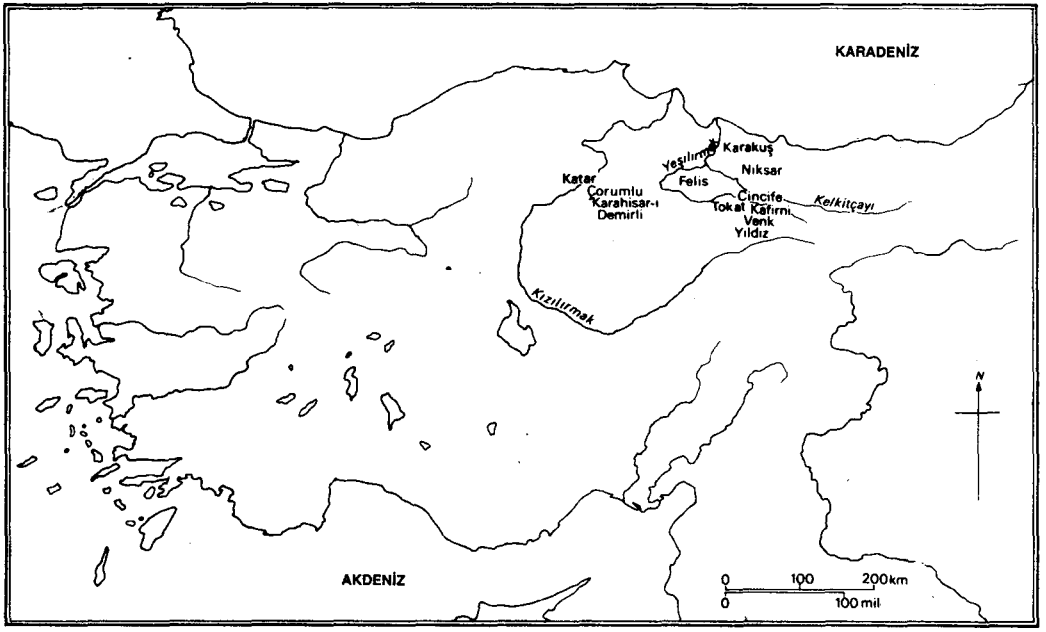
BÖLÜM II

İKTİSADİ EĞİLİMLERİN İNCELENMESİNDE BİR KAYNAK OLARAK OSMANLI TAHRİR DEFTERLERİ

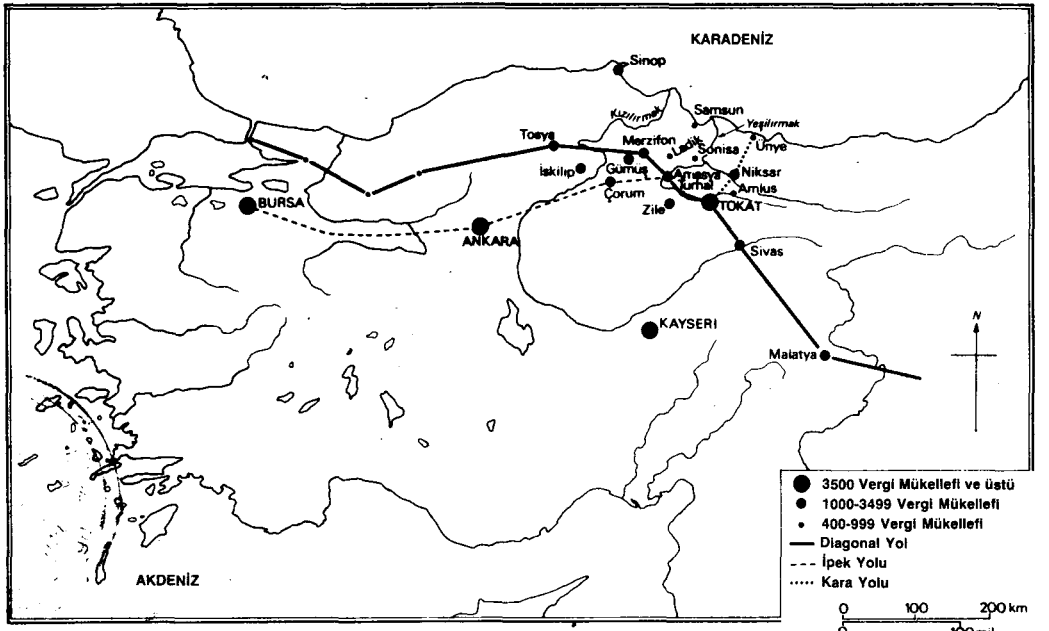
16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda artığı çekme ilişkileri ve köylü ekonomisinin dinamiği üzerine yapılan çalışmalar Osmanlı tahrir defteri verilerine dayanmaktadır. Bu veriler ışığında bu dönem Osmanlı topraklarında nüfus eğilimleri, tarımsal ve sınai üretim düzeyleri, kentsel gelişme ve vergi gelirlerin farklı gruplar arasında dağılım konularında bilgi edinmek mümkün. Bu bölümde, bu "bilgi edinme" sürecinin teknik boyutlarına değineceğim. Daha açıklayıcı olmak gerekirse: Tahrir defterleri vergilendirmek için nüfusun sınıflandırılması gibi görece sınırlı bir amaca hizmet etmekteydiler. Burada, bu vergi defterlerinden en geniş anlamıyla iktisadi ve toplumsal ilişkilere yönelik verilerin üretilme yöntemleri üzerinde duracağım.

Bu çalışma için 15. ve 16. yüzyıllarda Rum vilayeti[1] sınırları içinde yer alan 10 nahiye[2] seçilmiştir. Bunlar, Tokat kazasına bağlı Cincife, Venk, Kafirni, Yıldız; Çorum Livasına bağlı Çorumlu, Karahisar-ı Demirli ve Katar; Sonisa kazasına bağlı Niksar, Karakuş, Felis nahiyeleridir. Örneklem yaklaşık olarak 500 kırsal yerleşim birimi[3] (Tablo II) ve üç kent- Tokat, Çorum, Niksar- içermektedir. (Harita 1 ve 2) Dönem olarak 1520-1575 dönemi kapsanmaktadır. Ne var ki elimizde Tokat ve Çorum bölgelerindeki nahiyeler için 1455-1520 dönemine ait defter kayıtları vardır. Bu da, bu bölgeler için 15. ve 16. yüzyıllardaki ekonomik-toplumsal koşulları karşılaştırma olanağı sağlamak-tadır. Bu incelemenin temelini oluşturan tahrir defterinin bir listesi Ek II.2 'de verilmiştir.

HARİTA 1
Rum Vilayetinde İncelenen Bölgelerin Konumu

HARİTA 2
Rum Vilayetindeki Kasabalar ve Ticaret Yolları

II . Genel Nitelikleriyle Tahrir Defterleri

Tahrir defterleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve ekonomik tarihinin incelenmesinde birincil öneme sahip bir kaynak oluştururlar. Üç tür tahrir vardır: (1) mufassal, ya da ayrıntılı defter; (2) icmal, ya da özet envanterleri; (3) vakıf defterleri. Bu çalışmada, idari bölgelere (kaza ya da nahiye) göre düzenlenen ve tüm vergi mükelleflerinin dökümünü içeren, mufassal tahrirleri kullandım. Bu dökümlerin her birinin sonunda, her yerleşim yerinde oturanların kollektif olarak ödemekle yükümlü bulundukları vergi miktarı belirtilir. Mufassal, ayrıca, bu ödemelerin askeri ya da idari (tımar, zeamet ya da has) bir merciye mi yoksa dini bir kuruma mı tahsis edildiği konusunda bazı bilgiler de içerir.[4]

Tahrirlerdeki verilerin yorumlanabilmesi için kanunnamelerin gözönünde bulundurulması zorunludur.[5] Bazı durumlarda tahrirlerin baş taraflarına eklenen bu düzenlemeler, tahrirleri hazırlayacak olan görevlilere yol göstermek üzere yazılmışlardır. Böyle kanunnameler belirli bölgelerde geçerli olan vergileme kurallarını ve vergi oranlarını belirtirler ve böylelikle de, her bölgede hüküm süren özgül koşulları ortaya koyma özelliğine sahiptirler. Merkezi hükümet, uzun vadede, yönetim ve vergi oranlarında aynılıktan yana olmakla birlikte, Osmanlı - öncesi dönemlerden kalan uygulamaları da muhafaza etmişti. Dolayısıyla, herhangi bir bölge için farklı dönemlerde düzenlenmiş birden fazla kanunname metinlerinin bulunduğu durumlarda, Osmanlılaştırma ya da özümleme sürecini takip etmek, bazen mümkün olmaktadır.[6]

Tahrir defterleri geniş zaman birimlerini ve büyük coğrafi alanları kapsar. Bu özellik tahrirleri görece küçük ölçekli toprakların özgün idari ve yasal koşullarını yansıtan vakıf ve mukataa kayıtlarından farklılaştırmaktadır. Bu nedenle tahrir kayıtlarına dayanarak türetilebilecek nüfus, tarımsal ve sınaî üretim, toprak kullanımı üzerine verileri seriler haline getirip, zaman ve mekan ölçeğinde karşılaştırmalar yapmak mümkün olabilmektedir. Bununla birlikte tahrirlerin bazı özellikleri bu tür verilerin

kullanımında bir hata payının dikkate alınmasını zorunlu kılar. Fakat sınırları bir kez belirlendikten sonra defter kayıtlarına dayanarak genel eğilimler saptanabilir.

Burada araştırmacının gözönünde bulundurması gereken, tahrirlerin bazı özelliklerine değineceğim. Birincisi, 16. yüzyıl boyunca vergi mükelleflerinin sık sık sayımlarının yapıldığı ve her sayımın ayrı ayrı defterlere kaydolunduğunu biliyoruz. Yine de zaman zaman vergi yekûnlarının bir defterden öbürüne muhtemelen yeniden bir değerlendirme yapılmadan, aktarılmış olduğu görülmektedir. Bu özellikle sayımlar arasında zaman aralığının fazla uzun olmadığı durumlarda geçerlidir.[7] Bu çalışmada, eğer herhangi bir vergi yekûnü zaman içerisinde değişme göstermemekte ise, kaydedildiği her dönem için temsil ettiği rakamın geçerli olduğu kabul edilmiştir. Bu kabulün ardında da verilen rakamların, idari uygulamalardaki belirli bir istikrarı ya da hatta gerçek parasal bir durgunluğu yansıtmakta olabileceği varsayımı bulunuyor.

İkincisi; burada incelenen tahrirler, tüm gelirleri ve nüfusun bütün kesimlerini kapsamazlar. Rum vilayeti tahrirlerinin, Anadolu'daki diğer bölgelere ait tahrirlerden daha kapsamlı olduğu ve vakıf, mülk topraklarını sınıflandırmalarının yanısıra, müsellem türünden askeri gruplara ait kayıtları da içerdiği bir gerçek. Ancak, göçebe aşiretlerin sistematik kayıtları yapılmamıştır. Bu sonuçlar, bu çalışmanın kapsamı dışında kalan yörük defterlerinde kaydedilmiş bulunuyor.[8]

Üçüncüsü; idari sınırlardaki sürekli değişmeler, tahrir verilerinin araştırma amacıyla kullanılabilirliğini epeyce güçleştirmektedir. Bu verilerin zaman ölçeğindeki bir karşılaştırma için temel alınacağı durumlarda, belli bir bölgedeki yerleşim birimlerinin bir tahrirden diğerine yeniden tesbit edilmelerini zorunlu kılıyor. Herhangi bir bölge için kullanılan tahrirlerin tümünde doğrudan tesbit edilemeyen bütün yerleşim birimlerini -ve bunların yanısıra, göçebe aşiret birimlerini- bu çalışmanın dışında bırakmış bulunuyoruz. Dolayısıyla bazı bölgelerdeki yerleşim birimlerinin yaklaşık yarısı araştırmamızın dışında kaldı. (bkz. Tablo II.1)

Dördüncüsü; tahrirlerin teorik olarak otuz ya da kırk yıllık aralıklarla yapılmış olmaları gerekirken, bu kurala her zaman uyulmamış olması. Anadolu'nun birçok bölgesi için iki tahrir dizisi bulunmaktadır. Bunlardan biri Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), diğeri de III. Murat (1574-1595) dönemine aittir. Bu çalışmanın temelini bu tahrirler oluşturmaktadır.[9] Sultan Süleyman'ın hükümranlığı 46 yıl kadar sürmüştü. Biri başlangıç yıllarına, diğeri de son yıllara ait olmak üzere, bu döneme ait elimizde iki tahrir var. Bunlardan 1554 tarihli olan yalnızca Tokat civarındaki bölgeleri kapsıyor. İnceleme kapsamına giren diğer bölgeler için, yalnızca başlangıç yıllarında (1520-1530) hazırlanan tahrirler günümüze dek gelebilmiş. Dolayısıyla, farklı bölgeler içeren iki tahrir dizisi arasında, zaman aralıkları açısından önemli farklar sözkonusu olduğundan, farklı bölgelerin zaman içinde karşılaştırılmasına ilişkin birçok güçlükler ortaya çıkıyor. Öte yandan, 16. yüzyıl, büyük bölgeler sistematik bir biçimde kapsandığı ve tahrir kayıtları iyi bir biçimde korunmuş olduğu için, ayrıcalıklı bir inceleme alanını oluşturmakta. Tokat ve Çorumlu civarındaki bölgeyi kapsayan 15. yüzyılın ikinci yarısına ait tahrir kayıtları olmasına karşın, Çorumlu'ya ait 15. yüzyıl kayıtlarının zaman içinde bir karşılaştırma yapmak amacıyla kullanılması, 15. ve 16. yüzyıl-lar arasında bu bölgenin idari sınırları büyük ölçüde değişmiş olduğu için mümkün değil. 1590'dan sonraki dönem için ise, Tokat'a dair kayıtlar içeren tek bir tahrir var; o da çok kötü durumda ve eksik.

Beşincisi; vergilendirme amacıyla hazırlanmış olmaları, tahrirlerin kullanılabilirliğiyle ilgili sakıncalar ortaya çıkarmakta. Nüfus hareketlerini kısıtlayan kanun hükümlerine ve belirli bir vergi mükellefinin kayıt sırasında köyde olmadığı takdirde nerelerde bulunabileceği üzerine tahrirlere zaman zaman notlar düşülmüş olmasına karşın,[10] köylülerin de, kasabalıların da vergiden kaçma eğilimleri vardı. Vergiden kaçış oranının devlet kontrolünün derecesine göre değişmeler göstereceği kuşkusuz, yine de belli bir dönemde herhangi bir bölge için bu yükümlülükten kaçışın boyutlarını saptamak mümkün değil.

II .2 Demografik Tarih Açısından Kaynak Olarak Tahrirler

Endüstri-öncesi bir toplumun mali istatistiklerini temel alan herhangi bir nüfus incelemesinin kesin bir doğruluk iddiasında bulunması olanaksız olduğuna göre mutlak rakamlarla uğraşmak yerine eğilimlerin gösterilmesiyle yetinmek gereklidir. Nüfus istatistikleri söz konusu olduğunda, Osmanlı tahrirleri ne toplam nüfus hakkında bir rakam, ne de doğum, ölüm ve evlenmeler hakkında bilgi içermezler.[11] Yalnızca vergi mükellefleri, ya da yetişkin erkekler kaydedilir. Vergiden muaf tutulan kişiler, her zaman olmasa da, genellikle kaydedilmezler. Bunlar, askeri-idari sınıfın (askeri) üyeleri olabilecekleri gibi, devlete hizmette bulunmuş halktan kişiler de olabilirler.[12] Kadınlar da kayıt harici tutulur.[13] Ayrıca, kayıtlar nüfusun yaşa göre dağılımı hakkında da herhangi bir sistematik bilgi içermezler. Bekâr (mücerred) ve evli erkekler (ya da aile reisleri) arasında bir ayırım yapılmaktadır. Her ne kadar bekârların genç erkekler oldukları, endüstri-öncesi toplamların çoğunda olduğu gibi, erkeklerin 30 yaşına varmadan evlendikleri varsayılabilirse de,[14] mücerred iyi tanımlanmış bir kategori değildir. Birincisi, bir taraftan genelde erkeklerin çoğu buluğ çağına geldiklerinde kayıtlara geçirilirken, öte yandan da bir erkek çocuğun ne zaman çocuk olmaktan çıkıp erkek sayıldığını gösteren kesin bir yaş belirlemesi bulunmamaktadır. Büyük olasılıkla, bu uygulama bölgeden bölgeye, hatta aynı bölge içerisinde bir dönemden diğerine değişmektedir. Bu da bazı bölgelerde kayıtlı çok sayıda bekâr varken diğerlerinde hiç bulunmamasını açıklığa kavuşturabilir.[15] İkincisi, bazı bölgelerdeki yetişkin erkekler evlendikten sonra da bekâr olarak kaydedilirken, Hristiyan nüfus sözkonusu olduğunda, mücerred genellikle kaydedilmektedir.[16] Nüfusun yaş yapısıyla ilişkili olarak, kayıtlarda bulunan diğer bir kategori de pir-i fani, yani çalışması beklenemeyecek denli

yaşlı erkeklerdir. Pir-i fani, kayıtlı toplam vergi mükellefleri sayısının çok düşük bir yüzdesini oluşturduğuna göre, aile reisliği konumlarını sürdüren, yaşlı ama dinç erkeklerin bu kategoriye dahil edilmemiş olmaları olasıdır.

Kayıtların demografik kaynaklar olarak kullanılmasında başka bir sorun da hane'nin tanımıyla ilgilidir. Osmanlı İmparatorluğu toplam nüfus tahminlerinde kullanılan yaklaşımlardan biri, beş sayısını hane halkı çarpanı olarak almak olmuştur.[17] Bekârlar ya hane halkının bir parçası olarak ele alınmışlar ya da toplama eklenmişlerdir. Fakat, hane halkı çarpanının kullanılmasının da bazı sakıncaları var.[18] Bunlardan birincisi, ne tahrirlerin, ne de diğer Osmanlı kaynaklarının, hane halkı büyüklüğüne ilişkin hiçbir ipucu içermemeleri. Ayrıca, hane halkı büyüklüğünün zaman içerisinde sabit kaldığını ya da İmparatorluğun her tarafında genel olarak istikrarlı bulunduğunu varsaymak için hiçbir sebep yok. İkinci sorun, Osmanlı kullanımında hane kavramının ne olduğunun pek açık olmamasından kaynaklanıyor. Mali bir birim olarak hane beş kişilik bir aileyi tanımlamak yerine hukuki kaynaklarda rastlanan avariz hanesi olabilir. Avariz haneleri ise sayıları üç ile onbeş arasında değişen evli kişilerden oluşmaktay-dılar.[19] Bu konuda, Osmanlı tarihçileri arasında bir fikir birliği yoktur. M.A. Cook avariz hanesinin daha sonraları ortaya çıkan bir terim olduğu görüşündeyken, H. İnalcık ve U. Heyd deyimi yalnızca 15. ve 16. yüzyıllar sözkonusu olduğunda kullanırlar.[20] Öte yandan mali hane halkı tanımı gerçek hane halkı tanımından küçük bir sapma gösterse bile, bu, hane halkı çarpanını temel alan nüfus tahminlerinin doğruluğu konusunda ciddi kuşkulara yol açacaktır.

Toplam nüfus tahminlerine ulaşmakta kullanılan ikinci bir yöntem de, hesaplamaların, yetişkin erkeklerin toplam nüfusa oranlarının 1/3 ve 1/4 olarak saptanıp, bu oran temel alınarak yapılmasıdır.[21] Bu yaklaşımın bir avantajı, doğrudan nüfus kayıtlarına dayanması ve hane halkı çarpanında olduğu gibi, çok sayıda tanımsal sorunla uğraşmayı gerektirmemesi. Bu yön-

temde tüm vergi mükellefi kayıtları hesaba katılır. Ama bu yöntemin de sakıncaları vardır. Tahminler "yetişkin erkekleri" temel alır ki, bu açıklıkla tanımlanmış bir kategori olmaktan uzaktır. Ayrıca, toplam nüfusun tahmininde tek bir çarpan yerine alt ve üst sınırlar sağlıyor olması büyük veri yığınlarıyla uğraşıldığı durumlarda bu yöntemin pek kullanışlı olmadığını göstermektedir.

Dolayısıyla, çeşitli çarpanların kullanılması önemli bir kayma marjı ortaya çıkardığından, bu çalışmada tahrir verileri temelinde toplam nüfus tahminleri yapma girişimlerinde bulunmadık. Bunun yerine, kaydedilen vergi mükellefleri sayılmış ve nüfustaki değişmelerle ilgili eğilimlerin saptanmasında bu sayımlar temel alınmıştır. Yani, tablolarda sunulan nüfusla ilgili rakamlar, toplam nüfus tahminlerini değil, toplam vergi mükellefleri sayısını belirtmektedir.

Ayrıca tahrirler farklı vergi yükümlülüklerinin tanımından çıkarak nüfusun toplumsal, mesleki, dini konumlarına göre bir sınıflandırmasını içermektedir. (bkz. Tablo II.2, II.3, II.4) Rum vilayeti tahrirlerinde, başlıca uğraşları toprağı işlemek olan bölge hane halkları, tasarruflarındaki toprağın büyüklüğüne göre kaydedilmişlerdir.[22] Bir hanenin işlediği toprak tam çift, yarım çift ya da yarım çiftten az (bennak) olabiliyordu. Fakat bu üç kategorinin hangi ölçütlere göre oluşturulduğu, genellikle muğlaktı. Kanun ve idari uygulama, vergiyi tayin etme durumunda olanlara, tam bir çiftin iyi, orta ve düşük kalite toprak üzerindeki boyutlarını belirlemelerinde önemli ölçüde serbestlik tanımaktaydı.[23] Böylece, bir bölgeden diğerine, çiftin boyutları büyük ölçüde değişmekteydi; dağlık bölgelerde ise uygulanan belirli hiçbir norm yoktu. Öte yandan, bennak kategorisi ise, yarım çiftten az olan tüm toprakları, -ve genellikle hiç toprağı olmayan köylüleri de- içeren bir tür "sepet" olarak işlev görmekteydi. Bütün bunlar dikkate alındığında, toprak kategorileri arasında bir dönemden diğerine tahrir verilerinden izlenebilen hareketlilik, aslında, parçalanmayı veya yoğunlaş-mayı değil de salt mali kayıtların tutulma yöntemindeki değişik-likleri yansıtıyor olabilir. Özellikle hanelerin tasarrufundaki toprağın par-

çalanması söz konusu olduğunda, bu olasılığın dikkate alınması gerekiyor. Öte yandan, parçalanmaya karşı hukuki yasaklamalar gözönüne alındığında, bunun pek yaygın olamayacağı açık.[24] Ayrıca, tahrirlerdeki toprak kategorileri, aile reisinin elindeki gerçek toprak miktarını yansıtma-yabilir; çünkü köylüler, civardaki küçük köylerden de toprak kiralayabilmekteydiler. Bu tür topraklarla ilgili kayıtlardan pek azı günümüze erişmiştir.[25] Bahçecilik ve bağcılık yapılan bölgeler-de ise, birçok köylü bahçe ve bağa sahipti. Fakat bu toprakların gerçek büyüklüğü, defter kayıtları sadece parasal vergi tahminlerinden ibaret olduğundan, saptanamamaktadır.[26]

Öte yandan, evlenmemiş, dolayısıyla da aile reisi olmayan, fakat bağımsız bir geçim kaynağına sahip bulunan topraksız köylüler, caba olarak kayda geçiriliyorlardı.[27] Bu kişiler belirli miktarda vergi ödemek durumundaydılar; bağımsız bir geliri olmayan bekârlar (mücerred) ise, görüldüğü kadarıyla, Rum vilayetinde vergi dışı tutulmaktaydılar. Kasabalar için hazırla-nan vergi listelerinde de tahrirler aile reisleriyle bekârları (caba ve mücerred) ayırdetmekteler. Ama kentlerde aile reislerinin kırsal bölgelerde olduğu gibi, çift vergisi ödemedikleri varsayılırsa, kentlerde vergi yükümlülüğü açısından bekar/evli ayrımının ne anlama geldiği pek açık değil.

Rum vilayeti tahrirlerinde sözü edilen diğer bir kırsal nüfus sınıflandırması da "mevkuf"tur.[28] Çift vergileri ödemekle yü-kümlü bu köylülerin tahrirlerdeki statüsü açık değildir. Herhangi bir sipahinin gelir elde elde ettiği topraklarda yaşayan, ama toprakları sözkonusu sipahinin adına kaydedilmeyen kişileri ifade ediyor olabilir. Bunların vergileri, mevkufçu veya sipahinin yetki alanı dışında kalan vergileri toplamakla yükümlü vergi memuru tarafından toplanırdı.[29] Tablolarda, mevkuf olarak sıralanan vergi mükellefleri çeşitli çift vergileri yükümlülükleri ile birlikte verilirken, her bölgedeki toplam sayıları ayrı bir sütunda parantez içinde verilmiştir.

Rum vilayeti tahrirleri, bazı nahiyelerde müsellem denilen köylü askerleri de kapsar.[30] Seferberlik halinde devlet tara-

fından askerlik hizmetine çağrılan bu köylüler düzenli köylü vergilerini ödemekle yükümlü ama avariz-i divaniye veya tekalif-i örfiye olarak bilinen olağandışı vergilerden muaftılar.[31] Müsellem en azından belirli bölgelerde, Osmanlı öncesi idarelerin eski askerleriydi ve onlara bahşedilen vergi muafiyeti, Osmanlı hükümetinin onları İmparatorluk yapısına kısmen katma ve desteklerini sağlama çabasının bir parçasıydı. Tahrirlerde bazen tüm köy halkı müsellem olarak kaydedilmişse de yaygın olan uygulama, belli bir köydeki müsellemleri ve bunların ödedikleri vergilerin, sıradan köylülerinkinden ayrı olarak kaydedilmesiydi. Tablolarda, müsellem çeşitli çift vergileri yükümlüleri ile birlikte kaydedilirken, ayrı nahiyeler için toplamlar ayrı olarak verilmiştir.

Toplumsal sınıflandırmalar bağlamında ilk olarak askeri sınıf üyelerinden bahsetmek gerek. Bu sınıf, dirlik sahiplerini yani sipahi ve zaimlerle sancak beylerini içerdiği gibi kale muhafızlarını da kapsar. Bu gruplar vergilerden muaf olduklarından genellikle tahrirlerde kaydedilmemişlerdir. İncelenen nahiyeler için tahrirlerde bazen sipahiler ve/veya onların varisleri ve bazı bölgeler için de kale muhafızları da kaydedilmiştir. Tablolarda, bu kişileri "askeri sınıf mensupları" başlığı altında sıraladım. Karahisar, Yıldız ve Karakuş gibi nahiye merkezlerinde küçük kaleler vardıysa da kırsal bölgede askeri sınıf mensublarının sayısı pek fazla değildi. Ama şehirlerde, özellikle mirliva'nın ikametgahı olan Çorum ve önemli bir askeri merkez olan Tokat'ta, askeri sınıf mensublarının nüfusun küçümsenemeyecek bir yüzdesini oluşturduğu varsayılabilir. Tahrirlerin kaydetmediği asker ve diğer idari personel sayısı konusunda yine de burada herhangi bir tahminde bulunmadım.[32] Diğer taraftan aynî ve nakdî vergi gelirlerine el koyan askeri "nüfusun" yerel ekonomilerde önemli bir yeri vardı. Bunlar, bir yandan yerel ekonomilerin belli başlı tüketicilerini oluştururken, öte yandan, yerel pazarlardaki tahıl arzını belirlemekteydiler.

Malikane-divani sisteminin yürürlükte olduğu Rum vilayetinde,[33] Osmanlı-öncesi yerel toprak sahipleri de vergi gelir-

lerinin bir bölümüne el koymaktaydılar. Bunların toplam vergideki payına malikane hissesi deniyordu. Bu sınıf eski Türk umera aileleri ve zaviyedarları içerir. Rum bölgesindeki toplumsal yapıyı ve malikane-divani sistemini ileride ayrıntısıyla ele alacağım. Nüfus hesapları açısından bakıldığında, yerel yönetici sınıfa dahil olanların sayısını tahrir verilerine dayanarak kesin olarak saptamak mümkün değildir. Vergi kayıtlarında, önemli dini ve askeri ailelerden gelen pir, seyid veya emir oğullarının adlarına gerek kentlerde gerek kırsal bölgelerde sık sık raslansa da, bu grupların sistematik olarak vergi kayıtlarında kapsanıp kapsanmadıklarını bilmiyoruz. Bazı malikane sahipleri(*) sipahi olarak da atanmaktaydı. Sipahiler vergiden muaftılar ve muhtemelen hesapların dışında bırakılıyordu. Aynı zamanda, tahrirlerde birçok zaviyedarın adı geçse de -Karahisar nahiyesi otuz civarında zaviyedarla başta gelir-, Rum vilayetinde kırsal bölgede zaviyelerin temsil ettiği dini inançların çok yaygın olduğu ve zaviyelerin çok sayıda müridi olduğu varsayıldığında tahrirlerde verilen rakamların gerçek zaviyedarlar sayısından epey düşük olduğu düşünülebilir. Burada çeşitli olasılıklar sözkonusu olabilir. Birincisi, zaviyedarlar sadece belirli vergilerden muhtemelen olağandışı vergilerden muaf olduklarında ayrı kaydedilmiş olabilirler.[34] Öte yandan çift vergileri mükellefleri olarak kaydedilmiş olduklarında da nitelikleri genellikle belirtilmektedir. Ne varki bu tür kayıtlar azdır. Daha büyük olasılıkla, zaviyedarlar mufassal defteri kayıtlarına pek sokulmamış, bunun yerine vakıf gelirleri sahipleri olarak ayrı tahrirlerde kaydedilmiş olabilirler. İnceleme konusu olan şehirlerin vergi kayıtlarında zaviyelerin kaydedilmiş ve şeyhlerin isimlerinin verilmiş ve zaviye vakıflarının çeşitli gelir kaynakları belirtilmişken, sadece birkaç zaviyedarın kapsanması, bu son olasılığı daha da güçlendirmektedir.[35]

(*)Buradaki "sahip" sözcüğü, İngilizce'deki "holder" karşılığı olarak, yani mülkiyet hakkını değil, tasarruf hakkını elinde bulunduran kişi anlamında kullanılmaktadır.

Tahrirlerde din görevlileri mesleki bir sınıflandırmaya göre kaydedilmiştir. Din görevlileri arasında kayıtlarda en çok rastlananlar imamlardır; hem kırsal hem de kentsel bölgelerde, her mahallenin bir imamı vardı. Bunun dışında bu sınıflandırma hatip, müezzin, duaguy ve fakihleri de kapsar. Tahrirlerde, imaretlerdeki bu memurların hangi vergileri ödemekle yükümlü oldukları açık değilse de olağandışı vergilerden muaf oldukları varsayılabilir.[36] Aynı zamanda, tahrir kayıtlarında çok az sayıda medrese görevlisi içerildiği, hemen hemen hiçbir öğrenci adına rastlanmadığını da söylemek gerek. Özellikle, Anadolu'nun önemli bir eğitim ve kültür merkezi olan Tokat'ta öğrenci sayısının büyük boyutlara varması beklenirdi..

Tahrirler nüfusu aynı zamanda sağlık ve yaş durumuna göre de sınıflandırmaktadırlar. Âmâ, malûl ve pir-i fani (çok yaşlı) olarak tanımlanan kişiler vergiden muafsalar da, bunlar nüfusun önemsiz bir kesimini oluşturmaktadır.

Tahrirlerde bulunabilecek daha anlamlı bir sınıflandırma, nüfusun dine göre gruplandırılmasıdır. Rum vilayetindeki köylerde, gayri-müslim nüfus kayda değer boyutlara ulaşmaktaydı. Bu kesim Ermeniler, Rumlar ve nisbeten az sayıda Yahudi'den oluşurdu. Araştırma konusu bölgelerde Tokat ve Niksar civarında, sadece Hristiyanlardan oluşan köyler olduğu gibi önemli Hristiyan azınlığın barındığı köylerde vardı.[37] Genellikle, belli bir köydeki Hristiyanların gebran başlığı altında ayrıca kaydediliyor olmalarına rağmen, onaltıncı yüzyılın ilk yarısına ait tahrirlerde Hristiyanların çift vergileri yükümlülüklerine göre sınıflandırılmış olması nedeniyle bu yöntemin her zaman izlenip izlenmediği açık değildir. Sadece 1574-1576 arasında düzenlenen tahrirlerde, İmparatorluk çapındaki genel uygulamaya uygun olarak, Hristiyanların çift vergileri yerine işpence ödemeleri sözkonusudur. Böylece bu geç defterlerde Hristiyanların vergi yükümlülükleri daha belirgin bir biçimde kaydedilmektedir.[38] Ayrıca bu tahrirler Hristiyan nüfus için müzevvec (evli)-mücerred (bekâr) ayrımını da yapmaktadır. Daha önceki tahrirlerde, Hristiyanların kaydedilişindeki muğlaklığı gözönünde tu-

tarak tahrir verilerine dayanarak Hristiyan nüfus konusunda sonuçlar çıkarmaktan kaçındım. Vergi mükelleflerinin isimlerinden hangi dine mensub olduklarını saptayarak kayıtlardaki bu eksikliği gidermeye de teşebbüs etmedim. Diğer taraftan kentlerdeki Hristiyan nüfus kayıtları da pek tatmin edici değildi. Onaltıncı yüzyılın başlarına ait Çorum tahrirlerinde, Çorum şehrinde yaşayıp yaşamadığı belli olmayan ondört Yahudi vergi mükellefinin adına rastlanır. Sonraki tahrirlerde bu grup yokolmuş gözüküyor.[39] Çorum tahrir defterlerinde Hristiyan vergi mükelleflerine ait hiçbir kayıt yoktur. Tokat'ta, onaltıncı yüzyılın ilk yarısında 841 Hristiyan vergi mükellefi varken, 1574'de bu rakamın 849'a çıktığı görülür. İkinci rakam, bazı kayıtların oldukça belirsiz olması nedeniyle sadece yaklaşık bir değerdir. Niksar'da 1828'de 180, 1574'de ise 241 Hristiyan vergi mükellefi kaydedilmiştir.

Son olarak, Rum vilayeti tahrirlerinde, göçer aşiretler de yer almaktadır. Ama bunlar dağınıktır ve bir tahrirde kaydedilen bir aşireti sonrakinde bulmak genellikle mümkün değildir. Ancak kayıtlara geçen göçerlerin çoğu yerleşme sürecindelerdir ve sıradan köylülerin vergi yükümlülüklerine tâbidirler. Göçerlerin yerleşim sürecini, tarımsal ekonominin dinamiği çerçevesinde, Bölüm IV'de daha sonra tartışacağım.

II .3 Tahrir Defterleri ve Tarımsal Üretim Tahminleri

Vergi verileri, hasat ölçeği veya toplam tarımsal üretim tahminlerinin temel dayanağıdır. Tahrirlerde tüm ürünler için vergiler akçe (Osmanlı para sisteminin temelini oluşturan gümüş para) olarak ifade edilmiştir. Sadece, tahıl ve genel olarak baklagiller ve pamuk için öşür, kile veya başka bir birim cinsinden ölçülen gerçek miktarlar üzerinden kaydedilmiştir. Öşrün mahsülün belirli bir kısmını oluşturması bu bilgiye dayanarak toplam üretim tahminlerininin yapılmasına ve değişme endekslerinin ortaya çıkarılmasına olanak verir. Ama bu bağ-

lamda, tahrirlerin içerdiği birçok kısıtlamanın gözönünde tutulması gerekir.

Herşeyin ötesinde, tahrirlerde tüm vergiler değil, sadece sürekli vergiler kaydedilmiştir; savaş yıllarında veya olağanüstü dönemlerdeki vergilere yer verilmemiştir.[40] Ayrıca tahrir tahminleri hasat dalgalanmalarına da duyarlı değildi. Bu tahminler ardarda gelen üç yılın hasat ortalaması hesaplarına göre yapılıyordu.[41] Dahası öşürün ölçümünde tahrir görevlilerinin kullandığı ölçü birimleri yer ve zamana göre değişmekteydi. Bazı bölgelerde, yerel ölçüm birimlerinin İstanbul kilesine olan eşdeğeri biliniyorsa, da[42] Rum vilayeti toprakları için bu tür bilgilere sahip değiliz. Bu, farklı zaman ve bölgeler için, ölçü birimi temelinde, tarımsal üretim tahminlerinin karşılaştırılmasını güçleştirmektedir.

Diğer yandan, öşrün para eşdeğeri üzerinden yapılan hesaplamaların da bazı sakıncaları mevcut. Tahrirlerde kaydedilmiş resmi değerlerden türetilen para değerlerinin, piyasa fiyatlarıyla ilişkisi çok sınırlıdır. Resmi değerler, herşeyin ötesinde, idari politikaya bağımlıydı ve piyasa bu kararları etkileyen birçok faktörden biriydi.[43] Dolayısıyla, bir birim tahılın piyasa fiyatı ile aynı dönemde bu birime atfedilen resmi değeri karşılaştırmanın mümkün olduğu durumlarda, piyasa değerinin resmi değerden oldukça yüksek olduğunu görüyoruz.[44] Bu farklılık çeşitli nedenlerle açıklanabilir. Birincisi, idari ataletin bunda bir payı olduğu şüphesiz. Değişen pazar değerlerine göre, çok sayıda tımar ve diğer dirliklerin gelir değerlerinin hesaplanmasındaki teknik sorunlar tahrir görevlilerine çok ağır gelmiş olabilir.[45] İkincisi, merkezi idarenin akçenin değerindeki düşmenin fiyat artışlarına yolaçtığını kabule isteksiz olması muhtemeldir. Böyle bir kabul, narh sisteminin yıkıldığını kabullenmekle aynı şey olacaktı.[46] Son olarak da, vergilerin bu şekilde kaydedilmesinden ortaya çıkan gelir açıkları onaltıncı yüzyılın sonları ve onyedinci yüzyılda artık sürekli olarak toplanmaya başlayan olağandışı vergilerle karşılanabildiğinden bu yöntemin devletin gerçek gelirlerini etkilemediği söylenebilir.[47]

Öte yandan, piyasa fiyatlarından geride de kalsa, resmi değerlerin (onaltıncı yüzyıla ait birçok tahrirlerin de gösterdiği gibi) aynı dönem için gözlenen piyasa fiyatlarına benzer bir eğilim izlediklerini belirtmek gerekir. Genellikle onaltıncı yüzyıl sonlarındaki büyük fiyat artışları, 1585'ten sonra ortaya çıkmıştır. Bundan önce fiyat eğrisi kademeli olarak artarken, sonrasında, 1585 öncesi düzeylere bir daha ulaşmasa da, daha çok bir deve hörgücü görünümündedir; dik bir yükselme, uzun bir düzlük ve bunu izleyen bir düşüş.[48] Bu durum, tahrir verilerine de bir ölçüde yansımıştır. 1585 sonrasında belgelenen bölgeler için resmi değerler de yüzde 166'ya kadar varan kesin bir artış görülürken, 1585 öncesindeki tahrirlerde kapsanan bölgelerde aynı değerlerde en çok yüzde 50'ye varan düşük bir artış görülür.[49] Hatta bu dönemde bazı bölgelerde hiç artış kaydedilmemiştir.

Bu çalışmada, yukardaki genel gözlemlerin ötesinde, resmi değerler ve piyasa fiyatları arasında bir ilişki kurmaya çalışma-dım. Bu büyük ölçüde, incelenen bölgelerde piyasa fiyatları konusundaki bilgi noksanlığındadır. Bunun yerine, tarımsal üretim göstergelerini ortaya koymak için yapılan hesaplamalar resmi değerlere dayanarak yapılmıştır.

Farklı ürünlerin üretiminde zaman içindeki değişmeleri saptarken şöyle bir yöntem izledim: herşeyden önce, farklı ürünlerin resmi değerlerindeki değişimler karşısında, önceki tahrirlerde para değerlerinin, daha sonrakilerde verilenlere göre ayarlanması zorunluydu. Bunun için, tahrirlerin bir ölçüm birimine (yani kile, mud) atfedilen para değerleri konusunda bilgi sağladığı buğday, arpa gibi ürünlerle, bu tür bilginin ya verilmediğini ya da kesin olmadığı ürünler (bahçe ürünleri, meyveler, asma, keten, kenevir, pirinç ve pamuk) arasında bir ayrım yapmak gerekiyordu. Buğday ve arpa gibi ürünler için ölçü birimi başına resmi değerlerdeki değişim oranını göstermek mümkündü. Diğer ürünler için, ölçü birimi başına para değeri verilen buğday, arpa gibi tahılların resmi değerindeki değişim oranlarını aldım ve bu oranın tahıl-dışı ürünlerin resmi

değerlerindeki değişimi temsil ettiğini varsaydım.

Bu tahıl-dışı ürünlerin gelirleri toplam olarak kaydedilmiş olduğundan "baklagiller ve ikincil tahıllar" başlığı altında çeşitli tahıllar ve baklagiller kapsanmıştır. Ama bu toplamın içeriği bir yerleşimden diğerine değişmektedir. Ne var ki, her tahrirde her bir ürün için ödenen verginin diğerlerinden ayrı olarak kaydedildiği bir örneğe rastlanmaktadır. Dolayısıyla, herbirinin ölçü birimine atfedilen para değerini toplayarak bu rakamdan ortalama aldım. Tabii ki bu yöntem, tahrir görevlilerinin kullandıkları ölçü birimlerinin zaman içinde değişmediği varsayımına dayanmaktadır. Diğer taraftan kullanılan tahrirlerin nisbeten birbirine yakın zaman aralıklarıyla düzenlenmiş olmaları nedeniyle ölçü birimlerinin değişmiş olması pek de muhtemel olmasa gerek.

Bu yöntemin ikinci aşaması, buğday, arpa ve "baklagiller ve ikincil tahıllar" kategorisi için toplam vergi getirisindeki değişim oranını hesaplamaktı. Para değerlerindeki değişmeleri hesaba katabilmek için, önce daha önceki değerlerin yüzdesi olarak ifade edilen ölçü birimi başına değişim oranını gösterdim. Daha sonra da, erken dönem tahrirlerinde kaydedilen vergi rakamları daha sonraki tahrir tahminlerinin temelini oluşturan para değerlerine tekabül edecek şekilde ayarlandı. Örneğin, eğer önceki tahrirde bir kile buğdaya beş akçe değer verildiyse ve bu değer daha sonraki defterde altı akçe çıktıysa, yüzde yirmilik bir artış kaydedildi. Buğdayın toplam getiri değerini yeni akçe olarak elde etmek için, önceki tahrirde akçe cinsinden verilen miktara yine bu miktarın yüzde yirmisi eklendi. Diğer yandan, bahçe ürünleri, meyveler, asma, keten, kenevir, pamuk ve pirincin resmi değerlerindeki değişme oranını hesaplayabilmek için buğday, arpa ve "ikincil tahıllar ve baklagiller" in resmi değerlerinin değişme oranı ortalaması alınmalıydı. Sözgelimi, eğer bu oranlar sırasıyla yüzde 20, yüzde 25 ve yüzde 22 ise, o zaman ortalama yüzde 22 civarında olacaktı. Bu, sonuç olarak bahçe ürünleri, meyvalar, asma vb.'nin resmi değerlerindeki değişme oranını yaklaşık olarak temsil edecekti. Daha sonra, önceki tahrirlerde yeralan bu ürünlerin toplam ge-

tirisi, sonraki tahrirlerdeki değerlere göre ayarlandı. Son olarak, ayarlanmış rakamlar sonraki dönem tahrirlerinde kaydedilmiş vergi getirileri değerinden çıkarıldı. Böylelikle, iki tahrir arasındaki dönemde vergi getirileri değerinin artış oranının hesaplanması mümkün oldu. Dolayısıyla, belli bir ürünün resmi değerindeki değişimleri hesaba katarak iki tahrir arasında geçen zaman aralığında gerçek vergi gelirlerindeki değişmeleri saptamak mümkün oldu. Bu değişmeler sonuçta her bir üründeki üretim değişmesinin göstergeleri olarak alınmıştır. Tarımsal ürünlerde öşür, toplam üretimin bir oranı olarak hasaplandığından gerçek vergi gelirlerinin bu şekilde yorumlanması mümkün olabilmektedir.

Vergi mükellefi başına buğday ve arpa üretimini saptayabilmek için, önce, bu ürünlerden alınan vergilerin para eşdeğerini topladım. Daha sonra, 16. yüzyılda iki ayrı dönem için elde edilen rakamların karşılaştırılabilmesini sağlamak açısın-dan erken dönem vergi değer toplamlarında resmi değerdeki değişimleri hesaba katacak şekilde, bir ayarlama yaptım. Böylece elde edilen gerçek vergi getirilerini, belli bir bölgedeki öşür oranlarını temsil eden katsayıyla çarptım. Toplam ürün karşılığı miktardan öşür payını çıkardım. Kalan toplamdan yüzde onu değirmen kayıpları ve üçte biri tohum gereksinimi için düşürdüm.[50] Sonucu her bölgedeki vergi mükellefi sayısına böldüm.

Ürünün bölgelere göre dağılımını göstermek için, öşrün para eşdeğerini kullandım. Bir bölgenin toplam tarımsal üretiminde belli bir ürün veya ürün kategorilerinin payını tahmin için, her bir ürün için öşürün para eşdeğerini vergileme yüzdesini temsil eden bir katsayıyı kullanarak toplam ürüne dönüştürdüm. Sonra her ürün için toplam ürünün toplam tarımsal ürüne oranını hesapladım.

Ancak bu yöntemi kullanırken bazı sorunlarla karşılaştım. Bazı tahrirlerde ayni olarak toplanan vergiler için para değerleri kaydedilmediğinden bu tür verileri bu çalışmada kullanmadım. Ne varki böyle durumlara pek sık rastlanmamaktadır. Diğer yandan, birçok yerleşim, özellikle mezralar yani yerle-

şim olmayan işlenebilir topraklar için, nakdi vergiler, farklı ürünlerin payları ayrı ayrı belirtilmeden toplam olarak kaydedilmiştir.[51] Bu tür verileri kullanılabilir hale getirmek için belli bir bölge için tüm bu tür toplamları birbirine ekledim ve sonra bu toplam içindeki farklı ürünlerin vergi payını o bölgedeki tek tek ürünlerin toplam üretim değerindeki yüzde oranlarından çıkarak hesapladım. Farklı türde ürünlerin sınıflandırılmasında, Hutteroth ve Abdulfettah'ın tahrir verilerine dayanarak Suriye ve Filistin bölgeleri için yaptıkları çalışmada kullandıkları yöntemi izledim.[52] Temel ürünler olan buğday ve arpa, genellikle belirsizliklere meydan vermeyecek bir şekilde kaydedilmiş olduklarından sorun çıkarmazlar. Vergileri birarada kaydedilmiş olan mısır (gavers, erzen, darı) ve yaban yulafı (kapluca) gibi diğer tahılları "ikincil tahıllar" kategorisinde topladım. Bu kategori, aynı zamanda, vergilerin ikincil tahıllarla birarada kaydedilmiş olduğu durumlarda, burçak, bakla ve börülce gibi baklagilleri de kapsar. Bu ürünler için toplam mahsulü hesaplarken herbirini yerel vergileme katsayısıyla çarptım.

Temel olarak, "meyvalar ve sebzeler" kategorisi meyva bahçeleri, asma ve sebze tarlalarından (bahçe, bağ, bostan) toplanan vergileri kapsar. Tahrirlerde asma ve meyvaların bitki/ağaç sayısına göre vergilendirilip vergilendirilmediği açık değildir, ağaç/asma ifadesi nadiren geçer. Hesaplamalarda tüm "ağaç ürünleri" ve de bahçe ürünleri köyün vergi katsayısı ile çarpıldı. Diğer yandan, tek tek meyvalar için öşür kayıtlarına sık rastlanmamaktadır. Sözgelimi, meyvanın genel bir terim olarak sık kullanılmasına karşın armut, dut, ceviz'den (girdegan) çok az bahsedilir. Sebzeler arasında sadece soğandan bahsedilmiştir.

Hayvanlardan alınan vergiler arasında, tahrirlerde en düzenli kaydedilmiş olanı koyun ve arı vergileridir. Ne var ki bunların mahsullerini toplam tarımsal üretim tahminlerinde kullanmadım; bunun nedeni tahrirlerde donyağı, deri, yün, süt veya bal için kaydedilen vergilerin diğer tarımsal ürünlerde olduğu gibi toplam mahsulün belirlenmiş bir parçasını temsil etmiyor

olması.[53] Bu vergiler belirli sayıda koyun veya kovandan alınan standart miktarları temsil etmektedirler. Rum vilayetinde bu oranlar iki koyuna bir akçe ve bir kovana iki akçeydi.[54] Buradan çıkarak belli bir zamanda diğer ürünlerin üretimine ilişkin olarak koyunculuk ve arıcılığın ne ölçüde yapıldığını göstermek mümkün olmasa da, tek tek nahiyelerde koyun ve kovan sayısı tahmin edilebilir. Bu rakamlar, sonuçta farklı zamanlar ve farklı bölgeler için karşılaştırılabilir.

Çeltikten toplanan vergilerle ilgili olarak da, bir sorunla karşılaştım. Karmaşık sulama düzenlemeleri gerektirmesi nedeniyle bu ürünün yetiştirilmesi belirli miktarda sermaye yatırımı gerektiriyordu. Özellikle, ürünün sel nedeniyle yokolma ihtimali bu yatırımı zorunlu kılmaktaydı. Ancak, ürün oranının 1/10[55] ölçeği gibi yüksek düzeylere ulaşması çeltik üretimini diğer ürünlerin zararına çekici hale getirmekteydi. Bu eğilimi dizginlemek ve zaten sınırlı olan su kaynaklarının adil dağıtımını sağlamak için, Osmanlı yönetimi çeltik tohumu ve su dağıtımını kontrol altına almıştı.[56] Dolayısıyla büyük ölçekli çeltik üretimi küçük tarlalarda sıradan köylüler tarafından değil, devlet tarafından kontrol edilen, yarıcılar tarafından işlenen büyük işletmelerde yapılmaktaydı. Bu sistem uygulamada çeşitli biçimler alıyordu.[57] Kuzey Anadolu'da Tosya-Boyabat bölgesinde yaygın olan bir biçimde, devlet çeltik tarlalarından elde edilecek gelirleri, belirli miktarda nakdi ödeme karşılığında genellikle üç yıllık süresi olan sözleşmelerle ihale etmekteydi.[58] Bu tür sözleşmeleri yapanlar ise yarıcı istihdam ediyorlardı. Niksar bölgesinde uygulanan ikinci bir çeltik üretimi örgütlenme tarzında ise devlet veya miri tohumu sağlıyor çeltikçi statüsü bahşedilen köylüler, ürünü ekip hasatı kaldırıyordu. Mirinin tohum payı ayrıldıktan sonra ürünün kalanı, miri ve yarıcı arasında eşit olarak pay ediliyordu. Yarıcı kendi payından, çeltik tarlalarının içinde yer aldığı tımar sahibine yani sahib-i arza öşür ödemekteydi. Üçüncü bir örgütlenme biçiminde, tohumu tımar sahibi sağlıyor ve tımar sahibinin tohum payı ayrıldıktan sonra kalan çeltikçilerle onun arasında bölüşülüyordu. Bu du-

rumda çeltikçiler kendi paylarından öşür ödemiyorlardı.[59]

Niksar bölgesinde tahrirlerde çeltik için kaydedilen gelirlerin büyük kısmı öşür tahminlerini temsil eder görünmüyor. Daha çok, tohum değeri çıkarıldıktan sonra çeltiğin miriye kalan kısmının parasal eşdeğerini yansıtır gibi. Sağlanan tohum genellikle miktar olarak belirtildiğinden toplam ürünün ölçü birimi olarak verildiği durumlarda öşürün toplam mahsul içindeki payını saptamaya çalıştım. Ama ölçü birimi başına resmi değerler bir örnekten diğerine değişmiş görünüyor.[60] Dolayısıyla öşrü kesinlikle saptamak mümkün değildi. Böylece çeltik üretiminin büyük bölümünün toplam tarımsal üretim içindeki payını göstermeye veya toplam tarımsal üretim tahminlerine katmaya çalışmadım. Çeltik mahsulü için uyarlamalar yaptıktan sonra zaman içinde bu mahsullerde ortaya çıkan mutlak değişimleri gösterdim.

Aynı zamanda, bazı köylü tarlalarında da çeltik ekilmekteydi. On kileden az tohum ekmiş olan köylülere çeltikçi statüsü verilmiyordu.[61] Tahrirlerde en azından Niksar bölgesi için bu tür mahsulde öşür tahminleri ayrıca kaydedilmiştir. Çeltik üretiminin bu bölümü elinizdeki çalışmada toplam tarımsal üretim tahminlerine katılmıştır. Dolayısıyla tablolarda sunulan pirincin toplam tarımsal üretime oranı sadece köylülerce yapılan çeltik üretimine işaret etmektedir.

II .4 Öşür Oranları ve Vergilendirme Sistemi

Farklı ürünlerden alınan mahsül ve bunların toplam tarım-sal üretimdeki payları üzerine yapılan tahminlerin güvenirliği büyük ölçüde ürünlerden hangi oranda vergi alındığına dair bilgimize bağlıdır. Toprak tasarrufunda malikane-divani sisteminin yürürlükte olduğu Rum vilayetinde, vergileme oranı genellikle beşte birdi ve salariye denilen vergi değerini biçen kişiye ayrılmış bir pay yoktu.[62] Diğer yandan beşte bir, kuramsal olarak malikane sahipleri ve divani hisseleri arasında eşit olarak bölünen tahıllar ve diğer ürünlerden alınan çifte öşür an-

lamına gelmekteydi. Aynı şekilde, arı kovanlarından alınan resimler ve değirmen gelirleri bu iki hak sahibi grup arasında eşit olarak pay edilirdi. Bireysel vergiler ve koyun vergisi de dahil olmak üzere diğer vergi gelirleri divani sahibine aitti.[63] Rum vilayeti defterlerini düzenleyen tahrir eminleri genellikle her yerleşim birimi için malikane ve divani hisselerinin sahiplerinin kimler olduklarını kaydetmişler, yalnız divani hissesini oluşturan vergileri ayrı ayrı belirtilmişlerdir. Malikane hisselerine düşen gelirler ya defter hesaplarının tamamen dışında tutulmuş ya da ayrı yerleşimler için birer toplam olarak verilmiştir.[64] Sadece 1520-1530 arasında yapılan tahrirlerde malikane gelirleri bir ölçüde tutarlı bir şekilde kaydedilmiştir.[65] Pek sık olmasa da 1528 tarihli tahrirde toplam malikane gelirlerini oluşturan farklı ürünlerden alınan vergilerin tek tek kaydedilmiş olduğunu görüyoruz.[66] Ayrıca tahıl ve diğer ürünlerde çifte öşrün iki hissesinin sahipleri arasında eşit olarak paylaşılması gerekirken, Yıldız nahiyesi için yaptığım hesaplamalar, bu nahiyede örneğe dahil yerleşim birimlerinin çoğunun malikane hisselerinin belirtilmiş olmasına rağmen gelirlerinin sadece yüzde kırkının malikane sahiplerine, yüzde altmışının ise divani hissesi sahiplerine gittiğini gösteriyor. Dolayısıyla, malikane gelirleri konusunda tahrir verilerinin dağınıklığını ve bu gelirlerin, tahrir görevlilerinin divani vergileri olarak kaydettikleri miktara eşit olduğu varsayımının yanıltıcılığını gözönüne alarak, malikane hisselerine düşen gelirleri hesaplamanın dışında bıraktım. Bu nedenle, bu çalışmada verilen tahıl ve diğer ürünler için vergi tahminleri divani vergisi olarak kaydedilmiş rakamlara dayanmaktadır. Sonuçta, onda bir oranında vergi yani tek öşür alındığı varsayılmıştır.

Bu yöntemin de birçok istisna ve belirsizliği içerdiğini işaret etmek gerekiyor. Belli bir yerleşim biriminden elde edilen bir toplam olarak yazıldığı ve ne malikane ne de divani sahiplerinin belirtilmediği[67] durumlarda, tahrirlerde kapsanan miktarların sadece divani sahiplerinin gelirlerini mi ifade ettiği, yoksa hem divani hem de malikane gelirleri üzerinde hak sahibi olan

divani sahibinin eline geçen toplam miktarı mı gösterdiği her zaman açık değildir. Eğer divani sahibi her iki hissenin de gelirini alıyorsa vergilemenin beşte bir oranında olması gerekir. İncelemenin kapsamına giren bölgelerde bu tür yerleşimler, genellikle, köylere bağlanmış ya da köylüler veya aşiretler tarafından işlenen mezraalar ve çiftliklerdir. Bu toprakların öşür gelirlerinin, bağlı oldukları köylerin gelirleri üzerinde hak sahibi olan malikane ve divani sahipleri arasında pay edildiği ve tahrirlerdeki rakamların sadece divani payını ifade ettiği varsayılabilirdi. Ancak 1576 tarihli tahrirde Karahisar-ı Demirli nahiyesine ilişkin bir kayıt bu varsayımın geçerliliği konusunda şüpheler doğurmaktadır. Bu kayıda göre, kışlık meralarında çiftçilik yapan aşiret nüfusu, ürettiklerinin beşte birini sipahiye vermek durumundaydı, yani çifte öşür ödüyorlardı.[68] Ama bu kuralın, Karahisar-ı Demirli bölgesindeki yerleşimlerin yarısını oluşturan ve çoğunlukla aşiret birimlerince işlenen bütün mezralara uygulanıp uygulanmadığı açık değildir. Birçok yerleşim birimi için hasıl-ı divani veya iki baştan kayıtlarının yeralması, bunun genel uygulama olmayabileceğini gösterir. Demek ki bu sorun çözümsüz kalıyor. Tahrir görevlilerinin standart uygulama dışındaki durumları belirtmekte gösterdikleri titizliğe güvenerek, Rum vilayeti tahrirlerinde toplam olarak kaydedilmiş vergilerin tek bir öşürü temsil ettiklerini varsaydım. Bu varsayım hasıl'ın hem divani olarak ifade edildiği hem de hasılın sadece hasıl olarak hiç bir tanımlama yapılmadan kaydedildiği durumlar için de geçerlidir.[69] Yalnız hasıl terimini iki baştan kaydının izlediği durumlarda beşte birlik bir vergileme oranı varsaydım. (İki baştan gelirin bölündüğü malikane - divani sistemini belirtmekte kullanılan bir terimdir. Hasıl iki baştan olarak belirtildiğinde, kaydedilen "gelir" hem malikane hem de divani paylarını içeriyor, çifte öşür ifade ediyordu.)[70]

İkinci olarak, Rum vilayeti tahrirlerinde bazı köylerdeki mezraalar için farklı ürünlerden alınan vergileri tek tek kaydedilirken malikane ve divani gelirleri sahipleri arasında bir ayrım yapılmamıştır. Böyle durumlarda, tahrir ya sadece yerleşim is-

mini vermekte ya da yerleşim adını iki baştan terimi izlemektedir. Bu yerleşimler için, kaydedilen vergileri divani gelirlerini ve dolayısıyla tek bir öşrü ifade ettiğini varsaydım. Bu oldukça gelişkin vergi kaydetme sisteminde, iki baştan teriminin önemli bir özgül konuma sahip olduğu anlaşılıyor. İki baştan kaydı yerleşim adından sonra geliyorsa bu kaydedilen gelirin çifte öşür ifade ettiği anlamına gelmez, çünkü bu örneklerde, malikane gelirleri de çoğu kez ayrı toplamlar olarak kaydedilmiştir.[71] Özetlemek gerekirse, sadece "hasıl-ı iki baştan" ibaresi ile karşılaşıldığında çifte öşür alındığı diğer durumlarda ise tek öşür alındığını varsaydım.

Üçüncü bir belirsizlik kaynağı, malikane gelirlerinin bir kısmının divani sahibine tahsis edildiği örneklerle ilgilidir. Malikane payının bu kısmı genellikle ayrı ve toplam olarak da kaydedilmişse de bu toplamların divani gelirlerinde de içerildiği birkaç istisnaya rastlanır.[72] Böyle durumlarda, divani sahibinin aldığı malikane gelirleri payına bağlı olarak, onda bir ile beşte bir arasında bir vergileme oranının uygulandığını varsaydım.

Son olarak, arı kovanı ve değirmen gelirlerinin ne kadarlık kısmının tahrirlerde kaydedildiği konusunda karar vermek gerekiyordu. Öşür gelirleri konusunda yukarıda oluşturmaya çalıştığım kıstaslar ışığında çifte öşür kaydedilen yerleşimler dışında tüm durumlarda tahrir kayıtlarındaki arı kovanlarından alınan vergilerin sadece divani sahibinin hisselerini ifade ettiğini varsaydım. Dolayısıyla, belli bir bölgedeki arı kovanlarının toplam sayısını hesaplarken, arı kovanlarından alınan toplam gelire ulaşabilmek için önce divani gelirlerini ifade eden rakamları iki ile çarptım. Daha sonra sonucu kovanlardan gelen tüm vergileri temsil eden rakamlar toplamına ekledim ve toplam kovan sayısını bulabilmek için çıkanı ikiye böldüm.

Değirmen vergileri, değirmen taşı sayısına ve değirmenin yıl boyunca mı yoksa mevsimlik mi çalışabildiğine göre ödeniyordu. III. Murat döneminde (1574-1596) yapılan tahrirlerde malikane ve divani hisselerinin gelirleri ayrı ayrı kaydedilirken, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait (1520-1566) tahrir-

lerde, genellikle farklılaştırılmamış tek bir yekûn olarak kayda geçiyordu. Bu yekûnları genellikle "resm-i iki baştan" teriminin izliyor olması nedeni ile kaydedilen gelirin, birleştirilmiş olarak hem malikane ve hem de divani hisselerini ifade ettiği varsayılabilir.

Sadece divani sahiblerine ait olan koyun vergileriyle ilgili ciddi bir sorun ortaya çıkmadı. Tahrirlerde köydeki koyun sürüsünden toplanan tüm verginin kaydedildiği ve hesaplamaların belli bir vergi oranı temelinde yapılabileceği varsayılabilir.

II .5 Tahrir Defterleri: Ticarî ve Sınaî Vergiler

Tahrir defterlerinde, tarımsal vergilerin yanısıra, ticari faaliyetlerden ve sınaî üretimden alınan vergileri kaydedilmektedir. Bu tür vergiler genellikle kentlerden alınmaktaydı. Ancak kırsal bölgeler için de zaman zaman pazar ve boyahane vergileri kayıtlarına raslanmaktadır. Diğer taraftan, kent halkının da tarımsal vergi yükümlülükleri olduğunu görüyoruz. Bu da büyük ölçüde Fernand Braudel'in endüstri-öncesi toplumlarda tarımsal faaliyetlerin kent ekonomisinin önemli bir boyutunu oluşturduğu savını desteklemektedir.[73] Bu çalışmada tahrir defterlerinde kentler için saptanan tarımsal, ticari, ve sınaî vergi miktarları Tablo IV.19'da verilmiştir. Kırsal bölgeler için kaydedilen ticari ve sınai vergi miktarları ise Tablo IV. 18'de bulunmaktadır.

Tahrir defterlerinde kentler için ticari ve sınai vergiler olarak sınıflandırabileceğimiz yirmibeş'e yakın kalem vergi görülmek-tedir. Bu çokluğun nedeni genel sınıflandırmalar kapsamına giren tarımsal vergilerin tersine ticari ve sınaî vergilerin özgün faaliyetlere yönelik olmalarıdır. Ayrıca, özellikle kentler için farklı ticari ve sınaî vergilerin bir toplam olarak kaydedilme eğilimi tarımsal vergilerde olduğundan daha yaygındır. Dahası, bu toplamları oluşturan farklı vergi kalemleri bir kentten diğerine değişmektedir. Bu nedenle, Tablo IV. 19'da toplam olarak verilen sayıların yanlarına bir (+) işareti koydum ve bu toplam-

ların içerdikleri vergi kalemlerini de oklarla göstermeye çalıştım.

Ticari faaliyetlerden alınan vergilerin en önemlisi pazar vergisi veya "bac pazar"dı. Kent yerleşim merkezinin yoğun olduğu Rum vilayetinde kırsal bölgeler için bac pazar kayıt-larına pek sık rastlanmamaktadır.[74] İncelenen bölgede sadece Karahisar-ı Demirli nahiyesinde, bu nahiyenin merkezi olan köy için bu tür kayıt vardır. Tokat ve Çorum gibi büyük şehirlerde pazar-ı galle (tahıl pazarı), pazar-ı keyl (pamuk pazarı), pazar-ı esb (hayvan pazarı) gibi her biri ayrı ayrı vergilendirilen, uzmanlaşmış pazarlar vardı. Ayrıca, şehirlerde ticari faaliyetleri denetlemekle görevli muhtesibler de hizmetlerine karşılık esnaf ve zanaatkarlardan ihtısab vergisi almaktay-dılar.[75] Genellikle ticari bir vergi olan ihtisabın zanaat erbabı-nın vergi yükümlülükleri arasında olmasının nedeni zanaat-kârların ürettikleri malları kendi dükkânlarında pazarlıyor olmalarıydı. Tahrir defterlerinde oldukça sık raslanan diğer bir olgu da ihtisab ve ihzariye vergilerinin bir toplam olarak kaydedilmeleridir. İhzariye, ticari anlaşmazlıklar söz konusu olduğunda suçluyu mahkemeye getirme vs. masrafları karşılığı alınan bir vergiydi.[76]

Sınaî vergiler olarak defterler, boyahane, bozahane, meyhane (şarap imalathanesi), şemhane (mum imalathanesi) gibi imalathanelerden alınan vergileri ve dokumacılık faaliyetlerinden alınan damga vergisini kaydetmektedirler.

Sınaî ve ticari vergilerin önemli bir özelliği bunların iltizam sistemi çerçevesinde toplanmalarıydı. Bu sisteme göre, vergi gelir kaynakları (veya mukataa) merkezi hükümet tarafından açık artırmaya çıkarılmakta ve en yüksek meblağı veren kişiye üç yıllık bir süre için bu gelirleri toplama hakkı verilmekte idi. Mültezim denilen bu kişi merkezi hükümete her yıl önceden belirlenmiş bir miktar nakdi ödeme yapmak zorundaydı. Tahrir defterlerinde sınaî ve ticaret vergilerine ilişkin kayıtlar bu yıllık ödemeleri temsil etmektedirler.[77] Bu nedenle tahrir defteri verilerinden çıkarak mültezimlerin önemli yatırımlar yaparak elde ettikleri bu mukataalardan devlete yaptıkları ödemelerin ötesin-

de sağladıkları gelirleri saptamak mümkün olamamaktadır. Başka bir deyişle, elimizdeki veriler ticari faaliyetlerden ve sınai kuruluşlarından alınan toplam vergi gelirlerini yansıtmaktadır. Öte yandan devlete yapılan yıllık ödemeler ticari faaliyetin veya sınaî üretimin bir yüzdesini temsil etmemektedir. Bu nedenle de defterlerdeki mukataa kayıtlarına dayanarak ticari faaliyetin ve sınaî üretiminin hacmi hakkında pek bir şey söylenemez. Yalnız bu kayıtlar bize herhangi bir faaliyetin diğerlerine kıyaslandığında görece önemi hakkında bir fikir verebilir. Örneğin, büyücek bir boyahanenin mukataasını elinde tutan mültezimin devlete küçük bir boyahanenin mültezim-inden daha yüksek bir ödeme yapması beklenebilir. Ayrıca, sınai üretimde ve ticari faaliyetlerde ki değişim eğilimlerine ışık tutma açısından da mukataa kayıtları oldukça yetersizdir. Devletin mukataalardan elde ettiği gelirlerin her üç yılda bir değişmesi beklenirken 16. yüzyıl boyunca düzenlenen defterlerin bu değişmeleri yeterince yansıtmadığı görülmektedir. Başka bir deyişle, bir defterden diğer deftere önemli farklar göstermeyen mukataa kayıtlarının ticari ve sınaî faaliyetlerden devletin elde ettiği veya elde etmeği umduğu gelirlere tekabül ettiği hayli şüphelidir.

Burada mukataa kayıtlarından sınırlı bir şekilde sadece mevcut ticari faaliyetleri ve sınai kuruluşlarını tanımlamak için yararlandım. Sınaî üretimde ve ticaret hacminde ki değişimler konusunda bu kayıtlardan önemli sonuçlar çıkarmaya çalışmadım. Yine de tabloları düzenlerken para değeri olarak verilen mukataa gelirleri için zaman içinde para değerindeki değişmeleri dikkate alarak ayarlamalar yaptım. Bunu yaparken, resmi para değerinde 1520-1575 dönemi için % 22 bir artış varsaydım. Bu oran farklı tahılların para değerindeki artış oranlarının bir ortalamasını temsil etmektedir.

EK II.1 TABLOLAR

Tablo II.1

1520-30 ve 1574-76 Dönemlerinde İncelenen Her Nahiye İçin Seçilmiş Yerleşim Birimlerinin Türü ve Sayısı

Nahiye Adı	1520-30 ve 1574-76 Dönemleri İçin Tesbit Edilen Yerleşim Birimi Sayısı	Örnekleme Katılmayan Köy Sayısı		Örnekleme Katılan Mezraa Sayısı		Örnekleme Katılmayan Mezraa Sayısı		Köy Haline Gelen Mezraa Sayısı	Mezraaların Toplam Yerleşim Birimlerine Oranı (%)	
		1520-30	1574-76	1520-30	1574-76	1520-30	1574-76		1520-30	1574-76
Cincife	10	-	1	3	3	-	-	-	30.0	30.0
Venk	32	1	-	4	3	-	2	1	12.5	9.0
Kafirni	78	2	3	9	9	3	-	-	12.0	12.0
Yıldız	20	-	1	2	2	-	3	-	10.0	10.0
Çorumlu	80	3	9	18	18	1	1	-	20.0	20.0
Karahisar-ı Demirli	76	2	6	44	35	13	51	9	58,5	46.5
Katar	40	1	2	5	2	4	6	3	12.5	5.0
Niksar	105	-	11	30	28	-	4	2	28.5	26.6
Karakuş	22	6	10	-	-	-	3	-	-	-
Felis	28	2	5	4	4	3	5	-	13.0	13.0

Tablo II. 2

1520-30 Tahrir Defteri Kayıtlarında Rum Vilayetinde Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dini Konumlarına Göre Sınıflandırılması

Nahiye Adı	Çift	Mim-çift	Bennak	Caba	Mücerred	Müzevvec	Askeri Sınıf Üyeleri	Dini Görevliler	Sağlık Sınıflandırması	Mevkuf	Müsellem	Hristiyan	Diğer
Cincife	17	108	82	151	108	..	..	..	1	(5)	..	(28)	17
Venk	38	180	93	188	194	..	..	1	..	(51)	..	(17)	12
Kafirni	34	386	153	321	351	..	41a	6	1	(35)	(71)	(215)	69
Yildiz	33	255	21	133	119	..	16b	6	1	(152)		(29)	13
Çorumlu	76	623	113	464	573	..	..	10	5	(86)	..	..	72
Karahisar-i Demirli	33	397	138	467	515	..	5	39	5	(108)	..	..	56
Katar	145	253	38	446	350	..	6	10	1	(57)	..	..	2
Niksar	51	821	269	564	430	..	8 (13)	10 (29)	7	(98)	(59)	(128)	22
Karakuş	10	154	94	210	148	..	3 (4)	..	6	..	(55)	..	13
Felis	28	142	72	222	178	..	11	6	3	(19)	(83)	..	27

Not: Parantez içinde verilen sayılar, vergi sınıflandırılması verilen toplama dahil edilmiştir. Tablo'da verilen tüm sayılar tahrir defterinde vergi mükellefi olarak kaydedilmiş kişileri temsil etmektedir.

a Bu sayı tımarlı sipahileri veya onların çocuklarını içermektedir

b Bu sayı 6 tımarlı sipahiyi ve 10 kale muhafızını içermektedir.

c Bu sınıflandırmada yer alan kişiler hemen yarısı zaviyedarlar ve onların ahvadından oluşmaktadır. Bunlardan 4'ü Kafirni'de, 5'i Yıldız'da, 4'ü Çorum'da, 14'ü Kahahisar-ı Demirli'de, 25'i Niksar'da (bunların 22'si resm-i çift mükellefi olarak kaydolunmuştur), 6'sı Felis'te bulunmaktadır.

Tablo II. 3

1554 Tahrir Defteri Kayıtlarında Tokat Civarında Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dini Konumlarına Göre Sınıflandırılması

Nahiye Adı	Çift	Nim-çift	Bennak	Caba	Mücerred	Müzevvec	Askerî Sınıf Üyeleri	Dinî Görevliler	Sağlık Sınıflandırması	Mevkuf	Müsellem	Hristiyan	Diğer
Cincife	13	70	74	370	243	-	-	-	-	(2)	-	(52)	10
Venk	36	130	88	522	495	-	-	-	-	(19)	-	(21)	6
Kafirni	32	292	102	896	764	-	3	4	-	(3)	(106)	(240)	33
Yıldız	16	166	23	356	292	-	39[a]	14[b]	-	(65)	-	(44)	-

a. Bu toplamın 29'u kale muhafızlarıdır. Bunlar çift vergilerinden muaf değillerdi ve vergi mükellefleri sayımlarına da dahil edilmişlerdir.
b. Bu toplam 12 zaviyedar içermektedir. Kafirne'de kaydedilen 4 dini görevliden ikisi zaviyedardı.

Tablo II.4

1574-1576 Tahrir Defteri Kayıtlarında Rum Vilayetinde Kırsal Nüfusun Vergi Mükellefiyetlerine ve Toplumsal-Dinî Konumlarına Göre Sınıflandırılması

Nahiye Adı	Çift	Nim-çift	Bennak	Caba	Mücerred	Müzevvec	Askerî Sınıf Üyeleri	Dinî Görevliler	Sağlık Sınıflandırması	Mevkuf	Müsellem	Hristiyan	Diğer
Cincife	3	60	109	228	461	247	-	1	-	(2)	-	(349)	9
Venk	36	146	118	464	918	205	3	1	-	(17)	-	(406)	7
Kafirni	18	299	159	957	1533	316	11	2	-	(4)	(142)	(485)	9
Yıldız	18	209	52	360	550	24	70[b]	12	1	(63)	-	(42)	-
Çorumlu	44	461	144	1323	1474	-	-	16[c]	1	(21)	-	-	25
Karahisar-ı Demirli	24	337	362	952	1642	-	15	53	1	(84)	-	-	8
Katar	131	235	44	910	1077	-	7	22	1	(19)	-	-	3
Niksar	35	613	285	1998	3288	-	15	23(42)	2	(120)	(215)	256	28
Karakuş	7	128	111	624	733	-	-	5	1	(29)	(145)	219	10
Felis	16	103	43	442	732	-	5	16	1	(30)	(154)	-	4

a. Bu sınıflandırmada yer alan kişilerin çoğunu zaviyedarlar oluşturmaktadır: Yıldız'da 12, Çorumlu'da 9, Karahisar-ı Demirli'de 49, Katar'da 8, Karakuş'da 4, Felis'te 16 zaviyedar bulunmaktadır.

b. Bu toplam 44 kale muhafızı ve 26 sipahi veya sipahi kökenli kişi içermektedir.

c. Çorumlu şehri sayımlarında bulunan 31 imam ve vaiz bu toplama katılmamıştır.

EK II.2

NAHİYE VE KASABALARLA İLGİLİ BELGELERİN BİR LİSTESİ

Tekrarlardan kaçınmak ve dipnot ve tabloların fazla yer işgal etmesini önlemek üzere, bu çalışmada yararlanılan tahrirlerin derleme tarihleri aşağıdaki listede verilmiştir. Bu liste ayrıca araştırma konusu her nahiye ve kasaba için sayfa numaralarını da kapsamaktadır.

Kısaltmalar:

KK Tapu ve Kadastro Müdürlüğü Arşivi (Ankara), ***Kuyudu Kadime Defterleri***

MM Başvekalet Arşivi (İstanbul), ***Maliyeden Müdevver Defterleri***

TT Başvekalet Arşivi (İstanbul), ***Tapu Tahrir Defterleri***

Tahrir Numarası	Derleme Tarihi Hicri/ Miladi	Nahiye veya Kasabanın Adı	Sayfa Numaraları
TT, no. 2	859/1455	Cincife	165-176
		Venk	133-164
		Yıldız	165-187
		Tokat (şehir)	3-64
TT, no. 19	890/1485	Cincife	27-33
		Venk	35-48
		Yıldız	559-569
		Tokat (şehir)	3-2

Tahrir Numarası	Derleme Tarihi Hicri / Miladi	Nahiye veya Kasabanın Adı	Sayfa Numaraları
TT, no. 79	926/1520	Cincife	28-34
		Venk	35-49
		Yıldız	117-128
		Kafirni	61-92
		Tokat (şehir)	1-27
TT, no. 287	961/1554	Cincife	85-95
		Venk	96-115
		Yıldız	183-207
		Kafirni	140-183
		Tokat (şehir)	1-18
KK, no. 14	982/1574	Cincife	165b-171b
		Venk	171a-183b
		Yıldız	225b-246b
		Kafirni	203a-217b
		Tokat (şehir)	1-27b

Tahrir Numarası	Derleme Tarihi Hicri / Miladi	Nahiye veya Kasabanın Adı	Sayfa Numaraları
MM, no. 354	860/1465	Çorumlu	132-157
		Çorum (kasaba)	122-131
		Karahisar-ı Demirli	204-231
TT, no. 444	1520-1530	Çorumlu	7-67
		Çorum (kasaba)	1-6
		Karahisar-ı Demirli	307-333
		Katar	203-227
TT, no. 387	929/1523	Çorum (kasaba)	389-401
KK, no. 38	984/1576	Çorumlu	20b-68a
		Çorum (kasaba)	7b-19b
		Karahisar-ı Demirli	228b-252a
		Katar	253b-267b

Tahrir Numarası	Derleme Tarihi Hicri / Miladi	Nahiye veya Kasabanın Adı	Sayfa Numaraları
TT, no. 54	935/1528	Niksar	101-144
		Niksar (kasaba)	96-101
		Karakuş	82-94
		Felis	66-81
KK, no. 12	982/1574	Karakuş	69a-84b
		Felis	54b-66a
KK, no.10	982/1574	Niksar	29a-215b
		Niksar (kasaba)	7b-28a

BÖLÜM III

ORTA VE KUZEY ANADOLU'DA ÜRETİM VE DOLAŞIM İLİŞKİLERİ

III.1 Üretim İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nda artı ürüne el konma sürecini içeren tımar sistemi, Rum vilayetinin burada incelenen bölgelerinde ancak kısmen uygulanmaktaydı. Osmanlı öncesi dönemde Türk-Moğol hanedanlarının hüküm sürdüğü Orta ve Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerinde de olduğu gibi, bu bölgelerde köylü üretimin belirli bir bölümüne malikane-divani sistemi çerçevesinde el konmaktaydı.[1] Bu sisteme göre toprağın mülkiyet hakkı (rakaba) malikane sahipleri olarak tanımlanan Osmanlı öncesi yönetici gruplara aitti. Topraktan sağlanan vergi gelirleri ise toprağı genellikle mülk ya da vakıf olarak ellerinde tutan mal sahipleri ile divani sahipleri olarak tanımlanan ve gelir üzerindeki hakları merkezi devlet tarafından belirlenen tımarlı sipahiler arasında bölüşülmekteydi. Ancak, toprakta mülkiyetin Osmanlı öncesi yönetici kadrolara bırakılması bu bölgedeki toprak ve vergi sistemini, devlet mülkiyeti ilkesine dayanan ve Rumeli ile Anadolu'nun diğer yörelerinde uygulanan Osmanlı sisteminden farklılaştırmaktaydı. Büyük bir ihtimalle Osmanlı öncesi dönemde geliştirilmiş olan malikane divani sistemi, Osmanlı merkezi devletinin yerel siyasal güçler ile uzlaşmasını sağlamıştı. Osmanlı devletini uzlaşmaya zorlayan nedenleri ise eski Türk-Moğol topraklarını fetih koşullarında ve bu bölgedeki yönetici kadroların niteliklerinde, aramak gerekir.

Orta ve Doğu Anadolu ilk kez I. Beyazıt (1389-1402) devrinde Osmanlı etki alanına girdi. Bu devirde, Selçuklu İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra bölgede egemen olan Türk beyleri Osmanlı padişahına haraç vermeyi kabul etmişlerdi.[2] Ne var ki, 1402'de Timurlenk'in Ankara savaşında Osmanlı'yı

yenilgiye uğratmasıyla Türk beyleri bir kez daha bağımsızlıklarına kavuştular.

Osmanlı, 15. yüzyıllar ortasında, Orta ve Doğu Anadolu'da egemenliğini kurduğunda bunu ancak yerel yönetici sınıfa belirli ödünler vererek başarabilmişti. Bu yönetici sınıf Türk emirlerinden (askeri sınıf) cami, medrese gibi dinî kurumların vakıflarını yöneten ulema'dan, zaviye'leri yöneten ve onların kurucusu olan şeyh ailelerinden oluşmaktaydı.[3] Büyük vakıf topraklarının gelirlerine el koyan ulema ve zaviyadarlar Selçuklu devrinden beri Anadolu'da çok nüfuslu bir gruptular. Öte yandan umeranın mülk topraklarından elde ettikleri gelirleri dinî vakıf'lara devretmelerine sık sık rastlandığından[4] umera, ulema ve şeyh ailelerinin çıkarları içiçe geçmişti. Orta ve Doğu Anadolu'da Osmanlı elitlerinin birbirlerine bu denli kenetlenmiş olmaları ise Osmanlı tımar sisteminin burada neden tam uygulanamadığını açıklayabilir.

Osmanlı merkezi yönetimi 15. yüzyılın ikinci yarısında Orta ve Doğu Anadolu'da egemenliğini kurmak ve vergi gelirlerinden önemli bir pay almak için gerçekten çetin bir mücadele vermiştir. 1520 ve 1524 yılları arasındaki dönemde Orta ve Kuzey Anadolu'da vergi gelirlerinin bölüşümüne ilişkin Tablo III.16 ve III.17'de sunulan veriler bu mücadelenin niteliği hakkında fikir vermektedir.[5] Önce, bu veriler merkezi devletin 16. yüzyılda malikane sahiplerinin gelirlerini büyük ölçüde sınırlamayı başardığını göstermektedir. Bu dönemde, incelenen nahiyelerden elde edilen toplam öşürün yaklaşık dörtte üçü ya doğrudan Hazine'ye tahsis edilmekte ya da merkezi devlet bu gelirlerin dağılımı üzerinde söz sahibi idi. Rakamlarla ifade edilecek olursa, merkezi devlet toplam divani gelirlerin % 94'ünü ve toplam malikane gelirlerinin % 22'sini denetlemekteydi. Aynı zamanda, yerel grupların, özellikle umera'nın eline geçen gelirlerde onbeşinci yüzyıla göre bir azalma görülmekteydi. Bu özellikle divani hisseleri için geçerlidir. Osmanlı yönetiminin bu bölgelerdeki kurulma aşamasında, merkezi devlet divani gelirlerinin önemli bir bölümü Türk emirlerine ve ailelerine tımar ola-

rak tahsis etmişti. Öyle gözüküyor ki, umera sınıfı bir kere Osmanlı yönetiminin idari-yargı kurumları içine alınıp devlet görevlisi konumuna indirgendikten sonra, güç odağı olma niteliklerini yitirmişti. Bu nedenle, 16. yüzyılda artık merkezi devletin tımar gelirlerini umera sınıfı mensuplarına verme gibi bir zorunluluk duymadığı ve bu gelirleri muhtemelen bölge dışından, sıradan görevlilere tahsis ettiği söylenebilir.[6] 15. yüzyıl defterlerinde nüfuzlu kişiler olan tımarlı sipahilerin adlarının kaydedilmiş olması ve bu tür kayıtlara 16.yüzyıl defterlerinde rastlanması bu eğilime işaret etmektedir. Ayrıca 1520-1524 döneminde tımarlı sipahilerin ellerinde bulunan malikane ve divani hisselerinde bir artış görülmektedir. Bu artışlar malikane hisseleri için % 5.0'den % 5.9'a, divani hisseleri için % 46.2'den % 50.9'a varmaktaydı. Bu dönemde padişah ve sancak beyi haslarına ayrılan hisselerde de belirli bir artış göze çarpmaktadır. Dahası 16. yüzyılın başında tımarlı sipahilerin elinde bulunan hisselerin bir kısmı yüzyılın sonunda haslara tahsis edilmiştir. Böylece, 1520'de toplam gelirin % 4.1'i padişah hassına tahsis edilmişken 1524'de bu oran % 11.6'dır.

Aynı zamanda, yüzyılın sonunda devlet hazinesinin doğrudan denetlendiği gelir kaynaklarında bir düşüş vardır. 1520 yılında Hazine toplam divani hisselerinin % 41.6'sını elinde tutarken bu oran 1576'da % 27.9 olmuştur. Hazine hisselerinin toplam malikane hisseleri içindeki payında da bir düşüş söz konusudur: Bu pay 1520'de % 17.9 iken 1524'de 14.2'dir. 16.yüzyılın sonunda Hazine'nin denetlediği gelir kaynaklarının giderek kamu vakıflarına, tımar ve padişah hassına tahsis edildiği görülmektedir.[7] Bu verilerden çıkarak, bu dönemde Orta ve Kuzey Anadolu'da Osmanlı yönetiminin ve kurumlarının yerleştiğini ve gelir kaynaklarının büyük ölçüde Osmanlı öncesi yerel yöneticilere değil de Osmanlı yöneticilerine tahsis edildiğini söyleyebiliriz.

İkincisi, gelir bölüşümü verileri 16.yüzyılda vakıfların ve özellikle aile vakıflarının toplam gelir içerisindeki paylarında bir artışa işaret etmektedir. Malikane-divani sistemi çerçevesinde

Osmanlı öncesi umera sınıfının mülk toprakları alınıp satılabilir ve mirasçılar arasında bölüşülebilirdi. Bu özellik ise mülk sahipliklerinde kesikliklere ve mülk topraklarının parçalanmasına yol açmaktaydı. Parçalanmayı önlemek ve daha da önemlisi merkezi devletin topraklara el koymasını engellemek için mülk sahipleri mülk gelirlerini aile vakıflarına döndürmekte idiler. Ancak mülk hisseleri vakıfa dönüştüklerinde zaten ufak parçalara bölünmüş olduklarından, herhangi bir aile vakıfının elinde büyük gelirlerin toplanmış olduğu söylenemez.[8] Bu da özellikle Osmanlı öncesi yönetici kadroların etkin olduğu bölgelerde Osmanlı idaresinin yerleşmesi ile bu kadroların mali güçlerinde bir azalmaya işaret etmektedir. Diğer taraftan, yeni yerleşimlerin ve aşiret nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde mülk topraklarında benzeri bir parçalanma görülmediği gibi buralarda mülk toprakları piyasasında belirgin bir canlılık görülmektedir.[9] Bu eğilim ise yerleşmelerine karşılık merkezi devletin göçerlere verdiği bir taviz olarak değerlendirilebilinir.

Cami, medrese ve zaviyeler tarafından denetlenen vakıf topraklarının en belirgin özelliği bu topraklarda parçalanma ve el değiştirme eğiliminin hemen hemen olmamasıdır. Dahası, cami ve medreselerin ellerine geçen hem divani hem malikane gelirlerinde 16.yüzyıl boyunca önemli artışlar söz konusudur. Bu artış kısmen yerel yönetici sınıfın mülk gelirlerini kamu vakıflarına dönüştürmesi ile açıklanabilir. Daha da önemlisi bu dönemde merkezi devletin doğrudan denetlediği gelirlerin önemli bir bölümü cami ve medrese vakıflarına aktarılmıştı.[10] Buradan çıkarak merkezi devletin kadı, vaiz, imam, müderris olarak eğitim ve yargı kurumlarını ellerinde tutan ulema ile uzlaşmayı amaçladığı söylenebilir. Eğitim ve yargı kurumları Osmanlı öncesi Türk devletlerinin siyasi güçlerini meşrulaştırma işlevini görmekteydiler. Osmanlı devleti yerel ulema ile uzlaşmakla yerel siyasi güçlerin meşruluğunu zedelemeyi amaçlamaktaydı. Büyük olasılıkla merkezi devlet bu bölgeye atadığı kadıları yerel ulema içinden seçmekte ve bu ulema Osmanlı kanunlarının uygulayıcısı haline getirilmekteydi.

Bu çalışma çerçevesinde cevaplamayı amaçladığımız soru, merkezi devletin gerek tımar sistemini yaygınlaştırma gerekse yargı-eğitim kurumlarını elde etme yolu ile Orta ve Kuzey Anadolu'da yerleşmesinin tarımsal üretimin örgütlenmesini ve kırsal bölgede sınıf ilişkilerini nasıl etkilediğidir. Genel olarak, tımar sisteminin yaygınlaşması ve eğitim-yargı kurumlarının merkezi devletin denetimine geçmesi, merkezi devlete toprak sahipleri ile köylü üretici arasındaki sınıf ilişkisine doğrudan müdahale etme imkanını sağlamıştır. Bu müdahalenin somut biçimleri malikane-divani sisteminin uygulandığı bölgelerde, kırsal yapıların niteliğini belirlemekteydi.

İlk olarak, malikane divani sistemi çerçevesinde toprağın kuru mülkiyeti (rakaba) malikane sahibinin elindeydi. Daha önce de değindiğim gibi bu uygulama İmparatorluğun diğer bölgelerinde görülen uygulamalardan farklıydı. Bu bölgelerde toprağın mülkiyeti merkezi devletin elindeydi; devlet mülkiyetinde olan miri toprakların gelirlerini mülk veya vakıf olarak farklı kurum ve kişilere tahsis etmekteydi. Malikane-divani sistemi çerçevesinde ise mülk veya vakıf sınıflandırması miri topraklarda olduğu gibi gelirler üzerinde bir hakkı tanımlamıyordu. Burada mülk veya vakıf mülkiyet hakkı anlamına geliyordu.[11] Diğer taraftan, toprağın mülkiyetini elinde tutan vakıf veya mülk sahipleri topraklarından sadece toprağın gelirine tekabül eden bir "kira" almak hakkına sahiptiler. Bu "kira"nın miktarı ve toplanma yöntemi ise Osmanlı kanunları tarafından belirlenmekteydi. Toprağın "kirası" ise tahıl ve diğer ürünlerin onda biri, arı kovanları ve değirmenlerden alınan verginin yarısı olarak saptanmıştı. Ayrıca malikler topraklarında üretim yapma hakkına sahip olmadıkları gibi toprakta tasarruf hakkına sahip özgür köylüler tarafından gerçekleştirilen üretim sürecine müdahale edememekteydiler. Köylü üreticinin hakları ve yükümlülükleri ise yine kanunlar çerçevesinde tanımlanmıştı. Köylünün kendisine ve tasarrufundaki topraklara ilişkin her türlü uygulama toprak maliklerinin yetki alanının dışında idi ve bu uygulamalardan merkezi otoritenin kırsal bölgedeki temsilcisi olan timarlı sipahi

ler sorumluydu. Köylünün toprakları tımar sipahinin izni olmadan alınıp satılamazdı. Tapu işlemlerinden sorumlu olan sipahi, topraklar boş kaldığında kime tahsis edileceğine karar verme hakkına sahipti. Bu durumda merkezi devlet tımarlı sipahilere divani gelirlerini tahsis etmişti. Bu gelirler tahıl ve diğer ürünlerinin ikinci bir onda birini, değirmen ve arı kovanı vergilerinin diğer yarısını oluşturmaktaydı. Ayrıca resm-i çift, koyun ve evlilik vergileri; ceza vergileri ve tapu vergisi de tımarlı sipahiler tarafından toplanmaktaydı. Tımarlı sipahi malikane sahiplerinin topraklarını dolaysız olarak denetleyebilirdi. Bu tür bir denetim İmparatorluğun diğer bölgelerinde mülk veya vakıf olarak tahsis edilmiş miri topraklarında söz konusu değildi.

İkincisi, malikane-divani sistemi çerçevesinde ne malikane sahipleri ne de tımarlı sipahiler yargı yetkisine sahip değillerdi. Miri topraklarında da olduğu gibi yargı yetkisi merkezi devlet tarafından atanan kadıların elindeydi. Başka bir deyişle köylülerin hukuki meselelerine kadı mahkemeleri bakmaktaydı.

Üçüncüsü, miri topraklarında görülen uygulamanın aksine malikane sahipleri topraklarını satabilmekte, vakıfa dönüştürmekte, varisleri arasında paylaştırmakta serbesttiler. Bu tür işlemlerin kadıasker tarafından onaylanması gereği ise merkezi devletin malikane sahiplerinin ellerinde toprakların toplanmasını engelleme çabasına işaret etmektedir.

Son olarak, malikane sahipleri Osmanlı ordusu için belirli bir sayıda atlı asker (eşkinci) beslemek zorundaydılar.[12] Vakıf toprakları için de bu tür bir yükümlülük olup olmadığı açık değildir. Merkezi devlet açısından bakıldığında, miri topraklarındaki mülk topraklarında görülen asker verme yükümlülüğünün malikane topraklarına da uygulanması malikane topraklarını Osmanlı sistemi içine alma siyasetinin bir başka yönü olarak görülebilir. Şüphesiz, merkezi devletin bu tür taleplerini gerçekleştirebilmesi onun belirli bir bölgedeki siyasi gücü ile orantılıydı. Örneğin, Fatih Mehmet (1451-1481) devri gibi, merkezileştirme siyasetinin başarı ile uygulandığı bir dönemde daha sonraki dönemlerden farklı olarak, malikane sahipleri Os-

manlı ordusuna muntazam bir şekilde eşkinci vermişlerdir.[13]

Özetleyecek olursak, merkezi devletin idari (siyasi) ve yargı kurumları aracılığıyla toprağın hukuki sahipleri ve köylü üretici arasındaki artı çekme ilişkisine dolaysız müdahalesi malikane sahiplerinin yerel bir güç odağı oluşturmalarını engellemiştir. Bu çerçeve içinde malikane sahiplerinin devlet tarafından belirlenen kiraları toplayan bir sınıf konumuna indirgendiğini söyleyebiliriz. Başka bir deyişle, malikane sahipleri toprağın mülkiyetini ellerinde tutmalarına rağmen köylünün artı ürününü çekebilmek için merkezi devletin idari ve yargı kurumlarına bağımlı kılınmışlardı. Bu da 16.yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu'da Osmanlı siyasi egemenliğinin kurulması ve Osmanlı öncesi yönetici kadrolarının gerek gelirler gerek yönetim üzerindeki haklarının ortadan kalkması anlamına gelmekteydi.

Bu gelişmeye koşut olarak, 16.yüzyılda büyük bir olasılıkla umera sınıfından olmayan tımarlı sipahiler ve Osmanlı ile uzlaşan yerel ulema bu bölgeden elde edilen gelirleri denetleyen iki ana grup olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Diğer taraftan, devletin artı ürünü çekme sürecine müdahalesi köylünün tasarruf ettiği topraklarının bütünlüğünü korumayı amaçlamaktaydı. Bu nedenle merkezi devlet uygulamalarının gerek malikane sahiplerini gerek devlet görevlilerinin köylünün üretim sürecine müdahalesini engellemeye yönelik olduğu görülmektedir. Burada vurgulanması gereken nokta, merkezi devletin köylü üreticinin varlığının korunması siyasetinin sadece mali kaygılardan kaynaklanmadığıdır. Süphesiz köylüden alınan vergiler devletin önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Bu mali kaygının yanısıra ondan daha da önemlisi köylü üreticinin varlığının korunması ile devlet, "adalet"in mercii ve nizam-ı alemin koruyucusu olarak tanımlayabileceğimiz ideolojik işlevini yerine getirmekteydi. Yargı ve eğitim kurumları çerçevesinde ifadesini bulan bu ideolojik boyut, devletin siyasi gücünü, onun artı ürünün çekilme sürecinin müdahalesini köylü reayanın gözünde meşru kılmaktaydı..

III.2 Gelir Sahipleri ve Artı Ürünün Pazarlanması

Rum vilayetinin burada incelenen nahiyelerinde köylüden tahıl ve diğer ürünün beşte birinin (çift öşür) vergi olarak tahsil edildiğine daha önce değinmiştim. 16.yüzyıl Osmanlı ekonomisi, oldukça yaygın bir parasallaşmaya rağmen, müzmin bir nakit darlığı sorunuyla karşı karşıyaydı. Bu nedenle tahıl, baklagiller ve pamuk gibi ürünlerden alınan öşürün ayni olarak toplandığını varsayabiliriz. Tahrir defterlerinde divani gelirlerinin hem para hem de ürün miktarı olarak verilmesi de bu vergilerin ayni olarak alındığına işaret etmektedir. Ayrıca tahıl öşürünün hasadın hemen sonrasında harman yerinde tahsil edildiğine dair de bir kanun hükmü bulunmaktadır.[14] Diğer taraftan malikane gelirlerinin ne şekilde toplandığını saptamak zordur. II.Bölümde de belirtildiği gibi tahrir defterlerinde malikane gelirleri ayrı ayrı vergiler olarak kaydedilmemişler, her köyün malikane gelirleri toplu parasal bir miktar olarak verilmiştir. Bu kayıtlardan çıkarak malikane sahiplerinin, divani sahiplerden farklı olarak kendilerine ait gelirleri parasal olarak topladıklarını söylemek oldukça güç. Kanun hükümleri de bu konuya bir açıklık getirmemektedirler. Diğer taraftan, öşürün sebze ve meyve gibi dayanıksız ürünlerden vergilerin nakden alınıyor olması çok daha muhtemel.[15] Arı kovanları ve değirmenlerden alınan vergilerin, koyun vergisinin, çift resminin, evlilik vergisi ile çeşitli para cezalarının nakden ödendiğini biliyoruz. Burada asıl ilgilendiğimiz nokta farklı gelir sahiplerinin nakdi veya ayni olarak ellerine geçen vergileri nasıl kullandıkları. Örneğin, farklı gelir sahipleri ayni olarak topladıkları öşürün ne kadarını, nerelerde pazarlıyorlardı; tahıl veya ürün satışlarından elde ettikleri gelirleri ve topladıkları nakit vergileri nerede ve nasıl harcıyorlardı? Elimizdeki bilgiler ışığında bu konulara kesin cevaplar verebilmemiz olanaksız. Bu nedenle 16.yüzyılda Osmanlı pazar ekonomisi konusunda söylenebilecekler sınırlı olmak zorunda. Yine de tahrir defterlerinin içer-

diği, gelir sahiplerinin kimliği ve gelirlerin farklı gruplar arasında nasıl bölüşüldüğüne ilişkin malumat, bu grupların tüketim ve ürün pazarlama davranışlarındaki bazı eğilimleri saptamamıza yardımcı olabilir. Bu tür bir deneme, aynı zamanda, araştırma konusu bölgelerdeki pazar ilişkilerini bir ölçüde açığa çıkarabilir.

Gelir sahiplerinden tımar sipahiler ayni olarak topladıkları verginin yarısından çoğunu pazarda satıyor olmalıydılar. Defter verilerine dayanarak tımar sahiplerinin maiyetleriyle birlikte sayılarını tahmin etmek mümkün değil. Yine de epeyce kalabalık bir kapı halkına sahip oldukları, hayat standartlarının çok düşük olmadığı ve gelirlerinin temsil masraflarının yanısıra misafirperverlik yükümlülüklerini de karşıladığı varsayılabilir. Bu durumda önemli miktarda nakit paraya ihtiyaç duydukları söylenebilir. Tımarlarında belirli sayıda atlı asker beslemek, giydirmek, silahlandırmak ve orduya katılma masraflarını kar-şılamak zorundaydılar. Araştırmamıza konu olan bölgelerde yaşayan bir sipahi, mesela İran'a yapılan bir seferde, kendisi, maiyeti ve hayvanları için gereken yiyeceği yanında götürmezdi. Ayni olarak tahsil ettiği tahıl ve diğer ürün öşürünün önemlice bir kısmını pazarda satmak zorundaydı. Tabii ki bu, çok daha kesin bir şekilde devlet memuru tanımına giren sipahiler için geçerli. Mahalli sipahiler içinse durum farklı olmalıydı. 15. yüzyıl tahrir defterleri eşraftan gelen mahalli sipahilerin en azından bazı durumlarda orduya asker sağlama yükümlülüğünden muaf tutulduklarını gösteriyor.[16] Ayrıca "ortalama" sipahinin genellikle kırsal kesimde yaşamasına rağmen, mahalli sipahilerin şehirlerde yerleşmiş olmaları ve ihtiyaçlarının devlet memurlarından epey farklı olması muhtemel. Bu fark ise öşürün tüketilen ve pazarlanan kısımları arasındaki oranı etkileyecektir. Öte yandan bu bölgede Osmanlı öncesi umera sınıfından oluşan eşrafın 16.yüzyılda genel bir güçsüzleşme içinde olduğu ve mahalli sipahilere ayrılan gelir payının bu yüzyılın sonlarına gelindiğinde onbeşinci yüzyıldaki önemini korumamış olduğunu söyleyebiliriz.

İncelenen bölgelerde gelirden aldıkları pay pek önemli olmasa da valiler ve sancak beyleri gelirlerinin daha da büyük bir kısmını pazarlıyor olmalıydılar. Kendilerinin ve kapı halklarının tahıl ihtiyaçlarının toplam gelirlerinin küçük bir bölümünü aşması mümkün değildi. Askerlerine ödemelerin bir kısmını ayni olarak yaptıkları ihtimalini kabul etsek bile, şehirlerde yaşayan bu memurların yükümlülüklerinin çoğu ancak nakitle karşılanabilirdi.

Has gelirlerine gelince; Padişah'ın vergi gelirlerini tahsil etmekle yükümlü olan eminlerin Padişah'a ayrılan tahıl vergisinin hemen hemen tamamını pazarda satıp elde edilen geliri İstanbul'a gönderiyor oldukları varsayılabilir. Ayrıca has gelirleri en yüksek teklifi yapana iltizama verilmekteydi. Bu da başlangıçta yatırdıkları para üzerinden kâr edebilmeyi amaçlayan eminleri vergi karşılığı topladıkları ürünü pazarda satmaya özendiren diğer bir etkendi. Aynı durum mevkufçular veya sipahilerin belli bir bölgede doğrudan doğruya merkezi idareye gönderilmek üzere tahsil ettikleri vergiler için de geçerliydi.

Özellikle Niksar'daki pirinç mahsulünün büyük bir kısmı Padişah'ın hassına aitti. Bu değerli ürünün tahıllar gibi mahalli pazarlarda mı satıldığını yoksa Samsun limanından İstanbul'a veya pazar koşullarının daha elverişli olduğu diğer bölgelere mi gönderildiğinin saptanması büyük önem taşır. Araştırmamızın bu aşamasında bu sorulara tatminkâr cevaplar bulmak mümkün değil. Ancak bu bölgede yetiştirilen pirincin Karadeniz'in kuzeyinde özellikle Kırım'da, kasaba pazarlarında,[17] yüksek fiyatla satıldığı bilinmektedir. Ayrıca, Osmanlı sarayının ve büyük imaretlerin mutfak defterlerinden anlaşıldığına göre, pirincin İstanbul'daki tüketim malları arasında özel bir yeri vardı. Ne var ki, Niksar bölgesinde yetiştirilen pirincin ne kadarının İstanbul veya Kırım'a gönderildiğini, ne kadarının ise mahalli pazarlarda satıldığını bilemiyoruz.

Rum vilayetinde toplanan gelirden önemlice pay alan bir başka kuruluş da vakıflardı. Vakıfların payı devlet temsilcilerinin gelir payından sonra en büyük gelir kalemini teşkil ederdi.

Onaltıncı yüzyılda vakıflar malikane hisselerinin hemen hemen yarısını, divani hisselerin ise yirmide biri kadarını denetlemekteydiler. Bu, araştırma konusu bölgelerdeki toplam öşür gelirinin dörtte biri vakıflara aitti, demektir. Hisselerin farklı vakıf kuruluşları arasında az çok eşit bir biçimde dağılmasına rağmen, malikane hisselerinin gelirinin büyük kısmı onaltıncı yüzyılın her iki döneminde de cami ve medrese vakıflarının denetimindeydi. Bu tür kamu vakıfların yanısıra aile vakıflarının da malikane gelirleri içindeki payında onbeşinci yüzyıldan itibaren bir artma eğilimi görülür. 1520'de malikane hisselerinin % 16.0'sı kamu kuruluşlarının vakıflarına tahsis edilmişken daha sonraki dönemde bu pay % 19.5'e yükseldi. Aile vakıflarının payı dönemin başlarında %14.4 iken daha sonraki dönemde % 18.7'yi bulmuştu. Bu kuruluşların gelir içindeki payları nasıl olup da artmıştı? Bu artışın en önemli nedeni mülk sahiplerinin, mülklerinin müsaderesi ve mirasçılar arasında bölüşülerek parçalanmasını önlemek üzere mal varlıklarını aile vakıfları veya kamu kuruluşları vakıflarına dönüştürmeleridir. Ayrıca aile ve kamu kuruluşlarının vakıfları sürekli olarak mülk hisselerini satın almaktaydılar. Öte yandan, zaviye vakıflarının hisselerinde zaman içinde büyük değişiklikler görülmemektedir. Onaltıncı yüzyılın her iki döneminde bu vakıflar malikane hisselerinden gelen gelirin % 15'ini ve divani hisselerinden gelen gelirin %3.5'ini elde ediyorlardı; gelirden aldıkları pay ise çok az artmıştı. Zaviye vakıflarının büyük çoğunluğu Osmanlı öncesi dönemlerde kurulmuş, Osmanlı idaresi ise bu kuruluşların belli bölgeler gelirleri üzerindeki haklarını tanımakla yetinmişti.[18]

Cami, medrese ve zaviye vakıflarına ait gelirler genellikle maaşlı görevliler tarafından tahsil edilmekle birlikte birçok kuruluş bu gelirlerin tahsilatını en yüksek fiyatı teklif eden kişiye iltizama verirdi. Vergi gelirlerinin toplanma yöntemi kuruluşun büyüklüğüne ve kaynaklarının zenginliğine göre değişmekteydi. Küçük zaviye ve medreselere ait gelirlerin kendi görevlileri tarafından toplanıyor olması daha muhtemel; ama uzak bölgelerden büyük meblağlara varan gelirleri tahsil eden

büyük vakıfların iltizama verme yöntemini benimsemeleri daha akla yakın .[19] Aile vakıflarının gelirlerini nasıl tahsil ettikleri belli değilse de zaviye kurucularının ailelerinin kendi zaviyelerinde kullanılan yöntemleri benimsedikleri tahmin edilebilir.

Peki, vakıf gelirleri nasıl kullanılmaktaydılar? Öncelikle araştırma konusu bölgelerden elde edilen gelirin aile ve kuruluşların bütün gelirini teşkil etmediğini gözönünde tutmak gerekiyor. Gelir sahiplerinin çoğu zaman bu bölgelerin dışında tarım gelirlerine el koydukları gibi, şehirlerdeki vakıflardan da kazanç temin ediyorlardı. Ayrıca, İmparatorluğun diğer bölgelerindeki zaviyeler üzerine yapılan araştırmalar bu kuruluşların kendi vakıflarından sağladıkları gelirler dışında kendi tarımsal faaliyetlerinden elde ettikleri kazançları olduğunu gösteriyor.[20] Rum vilayetindeki zaviyelerin de bu tür faaliyetler içinde olup olmadıklarını bilmiyoruz. Artı ürünün değişik gruplar arasında bölüşümü ve kullanımı üzerinde anlamlı niceliksel bir çalışma yapmak kamu kuruluşları ve aile vakıflarının gelirlerinin tümünü ve bunların üstlendikleri işlevleri içeren monografik çalışmaları gerektirmektedir. Biz ise artı-ürünün farklı gelir sahipleri arasındaki bölüşümüne sadece genel eğilimleriyle değinmeyi amaçlıyoruz; bu nedenle artı-ürünün değişik gruplar tarafından nasıl kullanıldığını ana hatlarıyla tanımlamanın ötesine geçmeyeceğiz.

Cami, medrese ve zaviyelerin bulundukları bölgeden elde ettikleri ayni gelirlerinin büyücek bir bölümünü kendilerinin tükettikleri söylenebilir. Artı ürünün bu kuruluşlara kervanlarla veya insan sırtında ulaşıyor olması muhtemel. Küçük bir medresede bile en az bir müderris bulunmaktaydı. Buna hemen her medresede bulunan ve muid denilen yardımcılarla, en az on-onbeş kadar öğrenciyi de eklemek gerekir. Muid ve öğrenciler ve büyük medreselerde gündelik işleri gören kişiler, medresede yaşar ve geçimlik ihtiyaçları burada karşılanırdı. Ayrıca bu kişilere ayni ve nakdi olarak maaş ödenirdi. Dahası başka bölgelerin uleması özellikle büyük medreselere misafir olur ve masrafları misafir oldukları medreseler tarafından karşılanırdı.[21]

Bir tür ziyaret işlevini gören zaviyelerin misafir harcamaları daha da önemli boyutlara ulaşmaktaydı. Ayrıca zaviyeler de çalıştırdıkları kişilere ayni ve nakdi ödemeler yaparlar ve genellikle zaviyede yaşayan, kimi zaman da çok kalabalık olan kurucularının ahvadının geçimini temin ederlerdi. Örneğin, İskilip'deki Şeyh Muhiddin ve Çorum'daki Enam Çelebi zaviyesi gibi önemli zaviyelerin kurucularının ahvadı, zaviyeyle doğrudan ilişkisi olmayan gelir kaynaklarına sahiptiler.[22] Tören giderleri ve ayni olarak yapılan hayır işleri ve zekât ödemeleri de zaviyelerin harcama kalemleri arasındaydı. Zaviye ve medreselerin yaptığı bu tür harcamalar her kuruluşun büyüklüğüne ve buna tekabül eden görevlerine göre değişirdi.

Özetle bu kamu kuruluşlarının ayni olarak elde ettikleri gelirin büyük bir kısmını kendi görevlilerinin ve misafirlerinin beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için kullandıkları söylenebilir. Ürünün bir kısmını ise nakit ihtiyaçlarını karşılayabilmek için pazarda satmaları beklenebilir. Örneğin, bu kuruluşlar et, lamba yağı, iç yağı, odun gibi ihtiyaçlarını pazardan temin etmekteydiler. Ancak bu tür ihtiyaçların ne kadarının nakdi vergi gelirleriyle ne kadarının ürünlerin satılması yoluyla karşılandığını bilmiyoruz. Ayrıca, ayni olarak ödenen maaşların bir kısmının görevlilerce, nakit ihtiyaçlarını karşılayabilmek için pazarda satıldığı tahmin edilebilir; ne var ki çoğu zaman bu maaşların bir kısmı nakden ödenmekteydi. Kudüs ve Medine'deki vakıflara tahsis edilen ayni vergilerin tümünün pazarda satıldığı kolayca varsayılabilir. Bu uzak bölgelere tahılın hayvanlarla naklindeki yüksek maliyet, ürünün satılıp gelirinin nakden gönderilmesini daha kârlı hale getirmekteydi.

Aile vakıflarının eline geçen ayni vergilerin ne kadarının gelir sahiplerince tüketildiğini, ne kadarının ise pazarda satıldığını saptamak çok daha güç. Onaltıncı yüzyıl Anadolu'sundaki yönetici grupların akrabalık yapısını ortaya çıkaracak aile tarihlerinin sayısı pek fazla değil.[23] Tahrir defterlerinde aile vakıflarının gelirlerinin vakıf kurucusunun ahvadından birden fazla kişiye ödendiği kaydına sıkça rastlanıyor. Bu kişilerin her birinin

kendi aileleri olacağına göre aile vakıflarının hatırı sayılır nüfuslu geniş aileleri temsil ettikleri söylenebilir. Bu nedenle aile vakıflarının gelirlerinin büyük bir kısmının ailenin geçimine ayrıldığı, dini amaçlara ve hayır işlerine tahsis edilen meblağların çok cüzi olduğu varsayılabilir. Aile vakıflarının dışındaki vakıfların görevli ve misafirlerin ihtiyaçlarını karşılamak ve sadaka (zekât) vermek gibi hayır işleri için fazla miktarda tahıl ayırmak zorunda olduklarını biliyoruz. Bu nedenle aile vakıflarının elde ettikleri ayni gelirin pazarda satılma oranının ayni yükümlülükleri ağır olan kamu vakıflarının pazarladıkları artı ürün oranından daha yüksek olması muhtemel. Ne var ki, ailelerin hayat tarzları ve misafirperverlik yükümlülükleri konusunda bilgilerimiz sınırlıdır. Bu aileler, hele şehirlerde yaşadıkları takdirde, mamul maddelerin başlıca müşterileri arasında yeralacaklarından, ihtiyaçlarının yüksek olacağı ve bu nedenle de ellerine geçen ürün vergilerinin büyük bir bölümünü pazarlamaları muhtemeldir.

Araştırma konusu bölgelerdeki gelir sahibi grupların sonuncusu mülk sahipleridir. 1520 ile 1576 yılları arasında mülk hisselerinin azaldığı görülüyor; mülk hisselerinin bir kısmının vakıflara dönüştürülmesi sonucu, mülklerin malikane hisseleri içindeki payı % 29.8'den % 26.9'a, divani hisseler içindeki payı ise % 1.0'den % 0.8'e düşmüştür.(Tablo III.16 ve III.17) Bölgedeki mülk hisselerin çoğunun varlıklarını vakıf biçiminde sürdürebilmiş oldukları söylenebilir. Vakıfa dönüştürülmeyen mülk hisseleri ise genellikle çok küçük parçalara bölünerek hızla el değiştirmekteydiler. Aile vakıflarının denetimindeki hisseler az sayıdaki ailenin elinde toplanırken mülk topraklarında bu tür bir yoğunlaşma görülmemektedir. Aile vakıflarının kurucuları arasında yer alan birkaç büyük ailenin aynı zamanda mülk sahibi olmalarına rağmen, mülk sahibi fertlerin birden fazla yerleşim merkezinden gelir sağlamaları sık rastlanan bir olgu değildi; bu kişilerin elde ettikleri gelir ise belli bir yerleşimdeki toplam malikane gelirlerinin sadece bir bölümünden ibaretti. Bu mülk sahiplerinin, söz konusu bölgenin bizim araştırmamızda kapsan-

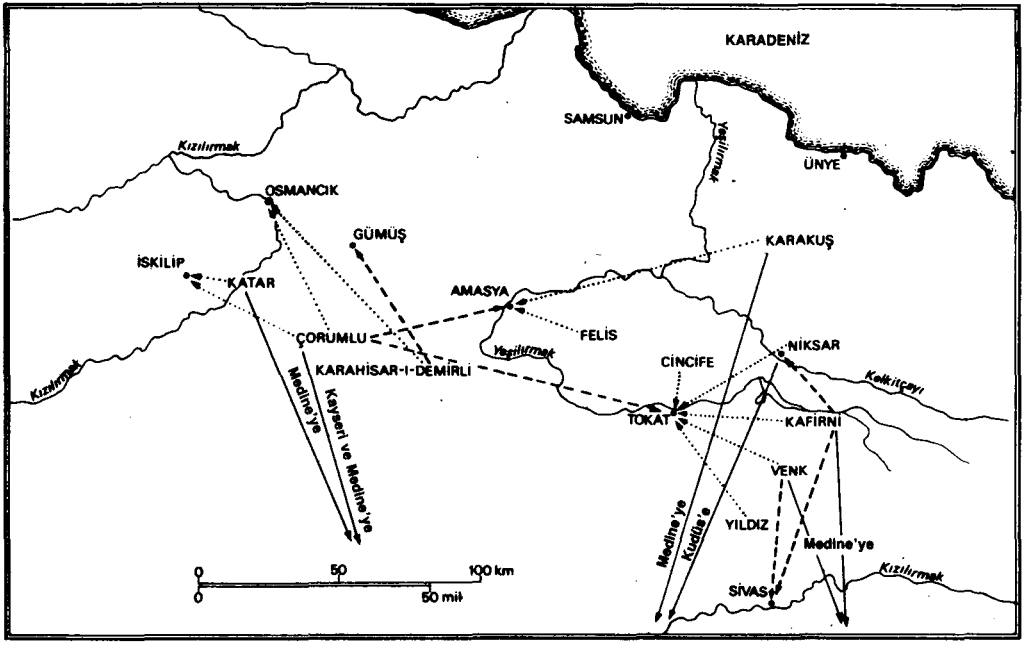
mayan bölgelerde de hisselere sahip olmaları veya aile vakıflarından da gelir temin etmeleri ihtimalleri bir yana bırakılırsa, ayni olarak elde ettikleri gelirlerinin büyük bir kısmını tükettikleri ve sadece önemsiz bir kısmını pazarda sattıkları varsayılabilir. Mülk sahiplerinin gelir içinde önemli bir paya sahip oldukları ve mülklerin fazlaca parçalanmamış olduğu Niksar ve Kafirni gibi nahiyelerde ise aile vakıflarının tüketim davranışları için ileri sürülen tezler, mahallin şeyh ve umera ailelerinden ve Osmanlı yönetici sınıfından gelen bu mülk sahipleri için de geçerli olacaktır.[24]

Son olarak, elimizdeki verilere göre vakıfların ve mülklerin ayni vergilerin satılmasından ve nakdi vergilerden elde ettikleri gelirler, merkezi hükümetin çeşitli kuruluşlarının eline geçen gelirlere göre daha yüksek bir oranda mahalli pazarlarda harcanmaktaydılar. Mesela, onaltıncı yüzyılın sonlarında, vakıflara veya kamu kuruluşlarına ayrılan hisselerin küçük bir bölümünün, sadece % 21.8'i Rum vilayeti sınırları dışındaki kuruluşların eline geçiyordu. Bu hisseler ise Medine ve Kudüs'teki vakıflara ayrılmıştı. Zaviyelere bakıldığında mahalli yoğunlaşmayı daha belirgin bir biçimde görmek mümkün olur. Rum vilayetindeki zaviyelerin çoğu gelir sağladıkları yerleşim bölgelerinin hemen yakınlarında kurulmuşlardı. Gelirlerini araştırma konusu bölgelerden sağlayan cami ve medreselerin çoğunun şehirlerde (kasabalarda) bulunmasına karşılık zaviyeler genellikle kırsal kesimde yoğunlaşmışlardı. Rum vilayetindeki zaviyelerin müritlerinin ön önemli bölümünü teşkil eden çok nüfuslu aşiretleri barındıran Çorumlu ve Karahisar-ı Demirli nahiyelerinde bu olgu çok daha belirgin bir biçimde gözlenebilirdi. Tokat ve Niksar şehirlerindeki zaviyelerin gelirleri ise civar köylerden geliyordu. Araştırma konusu bölgelerde zaviye vakıflarına ayrılmış olan malikane hisselerinin % 55'i kırsal kesimdeki, % 45'i ise kasabalardaki zaviyelerin elindeydi. (Bkz. Harita 3)

Gerek aile vakıflarının kurucuları gerekse mülk sahipleri arasında yer alan şeyh ve umera aileleri de yukarda söz edilen mahalli yoğunlaşma yapısının dışında değillerdi. Bu aileler ge-

HARİTA 3

Rum Vilayetinden Elde Edilen Vakıf Gelirlerinin Bölge İçi ve Dışı Dağılımı

lirlerini belli nahiyelerdeki yerleşim bölgelerinden alıyorlardı; belli bir nahiye dışındaki bölgelerden gelir temin etmeleri az rastlanır bir olguydu. Büyük ihtimalle gelirlerini sağladıkları nahiyelerde yaşıyorlardı. Ancak, tahrir defterlerinden bu ailelerin kırsal kesimde mi, kasabalarda mı yaşadığını saptamak çoğu zaman mümkün değildir. İskilip'teki zaviyenin kurucusu Şeyh Muhiddin ve Tokat zaviyesinin kurucusu Pir Ahmet Bey ailelerinin bu kasabalarda yaşadığını tahmin edebiliyoruz. Çorumlu livasındaki köylerden birindeki zaviyenin kurucusu Enam Çelebi ahvadının ise zaviyede mi yaşadıkları yoksa bazılarının kasabada mı yerleştiği belli değil. Ancak, zaviyelerin yönetimi genellikle kurucu ailelerin elinde olduğundan, en azından yönetimle doğrudan doğruya iştigal eden aile üyelerinin zaviyede yaşadıkları söylenebilir. Osmanlı öncesi döneminin yönetici sınıfını teşkil ettiklerinden, umera ailelerinin çoğunlukla kasabada yaşadıklarını varsaymak mümkün.

Özetleyecek olursak, gelir sahibi grupların tüketim ve ürünlerini pazarda satma davranışlarında gözlenen yapı üzerine söylediklerimiz, bu grupların pazara katılma oranının yüksek olduğunu gösteriyor. Ayni olarak tahsil edilen gelirlerin Padişah hassına ait olan ve doğrudan doğruya devlet hazinesi için toplanan kısımlarının tamamının, tımar sahiplerinin ayni gelirlerinin yarısının, vakıf ve mülk sahiplerinin eline geçen ayni gelirin üçte birinin pazarda satıldığını varsayarsak, onaltıncı yüzyılın son yarısında toplam ayni öşürün kabaca üçte birinin pazarda satılıyor olduğu söylenebilir. Bu, araştırma konusu bölgelerdeki toplam mahsulün % 13'üne tekabül eder. Onaltıncı yüzyılın ilk döneminde gelir sahiplerinin tarımsal artı ürünü pazarlama oranı % 12 civarındaydı; bu yüzde yüzyılın ikinci dönemi için hesaplanan yüzdeden biraz daha düşüktür. Ayrıca tarımsal üretimin genel bir artış göstermiş olması, gelir sahiplerinin eline geçen miktarı ve dolayısıyla pazarda sattıkları ürünü mutlak olarak arttırmış olmalı. Bu konuyu bir sonraki bölümde ele alacağız.

Gelir sahipleri içindeki farklı grupların ayni olarak elde et-

tikleri artı ürünü nerelerde pazarladıklarının da incelenmesi gerekiyor. Tahrir defterlerinden bu konuda dolaysız bir bilgi sağlamak mümkün değilse de, bu bölgede asıl tımar sisteminin yaygınlaşması ve sipahi, emin ve taşra yöneticileri gibi devletçe tayin edilmiş kişilerin elde ettiği gelirin mahalli yöneticiler zararına artması devletin mal dolaşımı ve pazarlar üzerindeki denetimini yoğunlaştırdığının bir göstergesi olabilir. Başka bir deyişle, tımar sistemi, merkezi idarenin memurlarının ayni gelirlerini mahalli veya devletçe tespit edilmiş pazarlarda satmalarını öngören kanun hükümlerini içermekteydi. Bu pazarlar gelir sahiplerinin kazançlarını azamîleştirecek pazarlarla çakışmayabilirdi. Ayrıca, merkezi idarenin kendi memurlarının pazar faaliyetlerini vakıfların faaliyetlerine göre daha etkin bir biçimde denetliyor olması muhtemel. Daha önce bahsettiğim gibi, vakıflar, İmparatorluğun her tarafında göreli özerk bir konuma sahiptiler. Üstelik Osmanlı'nın onaltıncı yüzyıldaki merkezileştirme tedbirleri Orta ve Kuzey Anadolu'daki vakıfların gelir ve güç kaynaklarını etkilememişti. Bu nedenle de, büyüklük ve kaynaklarının yaygınlığına bağlı olarak vakıfların elde ettikleri ürünleri pazarlamakta diğer gelir gruplarına göre daha büyük serbesti içinde oldukları söylenebilir. Ne var ki, her sanayi öncesi toplumda olduğu gibi, kara taşımacılığının pahalılığı bu tür teşebbüslerin asıl sınırını çiziyordu. Kara taşımacılığındaki yüksek maliyetler ve devlet denetimi, bölge dışı ticari ilişkilerinin sınırlı olduğu bir bölgesel ekonomi yapısının genel özelliklerini onaltıncı yüzyıl Orta ve Kuzey Anadolu'sunda da geçerli kılmaktaydı. Yüzyılın sonlarına doğru, tarımsal üretimin büyümesi, toplam üründen sabit bir pay aldıkları tahmin edilen gelir sahiplerinin pazarladıkları ürünü arttırmış olmalı ki, mahalli pazarlarda ticari faaliyet yoğunlaştı. Daha sonra da açıklanacağı gibi Rum vilayetindeki mahalli pazarların kırsal kesimde değil kasabalarda kurulduğu gözönünde tutulursa bu dönemde gerçekleşen kent büyümesi de ticari faaliyetin hızlanmış olduğunu gösterir.

Kısaca, ayni olarak tahsil edilen öşürün pazarda satılması sonucu elde edilen gelirlerin ve parasal gelirlerin yarısından

fazlasının bölge içinde harcandığı varsayılabilir. Gelir sahipleri, özellikle mahalli pazarlarda satılan mamül malların başlıca tüketicileri arasındaydılar. Ayrıca, onaltıncı yüzyılın sonuna doğru gelir sahiplerinin bu tür mallara talebi artmış olmalı. Bu dönemde gelir sahiplerinin sayısıyla birlikte,25 kırsal kesimde verimliliğin artması sonucu, gelirlerinin de önemli ölçüde artmış olduğu söylenebilir. Bu eğilimler ise, onaltıncı yüzyılın son döneminde kasaba pazarlarındaki ticari mübadelenin, gerek tarımsal artı ürünün gerekse mamül mallara talebin artması sonucu yoğunlaşmış olduğunun bir göstergesidir.

Bir sonraki bölümde, burada ele aldığımız artı ürüne el koyma ve mübadele ilişkilerinin özgül yapısının, 16. yüzyılda Orta ve Kuzey Anadolu'da köylü üretiminin örgütlenme tarzını ve kırsal sınıf ilişkilerini nasıl biçimlendirdiğini tartışacağım.

EK III.1 TABLOLAR

Tablo III.1

Gelir Sahipleri: Çorumlu 1456
Örnek Büyüklüğü: 25 Yerleşim

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1456							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı:1456
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	
Kamu vakıfları	3			1				2
Aile veya Kişisel Vakıflar	4	1		2				3
Zaviye	3			2				4
Mülk	12			1				10
Tımar								
Zeamet								
Has-ı Humayun								
Belirtilmemiş								
Toplam				28				19

Tablo III.1 (devamı)

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı: 1456	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı: 1456
Kamu Vakıfları		
Aile veya Kişisel Vakıflar		
Zaviye	4	3
Mülk		
Timar	21	1
Zeamet		
Has-ı Humayun veya Hudavendigar (Padişah'a ait gelirler)		
Has-ı Miran (Beylerbeyi'ne ait gelirler)		
Has-ı Mirliva (Sancak beyi'ne ait gelirler)		
Belirtilmemiş (Hazine geliri)		
Toplam	25	4

Tablo III. 2

Gelir Sahipleri : ÇORUMLU 1520-30 ve 1576
Örnek Büyüklüğü: 80 Yerleşim

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1520-1530							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1520-1530	Hisse sayısı 1576							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1576
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük		Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	
Kamu Vakıfları	22		1	1	2	1		19	23		1	2	2	1		19
Aile veya Kişisel Vakıflar	15	2	2	5	1	2		12	15	2	2	6	1	2		12
Zaviye	4		1	7				9	10			5		1		9
Mük	6		4	6	3	5	1	18	5	1	4	2	3	5	1	18
Timar				3				?				3	1	1		?
Zeamet																
Has-ı Humayun									1							1
Belirtilmemiş	2	1		3	1	1		1	1			2				1
Toplam				107				59 (?)				108				60 (?)

Tablo III. 2 (devamı)

Gelir Sahipleri : ÇORUMLU 1520-30 ve 1576
Örnek Büyüklüğü: 80 Yerleşim

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1520-1530	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1520-1530	Hisse Sayısı : 1576	Hisseleri Elinde Tutan Kışı veya Kurum Sayısı : 1576
Kamu Vakıfları	3	1	3	1
Aile veya Kişisel Vakıflar				
Zaviye	6	5	6	5
Mülk	1	1	1	1
Timar	47	?	48	?
Zeamet				
Has-ı Humayun veya Hudavendigar			11	1
Has-ı Mirmiran				
Has-ı Mirliva				
Belirtilmemiş		1	11	1
Toplam		?	80	?

Tablo III.3

Gelir Sahipleri: KARAHİSAR-I DEMİRLİ 1456
Örnek Büyüklüğü: 13 Yerleşim

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1456							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı:1456
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	
Kamu vakıfları	1							1
Aile veya Kişisel Vakıflar		1		7		4		3
Zaviye	2							2
Mülk	2	4		1		1		5
Tımar								
Zeamet								
Has-ı Humayun								
Belirtilmemiş								
Toplam			23					11

Tablo III.3 (devamı)

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı: 1456	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı: 1456
Kamu Vakıfları		
Aile veya Kişisel Vakıflar		
Zaviye	2	2
Mülk		
Timar		
Zeamet		
Has-ı Dursun Beğ	11	1
Has-ı Hümayun veya Hüdavendigar		
Has-ı Mirmiran		
Has-ı Mirliva		
Belirtilmemiş		
	13	2

Tablo III. 4

Gelir Sahipleri : KARAHİSAR-I DEMİRLİ 1520-30 ve 1576
Örnek Büyüklüğü: 76 Yerleşim (*)

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1520-1530 Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1520-1530	Hisse sayısı 1576 Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1576
Kamu Vakıfları	6							3	6	2		5				4
Aile veya Kişisel Vakıflar	3	5		6		9		6	3	5		6		9		6
Zaviye	11			6				11	12							12
Mülk	4	5		12		1		12	3	3		7		1		11
Timar	5			1				?	5			1		1		?
Zeamet																
Has-ı Humayun	-								1					1		1
Belirtilmemiş	13			1				1	11							1
Toplam				88				33(?)				82				35 (?)

* Bu nahiye için kaydolunmuş 15 mezraa için tahrir defterleri malikane ve divani hisselerini ayrı ayrı belirtmemişlerdir. Ayrıca, bu mezraalar için çift öşür veya beşte bir vergi anlamına gelen "iki baştan" ibaresi de yoktur; bu nedenle buralardan tek öşür vergi alındığını ve bu gelirlerin hazineye intikal ettiğini varsaydım. Bu mezraalar tablonun dışında bırakılmıştır.

Tablo III. 4 (devamı)

Divanı Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1520-1530	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1520-1530	Hisse Sayısı : 1576	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1576
Kamu Vakıfları				
Aile veya Kişisel Vakıflar				
Zaviye	8	8	8	8
Mülk				
Timar	39	?	36	?
Zeamet				
Has-ı Humayun veya Hudavendigar			6	1
Has-ı Mirmiran				
Has-ı Mirliva				
Belirtilmemiş	14	1	11	1
Toplam	61	?	61	?

Tablo III. 5
Gelir Sahipleri : KATAR 1520-30 ve 1576
Örnek Büyüklüğü:
40 Yerleşim (*)

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1520-1530 Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1520-1530	Hisse sayısı 1576 Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1576
Kamu Vakıfları	3							2	4					1		3
Aile veya Kişisel Vakıflar	4				1	5	1	2	5	1			1	5	2	3
Zaviye	1							1	1							1
Mülk	7			2	7	8	8	16	7			3	1	6	4	16
Timar	1							?	1							?
Zeamet																
Has-ı Humayun																
Belirtilmemiş	11							1	11							1
Toplam				56				21 (?)				53				23 (?)

* 4 Yerleşim birimi için tahrir defterleri malikane ve divani hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemişlerdir. Bu yerleşim birimleri için çift öşür anlamına gelen "iki baştan" ibaresi yoktur; bu nedenle buralardan tek öşür alındığını ve gelirlerinin hazineye intikal ettiğini varsaydım. Tabloda bu yerleşim birimleri yer almaktadır.

Tablo III. 5 (devamı)

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1520-1530	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1520-1530	Hisse Sayısı : 1576	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1576
Kamu Vakıfları				
Aile veya Kişisel Vakıflar				
Zaviye				
Mülk				
Timar				
Zeamet				
Has-ı Humayun veya Hudavendigar	13	1	16	1
Has-ı Mirmiran				
Has-ı Mirliva	14	1	17	1
Belirtilmemiş	9	1	3	1
Toplam	36	3	36	3

Tablo III. 6

Gelir Sahipleri : KAFİRNİ 1520,1554 ve 1574
Örnek Büyüklüğü: 78 Yerleşim (*)

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1520						Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1520	Hisse sayısı 1554						Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1554	Hisse sayısı 1574						Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1574
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4/4'den küçük		Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den Küçük		Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den Küçük	
Kamu Vakıfları	2			2		3	4	2			2		3		4	2			3		3		4
Aile veya Kişisel Vakıflar	11			3		1 1	9	11			3		1	1	9	11			6		1	1	9
Zaviye	6			2			5	6			2				5	6			2				5
Mülk	12	2		9	1	1 1	23	13	2		10	1	1	2	23	15	2		12	1	1	2	23
Timar	3	1		5		1 1	?	3	1		6		1		?	3	1		6		1		?
Zeamet																							
Has-ı Humayun																							
Belirtilmemiş	6					1	1	7			1		1		1	5					1		1
Toplam				75			42 (?)				80				41 (?)				85				42 (?)

* Bu nahiyede 21 yerleşim birimi için tahrir defterleri malikane ve divani hisselerinin kimlere ait olduğu belirtilmemektedirler. Çoğu çiftlik olarak tanımlanan bu birimler için çift öşür anlamına gelen "iki baştan" ibaresi de yoktur. Bu nedenle buralardan tek öşür (onda bir) alındığını ve gelirlerinin hazineye intikal ettiğini varsaydım. Tabloda bu yerleşim birimleri yer almamaktadır.

Tablo III. 6 (devamı)

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1520	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1520	Hisse Sayısı : 1554	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1554	Hisse Sayısı : 1574	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1574
Kamu Vakıfları						
Aile veya Kişisel Vakıflar						
Zaviye						
Mülk						
Timar	22	?	33	?	42	?
Zeamet						
Has-ı Humayun veya Hudavendigar						
Has-ı Mirmiran						
Has-ı Mirliva						
Belirtilmemiş	33	1	23	1	15	1
Toplam	55	1 (?)	56	1 (?)	57	1 (?)

Tablo III.7

Gelir Sahipleri: Yıldız 1485
Örnek Büyüklüğü: 15 Yerleşim

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1485							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı:1485
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	
Kamu Vakıfları								
Aile veyaKişisel Vakıflar	3			2				2
Zaviye	1			1				1
Mülk	2			1	1	1	4	9
Tımar								
Zeamet	1							
Has-ı Humayun								
Belirtilmemiş	4		1	1		2		1
Toplam			25					13

TABLO III.7 (devamı)

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı: 1485	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı: 1485
Kamu Vakıfları		
Aile veya Kişisel Vakıflar		
Zaviye		
Mülk		
Timar	10	9
Zeamet	5	1
Has-ı Hümayun veya Hudavendigar		
Has-ı Mirmiran		
Has-ı Mirliva		
Belirtilmemiş		
Toplam	15	10

Tablo III. 8

Gelir Sahipleri : YILDIZ 1520, 1554 ve 1574
Örnek Büyüklüğü : 20 Yerleşim (*)

Malikane Gelirlerini Elerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1520								Hisse sayası 1554								Hisse sayısı 1574							
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1520	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1554	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1574
Kamu Vakıfları	1					3		3	1		1			3		4	1		1			3		4
Aile veya Kişisel Vakıflar	3			2				2	3			2				2	3			2				2
Zaviye	2			2				3	2			2				3	2			2				3
Mülk	1			2		1	4	8	1			2		1	4	8	1			2		1	4	8
Timar	1	1					1	?	1	1					1	?	1	1		1			1	?
Zeamet																								
Has-ı Humayun																								
Belirtilmemiş			1	1				1				1				1								1
Toplam				25				17 (?)				25				18 (?)				25				18 (?)

* Bu nahiyede bulunan 4 yerleşim birimi (2 çiftlik ve 2 mezraa) için tahrir defterleri malikane ve divani hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedir. Bu yerleşimler için çift öşür (beşte bir) anlamına gelen "iki baştan" ibaresi de yoktur. Bu nedenle buralardan tek öşür (onda bir) alındığı ve gelirlerinin hazineye intikal ettiğini varsaydım. Tabloya bu yerleşim birimlerini dahil etmedim.

Tablo III. 8 (devamı)

Divanı Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1520	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1520	Hisse Sayısı : 1554	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1554	Hisse Sayısı : 1574	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1574
Kamu Vakıfları			1	1		
Aile veya Kişisel Vakıflar						
Zaviye						
Mülk						
Timar	8	?	11	?	14	?
Zeamet						
Has-ı Humayun veya Hudavendigar						
Has-ı Mirmiran						
Has-ı Mirliva						
Belirtilmemiş	8	1	4	1	2	1
Toplam	16	1 (?)	16	1 (?)	16	1 (?)

Tablo III. 9

Gelir Sahipleri : CİNCİFE 1455 ve 1485
Örnek Büyüklüğü : 1455'de 5 yerleşim
1485'de 6 yerleşim

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1455							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1455	Hisse sayısı 1485							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1576
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük		Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	
Kamu Vakıfları	3							2								
Aile veya Kişisel Vakıflar																
Zaviye									1							1
Mülk	1							1								
Timar	1							?								
Zeamet									3							1
Has-ı Humayun																
Belirtilmemiş									2							1
Toplam				5				3 (?)				5				3

Tablo : III. 9 (devamı)

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1455	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1455	Hisse Sayısı : 1485	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1485
Kamu Vakıfları				
Aile veya Kişisel Vakıflar				
Zaviye				
Mülk				
Timar	5	1		
Zeamet			6	1
Has-ı Humayun veya Hudavendigar				
Has-ı Mirmiran				
Has-ı Mirliva				
Belirtilmemiş				
Toplam		1	6	1

Tablo III. 10

Gelir Sahipleri : CİNCİFE 1520, 1554 ve 1574
Örnek Büyüklüğü : 1520*'de 5 yerleşim
1554**'de 10 yerleşim
1574**'de 10 Yerleşim

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1520								Hisse sayısı 1554								Hisse sayısı 1574							
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1520	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1554	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1574
Kamu Vakıfları	1							1	1							1	5							2
Aile veya Kişisel Vakıflar									1							1	1							1
Zaviye	1							1	1							1	1							1
Mülk																								
Timar																								
Zeamet																								
Has-ı Humayun																								
Belirtilmemiş	2							1	5							1	1							1
Toplam				4				3				8				4				8				5

* Bu nahiyede bir yerleşim için tahrir defterleri malikane ve divani hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedir. Bu yerleşim için çift öşür anlamına gelen "iki baştan" kaydı da yoktur. Bu nedenle buradan tek öşür alındağını ve gelirinin de hazineye intikal ettiğini varsaydım. Bu yerleşim tablonun dışında bıraktım.

** 1554 ve 1574 tarihli defterleri iki yerleşim için malikane ve divani hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedirlerb Bu yerleşimlerden tek öşür alındığını ve bunun da hazineye intikal ettiğini varsaydım.

Tablo III. 10 (devamı)

Divani Gelirlerini Elinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1520	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1520	Hisse Sayısı : 1554	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1554	Hisse Sayısı : 1574	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1574
Kamu Vakıfları						
Aile veya Kişisel Vakıflar						
Zaviye						
Mülk						
Timar	1	?	4	?	4	?
Zeamet						
Has-ı Humayun veya Hudavendigar					1	1
Has-ı Mimiran					1	1
Has-ı Mirliva						
Belirtilmemiş	4	1	4	1	2	1
Toplam	5	?	8	?	8	?

Tablo III. 11

Gelir Sahipleri : VENK 1455 ve 1485
Örnek Büyüklüğü : 1455'de 24 Yerleşim
1485'de 28 Yerleşim

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1455							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1455	Hisse sayısı 1485							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1455
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük		Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	
Kamu Vakıfları	3							2	4	1				1		4
Aile veya Kişisel Vakıflar	2			1				3	2					1	1	3
Zaviye	9						2	4	10			2		2		4
Mülk	5			3	1		2	10	1			1			1	3
Timar			1					1								
Zeamet																
Has-ı Humayun																
Belirtilmemiş									5			1				1
Toplam				30				20				32				15

Tablo III. 11 (devamı)

Divanı Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1455	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1455	Hisse Sayısı : 1485	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1485
Kamu Vakıfları				
Aile veya Kişisel Vakıflar				
Zaviye				
Mülk				
Timar	24	?	23	?
Zeamet				
Has-ı Humayun veya Hudavendigar				
Has-ı Mirmiran				
Has-ı Mirliva				
Belirtilmemiş			5	1
Toplam	24	?	28	1 (?)

Tablo III. 12

Gelir Sahipleri : VENK 1520, 1554 ve 1574
Örnek Büyüklüğü : 1520'de 30 Yerleşim
1554'de 31 Yerleşim
1574'de 32 Yerleşim

Malikane Gelirlerini Elinde Tutanlar	Hisse sayısı 1520								Hisse sayısı 1554								Hisse sayısı 1574							
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1520	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1554	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1574
Kamu Vakıfları	6	1				1		4	7	1				1		4	7	1				1		4
Aile veya Kişisel Vakıflar	2			1		1	1	4	2			1		1	1	4	2			1		1	1	4
Zaviye	11			1		2		6									12			1		2		6
Mülk	2			1			3	5	2			1			3	5	2			1			3	5
Timar																								
Zeamet																								
Has-ı Humayun																								
Belirtilmemiş	4							1	5							1	4							1
Toplam				37				20				25				14				39				20

Tablo III. 12 (devamı)

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1520	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1520	Hisse Sayısı : 1554	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1554	Hisse Sayısı : 1574	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1574
Kamu Vakıfları						
Aile veya Kişisel Vakıflar						
Zaviye						
Mülk						
Timar	17	?	22	?	21	?
Zeamet						
Has-ı Humayun veya Hudavendigar			3	1	1	1
Has-ı Mirmiran						
Has-ı Mirliva						
Belirtilmemiş	13	1	6	1	10	1
Toplam	30	1 (?)	31	1(?)	32	1(?)

Tablo III. 13

Gelir Sahipleri : FELİS 1528 VE 1574
Örnek Büyüklüğü: 28 yerleşim (*)

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1528							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1528	Hisse sayısı 1574							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1574
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük		Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	
Kamu Vakıfları	4	1						3	5							4
Aile veya Kişisel Vakıflar	1							1	1							1
Zaviye	2	1						3	2	1						3
Mülk	3							2	2					4		5
Timar	2							?	3							?
Zeamet																
Has-ı Humayun									1							1
Belirtilmemiş	14							1	12							1
Toplam				28				10 (?)				32				15 (?)

*: Bu nahiyede 1 yerleşim için tahrir defterleri malikane ve divani hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedir. Bu yerleşim için çift öşür anlamına gelen "ikı baştan" kayd. da yoktur. Bu nedenle buradan tek öşür alındığını ve gelirin de hazineye intikal ettiğini varsaydım. Bu yerleşim tablo dışında bırakılmıştır.

Tablo III. 13 (devamı)

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1528	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1528	Hisse Sayısı : 1574	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1574
Kamu Vakıfları	3	2	4	3
Aile veya Kişisel Vakıflar				
Zaviye				
Mülk	2	2	1	1
Timar	7	?	8	?
Zeamet				
Has-ı Humayun veya Hudavendigar	1	1	2	1
Has-ı Mirmiran				
Has-ı Mirliva				
Belirtilmemiş	14	1	12	1
Toplam	27	6 (?)	27	6 (?)

Tablo III. 14
Gelir Sahipleri : KARAKUŞ 1528 VE 1574
Örnek Büyüklüğü: 22 Yerleşim (*)

Malikane Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse sayısı 1528							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1528	Hisse sayısı 1574							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1574
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük		Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	
Kamu Vakıfları	2			1				3	1			1				2
Aile veya Kişisel Vakıflar				1				1				1				1
Zaviye																
Mülk	1		1	3	1			6	2		1	1	1			5
Timar	3							?	5							?
Zeamet									1							
Has-ı Humayun																
Belirtilmemiş	9							1	5							1
Toplam				22				11 (?)				19				9 (?)

* Bu nahiyede 4 yerleşim için tahrir defterleri malikane ve divani hisselerinin kimlere ait olduğunu belirtmemektedirler. Bu yerleşimler için çift öşür anlamına gelen "iki baştan" kaydı da yoktur. Bu nedenle buralardan tek öşür alındığını varsaydım. 1528 tarihli defterde bu dört yerleşimin gelirlerinin timara verildiği kaydedilmektedir. 1574 tarihli defterde ise üç yerleşimin gelirlerinin kimlerin eline geçtiği belirtilmemiş, yalnız birinin gelirinin padişah hassına ait olduğu kaydedilmiştir.

Tablo III. 14 (devamı)

Divanı Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1528	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1528	Hisse Sayısı : 1574	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1574
Kamu Vakıfları	1	1	1	1
Aile veya Kişisel Vakıflar				
Zaviye				
Mülk				
Timar	5	?	9	?
Zeamet				
Has-ı Humayun veya Hudavendigar			3	1
Has-ı Mirmiran				
Has-ı Mirliva				
Belirtilmemiş	12		5	
Toplam	18	1 (?)	18	2 (?)

Tablo III. 15
Gelir Sahipleri : NİKSAR 1528 ve 1574
Örnek Büyüklüğü: 105 Yerleşim

Malikane Gelirlerini Elierinde Tutanlar	Hisse sayısı 1578							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1528	Hisse sayısı 1574							Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı 1574
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük		Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	
Kamu Vakıfları	19			1	1			8	19			1	1			8
Aile veya Kişisel Vakıflar	3			2	2			7	6			3	2	4		14
Zaviye	15			3	1			10	15			3	1			10
Mülk	45		1	15	1	4		37	42			14	2			37
Timar																
Zeamet																
Has-i Humayun																
Belirtilmemiş	11							1	11							1
Toplam				124				63				124				70

Tablo III. 15 (devamı)

Divanı Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1528	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1528	Hisse Sayısı : 1574	Hisseleri Elinde Tutan Kişi veya Kurum Sayısı : 1574
Kamu Vakıfları				
Aile veya Kişisel Vakıflar				
Zaviye	3	3	3	3
Mülk	2	2	2	2
Timar	61	?	68	?
Zeamet				
Has-ı Humayun veya Hudavendigar	11	1	17	1
Has-ı Mirmiran				
Has-ı Mirliva				
Belirtilmemiş	28	1	15	1
Toplam	105	7 (?)	105	7 (?)

Tablo III. 16

RUM VİLAYETİNDEKİ ON NAHİYEDE ONALTINCI YÜZYILIN İKİ FARKLI DÖNEMİNDE MALİKANE HİSSELERİNİN GELİR SAHİPLERİ ARASINDA DAĞILIMI

Örnek Büyüklüğü (*) : 1520-1530'da 487 yerleşim
1574-1576'da 491 yerleşim

	Hisse sayası 1520-1530									Hisse sayası 1574-1576								
	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Tam Hisse Cinsinden Hisse Sayısı 1520-30	Farklı Kategorilerin Toplam Malikane Hisselerindeki Payı (%)	Tam	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/4'den küçük	Tam Hisse Cinsinden Hisse Sayısı 1520-30	Farklı Kategorilerin Toplam Malikane Hisselerindeki Payı (%)
Kamu Vakıfları	65	2	1	5	3	8	-	72	16.9	73	1	4	12	3	9		85.6	19.47
Aile veya Kişisel Vakıflar	43	7	2	20	4	18	3	61.3	14.4	47	7	2	25	4	22	4	73.3	16.68
Zaviye	58		1	16	1	2		67.5	15.8	61	-	-	14	1	3		69.0	15.7
Mülk	81	8	6	50	13	20	14	127	29.8	18	5	5	47	8	18	14	118.6	26.9
Timar	15	2		9	-	1	1	21.4	5.0	79	2		11	1	3	2	26.3	5.9
Zeamet																		
Has-i Humayun										4					1		4.25	.96
Belirtilmemiş	72	1	1	4	2	1		76.26	17.9	61			2	1			62.3	14.2

* 1520-30 tarihli defterlerde 50, 1574-76 tarihli defterlerde ise 51 yerleşim için malikane-divani hisseleri ayırımı yapılmadığı gibi, bu yerleşimlerin gelir sahipleri de belirtilmemiştir. Bu tür yerleşimlerin gelirlerinin doğrudan doğruya merkezi hükümete gittiğini varsaydık.

TABLO III. 17

RUM VİLAYETİNDEKİ 10 NAHİYEDE 16. YÜZYILIN İKİ FARKLI DÖNEMİNDE DİVANİ HİSSELERİNİN GELİR SAHİPLERİ ARASINDA DAĞILIMI

Örnek Büyüklüğü : 1520-1530'da 487 Yerleşim
1574-1576'da 491 Yerleşim

Divani Gelirlerini Ellerinde Tutanlar	Hisse Sayısı : 1520-1530	Farklı Kategorilerin Toplam Divani Hisselerindeki Payı (%) 1520-1530	Hisse Sayısı : 1574-1576	Farklı Kategorilerin Toplam Divani Hisselerindeki Payı (%) 1574-1576
Kamu Vakıfları	7	1.4	8	1.6
Aile veya Kişisel Vakıflar	-		-	
Zaviye	17	3.4	17	3.4
Mülk	5	1.0	4	0.8
Timar	225	46.2	250	50.9
Zeamet				
Has-ı Humayun veya Hudavendigar	20	4.1	57	11.6
Has-ı Mirmiran			1	0.2
Has-ı Mirliva	10	2.0	17	3.4
Belirtilmemiş	203	41.6	137	27.9

EK III.2

GELİRLERİN NAHİYELERDEKİ ÇEŞİTLİ GRUPLAR ARASINDA BÖLÜŞÜMÜ

Malikane sahiplerinin elde ettiği vergilere ilişkin tahrir kayıtları, farklı gelir sahiplerinin eline geçen gelir oranının belirlenmesiyle ilgili bazı güçlükler içermektedir. Herşeyden önce bu vergiler defterlere tutarlı bir biçimde kaydedilmemiştir. Ayrıca, teorik olarak belli bir yerleşimin divanî ve malikane gelirlerini elde edenlerin tahıl ve diğer ürünlerden birer öşür, değirmen ve arı kovanlarından alınan resimlerin ise yarısını almaları gerekirken, uygulamada malikane geliri karşılığı verilen toplam meblâğ, aynı durumdaki divanî sahiplerinin elde ettiği meblağdan, her zaman olmasa bile, genellikle daha azdı.[1] Araziyi tahrir edenlerin malikane ve divanî vergilerini farklı bir biçimde değerlendirmelerinin ne gibi gerekçelerden kaynaklandığını bilmiyoruz. Ama bu uygulama, özellikle malikane gelirlerinin kaydedilmemiş oldukları yerlerde, bu gelirlerin aynı yerleşimden elde edilen divanî gelirlerine eşit olduğu varsayımından yola çıkarak yapılan tahminlerin güvenilirliği hakkında kuşku uyandırmaktadır. Malikane gelirleriyle ilgili belirsizlikler nedeniyle çalışmamızda gelir sahiplerinin teker teker elde ettikleri gelirleri tesbit etmeye girişmedik. Bunun yerine hesaplarımızı her gelir sahibinin denetlediği hisse sayısına dayanarak yaptık. Tam bir hisse belli bir yerleşimin malikane ve divanî gelirlerinin toplamını temsil ederken, hisselerin kesirleri tek tek köylerden alınan bu gelirlerin farklı oranlarını temsil etmektedir. Ancak bu yöntemin de kendine özgü birtakım sakıncaları bulunmaktadır. Yerleşimler büyüklükleri ve kaynak zenginliği açısından farklı olduklarından, buralardan elde edilen gelirler de farklı olacaktır. Yani, bir köyün tam bir hissesine sahip olan bir kişinin elde edeceği gelir, başka bir köyün tam hissesinden elde edilen gelire eşit olmayacaktır. Yine de uyguladığımız yöntem farklı hisse sahiplerine düşen gelirlerin kesin olarak tesbitine imkân

vermese bile, gelirlerin farklı grup ve kurumlar arasında bölünüşü hakkında genel bir değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Farklı vergileri kimlerin aldığına gelince; araştırmamızda kapsanan birçok köy için defterlerde çeşitli gelir sahiplerinin kimliği kaydedilmiştir. Bu tür bilgi içeren kayıtlarda, "karye" (köy) başlığı altında köyün ismi, malikane hissesi ve divanî hissesi sahiplerinin kimlikleri verilmiştir. Malikane hissesi çoğu zaman birden fazla hak sahibi tarafından paylaşıldığından, her pay sahibinin ismi elde tuttuğu payla birlikte yazılmıştır. Ben, gelir sahiplerini sekiz gruba ayırdım. İlk grupta, "kamu vakıfları" başlığı altında, medrese, cami, mevlevihane ve kervansaray vakıflarının ellerindeki hisseleri topladım. İkinci kategori mülk sahiplerinin hisselerini kapsar. Mülk sahipleri, merkezi hükümetin yapabileceği müsadere ve müdahalelerden kaçınmak için hisselerini vakfa dönüştürerek ailenin gelecek kuşaklarının sürekli bir gelir kaynağına sahip olmalarını temin etmek eğilimindeydiler. İşte bu tür vakıflar "aile veya şahıs vakıfları" başlığı altında üçüncü kategoriyi oluştururlar. Dördüncü kategori zaviye vakıflarının sahip oldukları hisseleri kapsar. Tımar sahiplerine ayrılan hisseler beşinci kategoriyi meydana getirir.Tahrir defterlerinin çoğunda tımar sahibi için özel bir terim kullanılmamışsa da bu kişilerin çoğu zaman sipahiler olduğu tahmin edilebilir. Sipahilere 20 bin akçeye kadar olan gelirler tahsis edilirdi.[2] Onaltıncı yüzyıl tahrir defterlerinde tımar sahiplerinin adı ve sayısı genellikle kaydedilmemişse de, bir köyden birden fazla sipahinin gelir elde edebildiği onbeşinci yüzyıla ait mufassal defterlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca, bir sipahinin farklı köylerde hissesi olabilirdi. Zaimler, yani 20 bin akçeden fazla gelir sağlayan dirliklerin (zeamet) sahipleri, gelir sahipleri kategorilerinin altıncısını oluştururlar. Bunlara daha çok onbeşinci yüzyıl tahrirlerinde rastlanır, daha sonraki yıllara ait tahrirler ise tımarlara ayrılan gelirlerden bahseder.[3] Gelir sahibi kategorilerinden yedincisi yılda 100 000 akçeden fazla gelir sağlayan has sahipleridir. Bu dirliklerin hisseleri Padişah'a aitse buna Has-ı Hümayun, vilayet yöneticisine aitse Has-ı Mir-

miran, kaza veya liva yöneticisine aitse Has-ı Mirliva veya Has-ı Sancakbey denirdi. Sekizinci ve son kategoriye tahrir defterlerinde sahipleri belirtilmeyen hisseler dahil edilmiştir. Bu, değişik biçimlerde olabilir. Bazen divani sahipleriyle malikane sahiplerinin kimlikleri verilmemiştir. Tahrirlerde, birçok köyün çeşitli vergilerini toplayanların kimlikleri belirtilmediği gibi divani hisseleriyle malikane hisseleri arasında da bir ayrım yapılmamıştır. O zaman, bu tür köylerin vergilerini kimin aldığı sorusu ortaya çıkar. Rum vilayeti kanunnamesine göre, bir tımarın sınırları içinde yeni ekilmiş toprakların vergileri o tımarın sipahisine ödenirdi. Gelir sahiplerinin kimliğinin belirtilmediği yerleşimlerin önemli bir bölümünü, onaltıncı yüzyılın sonlarında köylülerin daha önce tarıma açılmamış toprakları ekmeye başlaması sonucu sayıları artan mezralar oluşturduğuna göre, bu toprakların vergisinin tımar sahibine ait olduğu varsayılabilir.[4] Bazı yerlerin gelirleri de devlet hazinesi adına mevkufçular veya o bölgedeki sipahi tarafından toplanırdı. Tahrirlerde bu tür yerlerin gelir sahiplerinin kaydedilmemesine rağmen ödedikleri vergi oranı genellikle belirtilmiştir. Eğer "iki baştan" kaydı varsa bu öşürün beşte bir oranında alındığını gösterir; böyle bir kaydın bulunmaması ise öşürün onda bir oranında alındığı anlamına gelebilir.[5]

Çorumlu

Çorumlu nahiyesinde gelir sahiplerinin tesbiti için kullanılan örnek 1520 ve 1576 yılları için 80 yerleşimi kapsar. Bu yerleşimlerden alınan gelirler 105 malikane ve 85 divanî hissesine bölünmüştür. (Tablo III.2) 1456 tarihinde Çorumlu nahiyesinde bulunan otuz yerleşimden sadece yirmibeşine sonraki tahrirlerde de rastlamak mümkündür. (Tablo III.1) 1455-1576 yılları arasında gelir sahiplerini karşılaştırabilmek amacıyla bu yirmibeş yerleşim örneğe dahil edilmiştir.

Çorumlu nahiyesi gelirlerinin bölüşümünde cami, medre-

se ve mevlevihanelerin önemli bir payı vardı. Onaltıncı yüzyılın son döneminde bu kuruluşlar nahiyedeki malikane hisselerinin dörtte bir kadarının ve üç divani hissesinin gelirlerini elde etmekteydiler. Ayrıca, bu tür gelirlerin yarısı kadarı nahiye sınırları dışındaki kurumlara gitmekteydi. Beş tam malikane hissesinin geliri civardaki Osmancık kasabasındaki üç ayrı cami vakfına gidiyordu; üç tam hissenin geliri ve bu yerleşimlerden elde edilen divani gelirleri Tokat şehrindeki tek bir camiye aitti. Amasya Mevlevihanesi üç tam malikane hissesine ve yine Amasya'daki bir cami bir tam hisseye sahipti. Bundan başka, üç tam malikane hissesi Medine'deki, bir hisse ise Kayseri'deki vakıflara ayrılmıştı. Bu kategorideki malikane hisselerinin geri kalanlarının gelirleri ise Çorum kasabasında ve nadiren Çorumlu köylerinde bulunan imaret vakıflarına aitti. Bunlardan bir tam hisse Çorum'daki mevlevihaneye aitti.

Kamu vakıflarına ayrılan hisselerde zaman içinde bir süreklilik görülmektedir. Onaltıncı yüzyılın iki farklı dönemine ait örnekte kapsanan yerleşimlerin sadece %30'unun onbeşinci yüzyıl ortasında yapılan tahrirde de kapsanmış olmasına rağmen, üç tahrirde de bulunan üç yerleşimden hepsinde malikane hisselerinin 1455-1576 dönemi boyunca aynı cami vakıflarına gittiği görülür.[6] Veriler ayrıca, 1520 ile 1576 yılları arasında bu tür vakıflara ayrılan malikane hisselerinin sayıca arttığını gösteriyor. Mesela, ilk tahrirde kime ait olduğu belirtilmeyen bir malikane hissesinin tamamı daha sonraki dönemde bir devlet memuru tarafından Osmancık'ta yaptırılan bir cami vakfına ayrılmış[7], önceden tek bir mülk sahibine ait tam bir malikane hissesi ikiye bölünüp, yarım hisselerden biri Çorum şehrindeki bir camiye tahsis edilmiştir.[8]

Hisselerin çeşitli kamu vakfı kuruluşları arasındaki dağılımı da üzerinde durulması gereken özelliklerden biri. Genel olarak, tam hisselerin gelirleri çoğu zaman birden fazla yerleşimin gelirleri üzerinde hak sahibi olan, şehirlerdeki büyük kurumların vakıflarına aitti. Küçük parçalara bölünmüş hisseler ise, bir istisna hariç, köy camilerine ayrılmıştı. Bu tür parçalı hisseler-

den birinin geliri Çorum kasabasında bir imamın geçimini sağlıyordu.

Çorumlu'daki gelirler üzerinde hak sahibi olan bir diğer kuruluş da zaviye vakıflarıdır. Bu nahiyede zaviye vakıflarına ait olan onaltı malikane hissesinden altısının geliri Ulupınar köyündeki Enam Çelebi Zaviyesi Vakfına aitti. Bu altı hisseden ikisi tam, üçü yarım, biri ise çeyrekti. Zaviye vakfının yarım hisselerden gelir elde ettiği bu yerleşimlerden ikisinde malikane gelirlerinin öbür yarısı Enam Çelebi Evladının (ahvadının) Vakfı'na aitti. Ayrıca, meşhur Abdal Ata Zaviyesi üç köyün malikane gelirlerinin tamamını aldığı gibi, bu köylerden elde edilen divanî gelirleri üzerinde de hak sahibiydi.[9] Bir zaviyenin, bir köyün gelirlerinin tamamı üzerinde hak sahibi olması istisnai bir durum değildir. Sadreddin Paşa, Hacı Bey, Elvan Çelebi ve Ahi Menteşe zaviyelerinin herbiri dört ayrı köydeki malikane ve divanî gelirlerinin tamamını alıyorlardı. Bu kategorideki diğer malikane hisselerinden iki tam hisse iki değişik zaviyeye, bir yarım hisse ise İskilip'teki bir zaviyeye tahsis edilmişti.

Zaviyelerin elde ettiği gelirlere ilişkin vurgulanması gereken bazı hususlar var. Bir kere, kamu vakıflarına giden gelirlerin aksine, zaviyelere tahsis edilen gelirler genellikle Çorumlu nahiyesi içinde kalıyordu. İkincisi, zaviyelerin çoğu kırsal kesimde bulunduklarından elde ettikleri gelirler de bu bölgelere aktarılıyordu. Tarımsal gelirlerden pay alan zaviyelerden sadece ikisi kentlerdeydi; bunlardan biri Çorum'da, diğeri İskilip'teydi.[10] Diğer taraftan, zaviyelere tahsis edilmiş olan hisseler, kamu vakıflarına ait hisselerde olduğu gibi zaman içinde dikkate değer bir süreklilik gösterir. Üç tahrirde de kapsanan beş köyün üçünün gelirleri 1455-1576 döneminde aynı zaviyelere aitti.[11] Dönemin başında yarım malikane hissesine sahip olan zaviyelerden en az ikisinin, onaltıncı yüzyıl sonlarında bu hisselerin diğer yarısını da elde ettikleri görülür.[12] Ancak, başka bir malikane hissesinde de tam tersine bir eğilim ortaya çıkar; dönem başında Enam Çelebi Zaviyesine ait olan tam bir malikane hissesi dönem sonunda bir tımar sahibine tahsis edilmiş-

tir.[13]

Çorumlu'daki malikane gelirlerinden pay alan vakıf kategorilerinin üçüncüsü aile vakıflarıdır. Bu kategorideki hisseler birkaç ailenin elinde toplanmıştır. Bu tür otuz malikane hissesinin geliri oniki aile vakfına aitti. Bunlardan Arif Çelebi ve Melike Hatun'un aile vakfı sekiz tam ve bir dörtte üç hisseyle en fazla hisseye sahip olanıydı. Diğer hisseler şu şekilde dağılmıştı: Emir Mahmud Vakfı iki tam hisseye, Hacı İsrael Vakfı iki tam ve bir dörte üç hisseye, Kutlu Bey Vakfı bir tam ve bir üçte bir hisseye, Hacı İlyas Vakfı bir tam ve iki yarım hisseye, zaviye kurucusu Enam Çelebi Evladının Vakfı bir çeyrek ve bir yarım hisseye ve Hamdullah Çelebi Evladının Vakfı bir yarım ve bir üçte iki hisseye sahiptiler. Geri kalan dört hisse dört ayrı aile vakfına aitti. Hisse sahiplerinin sürekliliğine gelince: Arif Çelebi Vakfı ve Enam Çelebi Evladı Vakfı altı yerleşimdeki malikane hisselerini 1455-1576 dönemi boyunca ellerinde tuttular. Ancak diğer aile vakıflarının sahip oldukları hisselerin el değiştirdiği görülmektedir. Yine de, onaltıncı yüzyılda aile vakıflarının ellerindeki malikane hisselerinin sahiplerinde önemli bir değişme olmadı. Sadece bir tek örnekte bir malikanenin gelirinin tümünün el değiştirdiği görülür. Bu durumda da hisse, bir aile vakfından diğerine geçmiştir.[14]

Mülk sahiplerinin ellerindeki malikane hisseleri ise zaman içinde istikrar göstermedikleri gibi, malikane hisseleri arasında en çok parçalanmış olanlarıdır. 1576'da mülk sahiplerinin denetimindeki 25 malikane hissesinden 13'ünün geliri farklı aile veya kişilere aitti; geri kalan gelir ise beş hisse sahibi arasında bölüşülüyordu. Parçalı hisseler bu tür hisselerin çoğunluğunu oluşturuyordu. Bir mülk sahibinin elinde bir tam hisseden fazlasını tutması halinde bile, elde ettiği gelir çoğu zaman farklı yerleşimlerdeki bölünmüş hisselerden geliyordu. Ayrıca, üç tahrirde de kaydına rastlanan onyedi yerden ondördünde mülk sahiplerine ait gelirlerin 1455'le 1520 yılları arasında tamamen el değiştirdiği görülür.[15] Mülk hisseleri genellikle başka mülk sahiplerinin eline geçmiştir. En az üç durumda ise

ya imaret veya aile vakıflarına dönüştürülmüştür.[16] Aslında, mülklerin parçalanmasını önlemek için başvurulan yollardan biri bunları vakıfa dönüştürmekti. Onaltıncı yüzyılda ise mülk hisselerinin fazlaca el değiştirmesine rastlanmaz. Dönemin başında belli bir kimseye ait olmayan bir malikane hissesininin dörtte üçünün dönemin sonunda satıldığı ve satılana mülk olarak kaydedildiği bir örnek vardır.[17] Bir köyün divani gelirlerinin bir mülk sahibine ait olduğu, malikane gelirlerinin ise başka mülk sahipleri ve aile vakıfları arasında bölüşüldüğü bir tek örnek olduğunu belirtelim.[18]

Malikane gelirleri üzerinde hak sahibi olan bir başka grup da tımar sahipleridir. Tımar sahiplerinin kimliklerini mufassal tahrirlerden bulmak mümkün değilse de, 1576 tarihinde tımar sahiplerinin beş yerdeki malikane gelirlerinden pay aldıkları kaydedilmiştir. Ama bu tımar sahiplerinin hiçbirinin ellerinde tam malikane hissesi yoktu. Ayrıca, onaltıncı yüzyılda tımar sahiplerinin ellerindeki malikane hisseleri artmıştır. Örneğin, iki köydeki malikane hisseleri üzerinde 1520'de kimse hak iddia etmezken 1576'da bu gelirler tımarlara tahsis edilmiştir.[19] Bir keresinde de bir mülk sahibine ait hisse tımara devredilmiştir.[20] Ters yönde bir gelişme ise dönemin başında bir tımara ait olan malikane hissesinin dönemin sonunda bir zaviyeye devredilmesidir. Tımarlara ait malikane hisselerinin başka gelir sahipleri kategorilerine devredilmesinin bu nahiye için bundan başka bir örneği yoktur.[21]

Onaltıncı yüzyılın her iki döneminde de örneğimizde kapsanan yerleşimlerin yarısından fazlasının divanî gelirleri üzerinde tımar sahipleri hak sahibiydi. Ama onaltıncı yüzyıl tahrirlerinden, divanî gelirlerinden pay alan sipahilerin sayısını çıkarmak mümkün değildir. Bu açıdan, onbeşinci yüzyıl tahrirlerinde daha kapsamlı bilgi vardır. Çorumlu'da, daha sonraki tahrirlerde kaydına rastlanan yirmibeş yerin yirmibirinin divani gelirini İskilip'teki bir zaviyenin kurucusu Ahmet Çelebi Katar'ın oğlu Mahmud Çelebi almaktaydı.[22] Divani gelirlerin yerli ahalinin elinde bu şekilde toplanması sürecinin onaltıncı yüzyılda da

devam edip etmediğini bilmiyoruz. Ancak, onaltıncı yüzyılın başlarında Padişah'a ait hiçbir divanî hisse yokken, 1576'da onbir yerdeki divanî gelirlerin doğrudan doğruya Padişah'a gitmesi (has-ı hümayun), merkezî hükümetin bu bölgedeki gelir kaynaklarına el attığının bir işareti sayılabilir. Ayrıca 1520 tahrirlerinde bu divanî hisselerinden sekizi tımar sahiplerine tahsis edilmiştir. Ancak, bu tımar sahiplerinin onbeşinci yüzyılda olduğu gibi onaltıncı yüzyılın başında da mahallî yönetici gruplarının üyeleri olup olmadığını ve daha sonra merkezi hükümetin bu kişilerin divani gelirleri üzerindeki haklarına el koyup koymadığını bilmiyoruz.

Üstelik, onaltıncı yüzyılın sonlarında sahipleri belirtilmeyen divanî hisselerin sayısının yüzyılın ilk dönemine göre azaldığı görülür. 1576'da bu tür hisselerden üçünün gelirleri has-ı hümayuna, diğerleri ise tımarlara tahsis edilmiştir. Bu çalışmada kime ait olduğu belli olmayan bu tür hisselerin gelirlerinin merkezi hükümete intikal ettiği varsayılmaktadır. Yerel yönetici grupların elindeki gücü yoketmek için merkezi devlet bu tür divani hisselerin bu gruplar dışındaki kişilere tahsis edilmesini tercih etmiş olabilir.

Karahisar-ı Demirli

Karahisar-ı Demirli nahiyesindeki gelir sahipleri örneği onaltıncı yüzyılın her iki dönemi için toplam 82 malikane ve 61 divanî hisseli 76 yerleşimi kapsar. (Tablo III.4) Ayrıca, 1456 tarihli tahrirde bu nahiyeye kaydedilen 30 yerleşimin 13'ü onaltıncı yüzyıl tahrirlerinde de mevcuttur. (Tablo III.3) Bu yerleşimler de örneğe dahil edilmiştir.

Karahisar-ı Demirli'deki yerleşimlerin gelirlerinden kamu vakıflarının aldıkları pay, Çorumlu'daki kamu vakıflarının gelirdeki payları kadar önemli değildir. Bu kuruluşlar, onaltıncı yüzyıl başlarında altı yerleşimden, yani bu araştırmada kapsanan yerleşimlerin onda birinin azından, malikane gelirleri elde edi-

yorlardı; 1576'da ise kamu vakıflarının malikane gelirleri elde ettikleri yerleşimlerin sayısı onüçe çıktı. Vezir-i Azam Rüstem Paşa'nın satın aldığı yedi mülk hissesinin geliri (beş yarım hisse ve iki dörtte üç hisse) Paşa'nın 1561'de ölümü üzerine Gümüş kasabasındaki bir caminin vakfına tahsis edilmişti.[23] Geri kalan hisselerin gelirini alan kuruluşlar onaltıncı yüzyılın her iki döneminde de değişmedi. Cemaliye Medresesi Vakfı [24] dört tam hisseye, Ballı Camii (veya Mescidi) [25] bir tam hisseye ve komşu kasaba Osmancık'taki Mehmet Paşa Camii yine bir tam hisseye sahipti. Demek ki kamu vakıflarının aldığı gelirler uzak bölgelere gitmese bile, Karahisar'daki yerleşimlerden gelir.sağlayan kurumların hepsi nahiye sınırları içinde değildi.

Bu nahiyedeki zaviyeler belli başlı gelir sahibi gruplardan birini oluşturur. Dönemin başında onbir zaviye onbir ayrı yerleşimden malikane geliri sağlıyordu; dönemin sonunda ise zaviyelerin malikane gelirlerini topladığı yerleşimlerin sayısı onikiye çıktı.[26] Ayrıca, bu yerleşimlerden yedisinin divani gelirleri de, ellerinde bu yerlerin malikane hisselerini tutan zaviyelere aitti. Ancak, zaviyelerin gelir kaynakları üzerindeki denetimleri ancak iki örnekte süreklilik gösterir. Bu örneklerden biri meşhur Abdal Ata Zaviyesidir. Bu zaviyenin Kilise Köy'ün toplam gelirleri üzerindeki hakkı 1455'de Padişah tarafından onaylanmıştı.[27] Son olarak, burada sözü edilen bütün zaviyelerin kırsal kesimde ve Karahisar nahiyesi ve çevresinde bulunduğu söylenebilir.[28]

Çorumlu'da olduğu gibi Karahisar-ı Demirli'de de aile vakıflarına giden gelirler birkaç aile elinde toplanmıştı. Altı aile onaltıncı yüzyılın her iki döneminde de yirmiüç malikane hissesini elinde bulunduruyordu. Dokuz hisseyle Sinan Bey Ailesi Vakfı ve yedi hisseyle Hacı İlyas Bey Vakfı bunların başında gelir. Bu iki aile onbeşinci yüzyıldan beri belirli malikane gelirlerini ellerinde bulundurmakta idiyseler de, 1520 ile 1576 yılları arasında muhtemelen diğer aile vakıflarına ait hisseleri elde ederek, malikane hisselerini arttırmış olabilirler.[29] Aile vakıflarının diğer vakıflar aleyhine nasıl olup da genişleyebildiği belli

değildir. Herşeyden önce, aile vakıfları genellikle satılmaz mallardan sayılmaktaydı. Evlilik veya diğer miras düzenlemeleri yoluyla aile vakıflarının birleşmiş olmaları tabii ki ihtimal dahilindedir. Ancak, araştırma konusu dönemde bölgedeki akrabalık yapısı bilinmediği sürece bu tür iddiaları verilerle desteklemek mümkün olmayacaktır. Aile vakıflarının da diğer vakıf türlerinde olduğu gibi farklı nahiyelerdeki köylerin gelirlerini denetledikleri ve gelir kaynaklarının tek bir bölgeyle sınırlı olmadığının belirtilmesi gerekli. Mesela, Hacı İlyas Bey Ailesi Vakfı Karahisar'da olduğu için Çorumlu'da da malikane hisselerine sahipti. Çorumlu'da kendi adını taşıyan zaviyenin kurucusu olan Elvan Çelebi Evladının Vakfı da Karahisar'daki bir köyün malikane gelirlerini almaktaydı.

Karahisar-ı Demirli'deki mülkler Çorumlu'daki mülklerin temel özelliklerini paylaşırlar. Mülk sahiplerinin ellerindeki malikane hisseleri küçük parçalara bölünmüş durumdaydı ve sadece iki mülk sahibi birden fazla hisseye sahipti. Ayrıca, 1455-1576 döneminde mülkler sık sık el değiştirmekteydi. Mesela, Uluca Bey evladının mülküne ait sekiz yerdeki malikane hisselerinin yarısı onaltıncı yüzyılın ilk döneminde Rüstem Paşa'ya satılmış, Paşa'nın ölümünden sonra da Gümüş kasabasındaki bir camiye vakfedilmişti.[30] Uluca Bey evladının diğer iki köydeki malikane gelirleri miras yoluyla başka bir ailenin eline geçmişti.[31] Bunun dışında, mülklerin vakıflara dönüştürülmesi eğilimi de gözlenir. Aslında, yüzyılın sonunda mülk sahiplerinin sayısında görülen azalmadan, birçok ailenin mülklerini vakfa çevirmiş olduğu sonucunu çıkarmak mümkün. Mesela, Sinan Bey Ailesi Vakfının elindeki hisseler ailenin mülk biçiminde sahip olduğu hisselerden fazlaydı. İleri gelen bir kadı ailesinin mülkü olan tam bir malikane hissesinin onaltıncı yüzyılın sonlarında bir zaviye vakfına tahsis edilmesi[32] de mülklerin vakıfa dönüşmesi eğilimine verilebilecek bir başka örnektir.

Karahisar-ı Demirli'de gelirlerin bölüşümünde en önemli yeri işgal eden grup tımar sahipleridir. İlk dönemde 39, ikinci dönemde 36 köyün divani gelirleri ve her iki dönemde de beş

tam ve bir yarım malikane hissesi tımar sahiplerine aitti. Ayrıca, onbeşinci yüzyıl tahrir defterinden anlaşıldığına göre divanî gelirler Dursun Bey adlı bir şahsın elinde toplanmış ve Padişah da onun bu hisseler üzerindeki haklarını tanımıştı. Dursun Bey'in dirliğinin has olarak kaydedilmiş olması gelirinin 100.000 akçeyi geçtiğini gösterir. Oğlunun da tımar sahibi olduğu gözönünde tutulursa Dursun Bey eşraftan biri olmalıydı.[33] Onaltıncı yüzyılın sonlarına gelindiğinde, gelirleri tımar sahiplerinin zararına has-ı hümayuna aktarma eğilimi görülmektedir. Daha önceki dönemlerde tımar sahiplerine tahsis edilmiş olan üç köyün divani gelirlerinin de eklenmesiyle, 1576'da divanî gelirleri Padişah hassına ait olan köylerin sayısı en az altıya çıkıyordu. Ayrıca, ilk dönemde biri bir tımara ait, birinin de sahibi belirtilmemiş olan iki malikane hissesi (bir tam ve bir çeyrek hisse) sonraki dönemde Padişah hassına tahsis edilmişti.

Karahisar-ı Demirli'de 1520'de oniki 1576'da ise on yerleşimin gelirlerinin kimlere tahsis edildiği kayıtlarda belirtilmemiştir. Bunun yerine sadece "iki baştan" ibaresi yer alır. 1576'daki tahrirlerde "iki baştan" ibaresinden sonra bu yerleşimlerden biri için "tımar" diğerine de "has-ı hümayun" kayıtları düşülmüştür. Bu kayıtlardan bu yerleşimlerdeki gelirlerin iki öşür olarak tımar sahibine ve padişah hassına gittiği anlaşılıyor. Ayrıca, onaltıncı yüzyıldaki her iki dönemde de çoğu mezra olan onbeş yerleşimin gelir sahipleri belirtilmemiştir. Bu yerleşimlerin ve "iki baştan" kayıtları düşülmüş yerlerin gelirlerinin doğrudan doğruya merkezi hükümete gittiği tahmin edilebilir. Yalnız "iki baştan" ibaresi olmayan mezraaların gelirlerinin tek öşürden oluştuğu varsayılabilir.

Katar

Katar nahiyesindeki gelir sahipleri örneği onaltıncı yüzyılın her iki dönemi için de 40 yerleşimi kapsar. Bu yerleşimlerdeki gelirler 56 malikane ve 36 divanî hissesine bölünmüştür.

Dört yerleşimin geliri ise doğrudan doğruya merkezi hükümete aittir. (Tablo III.5) Onbeşinci yüzyıl ortalarına ait Çorumlu livası tahrirlerinde Katar nahiyesi ayrı bir idari birim olarak kaydedilmemiş, daha sonraki tahrir defterlerinde Katar'a dahil edilen köylerin bir kısmı onbeşinci yüzyılda başka idari birimlere bağlı yerler olarak gösterilmiştir. İdari sınırların bu değişkenliği ve farklı birimlere bağlı yerleşimlerin izlenmesindeki güçlükler karşısında bu nahiye için onbeşinci yüzyıl tahrir verileriyle onaltıncı yüzyıl tahrir verilerini karşılaştırmaya teşebbüs etmedik. Bu nedenle, burada 1520 ve 1576 tarihli tahrir verilerini karşılaştırarak, esas olarak onaltıncı yüzyıldaki gelişmeler üzerinde duracağız.

Katar nahiyesi gelirleri içinde kamu vakıfları Karahisar-ı Demirli örneğindekinden bile daha önemsiz bir paya sahipti. Bu kuruluşlar 1520'de üç yerleşimden, 1576'da ise beş yerleşimden malikane gelirleri elde ediyorlardı. İlk dönemde Caca Bey Medresesi Vakfı bir köyün ve Anadolu Eyaleti eski kadıaskerlerinden Mevlana Cafer Çelebi'nin yaptırdığı imaret vakfı iki köyün malikane hisselerinin tümünü ellerinde tutuyorlardı. Her iki kurum da İskilip'teydi. Sonraki dönemde de bu köylerin gelirleri aynı vakıfların elinde kaldı. Ayrıca 1526 kayıtlarında imaret vakfının, daha önceki dönemde bir mülke ait olan bir malikane hissesini ele geçirdiği görülmektedir.[34] 1520 kayıtlarında yine mülk sahiplerine ait olan başka bir yerleşimin çeyrek hissesi, sonraki dönemde Medine Şehri Vakfına tahsis edilmiştir.[35]

Çorumlu livasındaki diğer bölgelerin aksine, Katar nahiyesi gelirleri içinde zaviyelerin çok önemsiz bir payı vardı. Bir zaviye bulunduğu köyün gelirlerinden pay almaktaydı ama bu köyün gelirlerinin ne oranda zaviyeye gittiği bile belli değildir.[36]

Aile vakıfları ise nahiyedeki belli başlı gelir sahibi gruplar arasında gelir. Daha da önemlisi, 1520'lerle 1576 yılları arasında aile vakıflarının toplam malikane gelirleri içindeki payının arttığı görülür. Bu kuruluşların gelir elde ettiği yerleşimlerin sayısı 1520'lerde dokuz iken 1576'da onikiye yükselmiştir. Ancak,

aile vakıflarının tam malikane hisselerine sahip olmaları sık rastlanan bir olgu değildir. Bu vakıfların ilk dönemde sahip oldukları onbir hisseden yedisi çeyrek veya küçük hisselerdi; sonraki dönemde ellerindeki ondört hissenin dokuzu çeyrek veya daha küçük hisselerdi. Bu malikane hisselerinin gelirleri iki aile elinde toplanmıştı; bunlar Karahisar'dan da gelir alan Sinan Bey ailesi ve Şeyh Muhiddin ailesiydi. Başka bir ailenin, Mehmet Bey Katari ailesinin bir yerleşimdeki malikane hissesinin dörtte üçünü elinde tuttuğu görülmektedir. Ayrıca, araştırma konusu dönem sırasında, İskilip'teki bir zaviyenin kurucusu olan Şeyh Muhiddin evladının vakfı, mülk sahiplerinin ellerindeki hisseleri satın alarak gelir içindeki paylarını artırmışlardır.[37]

Malikane hisselerinde mülk sahipleri daha da önemli bir paya sahiptirler. Her ne kadar bu grubun elindeki malikane hisseleri 1520'lerle 1576 arasında azaldıysa da, her iki dönemde de yedi yerleşimin gelirlerinin tamamına sahiptiler. Diğer yedi yerleşimdeki malikane hisseleri, çeşitli büyüklükte parçalara bölünmüş halde, farklı mülk sahiplerinin ellerindeydi. Küçük parçalara bölünmüş mülk hisselerinin az sayıda kişinin elinde toplanmamış olduğu görülüyor. Yedi tam mülk hissesinden dördü ise bu yerleşimlerdeki gelire sahip olma imtiyazı karşılığında belli sayıda atlı asker (eşkinci) besleme yükümlülüğünde olan tek bir kişinin elindeydi.[38]

Ayrıca, araştırma konusu diğer nahiyelerdeki uygulamanın aksine Katar nahiyesinde en az onbir yerleşimin malikane gelirlerinin 1520'lerden 1576'ya kadar belli bir kişi veya kuruma tahsis edilmemiş olduğu görülür. Bu nahiyedeki bazı köylerin uzun bir geçmişe sahip olmamaları, ancak onaltıncı yüzyıla gelindiğinde göçebelerin buralara yerleştikleri ve bu nedenle de, bu bölgedeki diğer malikanelerin aksine, kök salmış malikane çıkarları yörüngesi dışında kalmış olmaları muhtemeldir. Her iki dönemde de Katar'daki divani gelirlerinin ya sancakbeyinin veya Padişah'ın hassına tahsis edilmesi bu savı desteklemektedir. Demek ki, merkezi hükümet, yeni yerleşim bölgelerinin ve yeni iskân edilmiş reayanın gelirlerini, eski yerleşim bölgele-

rinde fetihten hemen sonraki dönemlerde yapmış olduğu gibi çoğunluğunu eski yöneticilerin oluşturduğu tımar sahiplerine tahsis etmek zorunda kalmıyor, bu gelirler üzerinde doğrudan doğruya hak sahibi olabiliyordu. Ayrıca, aile vakıfları ve kamu vakıflarının ellerindeki hisselerin önemli bir kısmının sahiplerine ancak onaltıncı yüzyılda tahsis edilmiş olması da dikkat çekicidir. Bu tür hakların geçerli olması için Anadolu Eyaleti kadıaskerinin onayı gerekliydi.[39]

Kafirni

Kafirni nahiyesindeki gelir sahipleri örneği 1520, 1554 ve 1574 dönemleri için 78 yerleşimi kapsar. Bu yerleşimlerin gelirleri 57 divani hissesine ve 1520'de 75, 1554'de 80 ve 1574'de 85 malikane hissesine bölünmüştür. Gelir sahiplerinin kaydedilmediği 21 yerleşimin gelirleri ise doğrudan doğruya merkezi hükümete aitti. (Tablo III.6)

Kamu vakıfları, Kafirni nahiyesi gelirlerinin önemsiz bir kısmı üzerinde hak sahibiydiler. Onaltıncı yüzyılın ilk döneminde toplam 57 malikane hissesinin sadece yedisi bu vakıfların elindeydi; bunlardan da sadece ikisi tam hisseydi. Yüzyılın sonraki döneminde bu vakıflara ait hisselerde bir artış görülmedi. Sadece, tahrirde kendisinden meşhur bir vaiz olarak bahsedilen Mevlana Şemşeddin adlı bir şahsa, 1520 tarihinde sahibi belirtilmeyen bir adet yarım malikane hissesinin tahsis edildiği görülmektedir. Bunun yanısıra, kamu vakıflarına ait hisseler az sayıda kurumun elinde toplanmıştı. Dört malikane hissesi (iki yarım ve iki çeyrek hisse) Hızır Paşa oğlu Mehmet Paşa'nın imaretine[40], bir tam hisse Tokat'taki bir camiye aitti. Hüseyin Ağa adlı bir şahıs satın aldığı yarım hissenin yarısını daha sonra kurduğu bir imarete vakfetmiştir. Bir tam malikane hissesinin geliri ise Niksar darülhuffazına (hafız okulu) gitmekteydi.

Zaviye vakıfları da Kafirni gelirleri içinde küçük bir paya sahipti. Bu kuruluşlar onaltıncı yüzyıl boyunca altı köyün mali-

kane gelirlerinin tamamını ve iki yerleşimin malikane gelirlerinin yarısını almaktaydılar. Kafirni'deki malikane gelirleri üzerinde hak sahibi olan zaviyelerden en az dördü bu nahiyenin sınırları dışındaydı. Sivas'taki Çoban Zaviyesi ve Niksar'daki Melik Danişment Zaviyesi Vakıfları birer tam malikane hissesine, Komenat nahiyesindeki Çöreği Büyük Zaviyesi Vakfı ise iki tam hisseye sahipti. Ayrıca, Tokat'taki Pir Ahmet Bey ailesi ve Zaviyesinin elinde iki tam ve bir çeyrek hisse vardı. Bir köyün malikane gelirlerinin yarısı onbeşinci yüzyılda bir mülke aitken, onaltıncı yüzyılda o köydeki bir zaviyeye tahsis edilmişti.[41]

Aile vakıfları malikane gelirleri içinde diğer vakıflardan daha büyük bir paya sahiptiler. Onaltıncı yüzyılın ilk döneminde bu vakıfların elinde 16 hisse vardı. Bir mülkün elindeki bir adet yarım hissenin bir aile vakfına dönüştürülmesi[42] ve daha önce bir tımar sahibine ait bir hissenin yarım hisseler halinde iki aile vakfının eline geçmesi[43] ile aile vakıflarının elindeki hisse sayısının 1574'de ondokuza çıktığı görülmektedir. Bu hisselerin büyük bir kısmı onaltıncı yüzyıl boyunca üç ailenin elinde bulunmaktaydı. Abdalvahab Evladı yedi yerleşimin malikane gelirlerinin tamamını almaktaydı; Mehmet ve Hacı Çelebi Vakfı üç tam ve bir yarım hisseye, Tokat'taki Pir Ahmet Bey ailesi ve Zaviyesi iki tam ve bir çeyrek hisseye sahiplerdi. Geri kalan hisseler diğer aile vakıfları arasında dağılmıştı.

Kafirni'de malikane gelirleri içinde en büyük pay mülk sahipleri kategorisine aittir. 1520'de mülk sahiplerinin elinde 26 malikane hissesi vardı. Mülk hisselerinin sayısı 1554'de yirmidokuza, 1574'de otuzbire çıktı. 1520 ile 1554 yılları arasında sahipleri daha önceden belirtilmemiş olan iki malikane hissesinin mülk sahiplerinin eline geçtiği görülmektedir. 1554'de kimseye tahsis edilmemiş olan iki köyün malikane gelirlerini 1554 yılında iki ayrı mülk sahibi almaktaydı.[44] Onaltıncı yüzyılda malikane hisselerinin mülk sahiplerince satın alınmasına ve mülk sahiplerinin hisseler üzerindeki haklarının Tokat kadısı veya Padişah tarafından onaylanmasına oldukça sık rastlanmaktadır.[45] Bu gelişmelere bakarak bu dönemde Kafirni yöresinde

canlı bir mülk hisseleri piyasasının oldukça hareketli olduğundan söz edebiliriz. Ayrıca, diğer nahiyelerin aksine, Kafirni'de mülk sahiplerinin ellerindeki hisseler küçük parçalara fazlaca bölünmüş değildi. Onaltıncı yüzyılın her iki döneminde de mülk hisselerinin büyük kısmını tam ve yarım hisseler oluşturuyordu. Şer-i hukukun miras uygulamalarının bir sonucu olan küçük parçalara bölünme sürecinin mülk sahiplerinin eline yeni geçmiş olan hisseler üzerinde henüz etkisini göstermemiş olması bu olguyu kısmen açıklayabilir. Diğer taraftan, mülkler az sayıda kişinin elinde toplanmamıştı. 1574 yılında 31 mülk hissesinin 23 mülk sahibinin elinde olduğu görülüyor. Sufi Hasan evladı, Pir Mahmud, Mevlana İlyas oğlu el Hac İlyas, Yusuf oğlu Mahmud ikişer tam hisseyle, Hızır Paşa oğlu Mehmet Paşa iki yarım hisseyle en fazla hisseyi ellerinde bulunduran mülk sahipleriydi. Geri kalan hisseler 19 mülk sahibi arasında dağılmıştı.

Bu nahiyenin toplam gelirleri içinde en büyük pay yine tımarlara aitti. Onaltıncı yüzyılda tımarlara tahsis edilen 11 malikane hissesinden sadece üçü tam hisse, diğerleri yarım veya daha küçük hisselerdi. Ayrıca, tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre, tımarlara tahsis edilmiş olan malikane gelirlerinin daha sonraki dönemlerde mülklere veya aile vakıflarına tahsis edilmesi mümkündü.[46] Diğer taraftan, daha önce Hazineye ayrılmış olan veya mülklere ait gelirlerin, sonradan tımarlara tahsis edildiği de görülmektedir. Her ne kadar gelir sahiplerinin bu şekilde değiştirilmesine nadiren rastlanırsa da (araştırma konusu yerleşimlerin sadece dördünde böyle bir gelişme görülmektedir), bu olgu malikane hisselerinin akışkanlığına işaret eder. Buradan çıkarak şunları söyleyebiliriz: Birincisi, mahalli sipahi olan tımar sahiplerine ayrılan gelirlerin, sipahilikleri sona erdiğinde bu kişilerin mülkü haline getirilmesi ihtimal dahilindedir. Ayrıca vakıfların da tımarlar üzerinde hak iddia ettikleri görülmüştür. İkincisi, merkezi hükümet, sahibine tazminat ödeyerek bu mülkleri tımara dönüştürebiliyor[47] veya askeri yükümlülükler karşılığında ya da sadakatlerini sağlamak için doğrudan topla-

dığı gelirlerin bir kısmını belli kişilere tahsis edebiliyordu. Bu eğilimi en açık biçimiyle onaltıncı yüzyılda divanî gelirlerin dağılımında görülen değişikliklerde izleyebiliriz. Tımar sahiplerine ait divani hisseleri 1520'de yirmiikiden 1554'de otuzüçe, 1574'de kırkikiye çıkarken, sahibi "belirtilmemiş" hisselerin sayısı aynı yıllar arasında otuzbirden önce yirmibire daha sonra onikiye düşmüştür. Tahrirlerde sahipleri belirtilmeyen gelirler doğrudan doğruya devlete ait olduğuna göre, tımarlara tahsis edilen hisselerin sahibi "belirtilmemiş" hisseler aleyhine artması bölgede tımar sisteminin yaygınlaştığına işaret eder.

- **Yıldız**

Yıldız nahiyesindeki gelir sahipleri örneği 1520, 1554 ve 1574 yılları için 20 yerleşimi kapsar. Bu yerleşimlerin gelirleri 26 malikane ve 16 divani hisselerine bölünmüştür. Tahrirlerde sahipleri belirtilmeyen dört yerleşimin gelirleri ise merkezi hükümete aitti (Tablo III.8). Ayrıca, 1485 tahririnde de kaydına raslanan 15 yerleşim 1485-1576 yılları arasında gelir karşılaştırılması yapabilmek amacıyla örneğe dahil edilmiştir (Tablo III.7).

Onaltıncı yüzyılın son döneminde kamu vakıfları Yıldız'da dört yerleşimden gelir almaktaydılar. Tokat'taki bir medresenin vakfı bir tam malikane hissesine sahipti, bir köy hanı da yine aynı köyün malikane gelirlerinin tamamını alıyordu.[48] Bu han vakfı onaltıncı yüzyılda kısa bir süre için köyün divani gelirlerini de almıştı. İki çeyrek hisse ise Medine Şehri Vakfına tahsis edilmişti. Kamu vakıfları onaltıncı yüzyıl boyunca bir istisna hariç aynı malikane hisselerini ellerinde tuttular. Bu tek istisna da, daha önce kimsenin hak iddia etmediği bir malikane hissesinin Tokat'taki bir medreseye vakfedilmesidir.[49] Ayrıca, kamu vakıfları sahip oldukları hisselerin hiçbirini onaltıncı yüzyıldan önce elde etmemişlerdi. Onbeşinci yüzyılda bu hisselerden üçünün sahibi yoktu; bir hisse Emir Ahmet Çelebi mülküne ait olup daha sonra bu hissenin gelirleri kendisi tarafından hana

vakfedilmişti.

Kamu vakıflarının gelirleri üzerindeki hak sahiplikleri onaltıncı yüzyıl öncesine dayanmazken, 1485-1574 yılları arasında beş yerleşimden malikane geliri alan iki aile vakfı vardı. Bunlar, bir tam ve iki yarım hisseyle Mehmet Paşa Yıldızi kızı Fatma Hatun Vakfı ve iki tam hisseyle Emir Mahmud Çelebi oğlu Mahmud Çelebi Vakfıydı.

Onaltıncı yüzyılda zaviyelere giden malikane gelirlerinde artış görülmektedir. Onbeşinci yüzyılda kimseye ait olmayan iki tam malikane hissesi, onaltıncı yüzyılın ilk döneminde Hacı Lulu ve Hoca Sebil Zaviyelerine tahsis edilmişti.[50] Bundan başka, 1485-1574 dönemi boyunca Kaplu Zaviyesi iki adet yarım malikane hissesini elinde tutmuştur. Kaplu Zaviyesi de Hoca Sebil Zaviyesi gibi Tokat'taydı.

Yıldız'da mülk sahiplerinin elindeki malikane hisseleri çok küçük parçalara bölünmüştü. Ancak, bu nahiyedeki mülk hisseleri gerek kapsam gerekse sahipleri açısından az rastlanır bir istikrar gösterirler. Emir Ahmet Çelebi'nin onaltıncı yüzyıl başlarında vakfa dönüştürdüğü bir tam malikane hissesi dışında, 1485-1574 dönemi boyunca mülk hisselerinin hiçbirinin sahibi veya statüsünün değişmediği görülmektedir. Mülk hisseleri dönem boyunca parçalanmamışlar; mülk sahiplerinin toplam malikane gelirlerinden aldıkları küçük paylar dönem boyunca önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Mülk sahiplerine ait sekiz malikane hissesinden sadece biri bir yerleşimin toplam malikane gelirlerini temsil etmekteydi; bir hisse yarım bir hisse ise çeyrekti. Geriye kalan dört hisse gelirlerin dörtte birinden azını temsil etmekteydi. Ayrıca hiçbir mülk sahibinin elinde birden fazla hisse bulunmamaktaydı.

Tımar sahiplerinin gelirlerine gelince; daha önceki dönemlerde, özellikle onbeşinci yüzyılda, üzerinde hak iddia edilmeyen en az dört malikane hissesi onaltıncı yüzyılın sonlarında tımarlara tahsis edilmiştir. Ayrıca, 1574 yılında ikisi hariç bütün yerleşimlerin divani gelirlerini tımar sahipleri almaktaydılar. Bu iki yerleşimdeki gelirin kime gittiği ise belli değildir. Onaltıncı

yüzyılın ilk dönemlerinde ise tımarlara tahsis edilmeyen divani gelirlerinin oranı, son döneme göre daha yüksekti. Özellikle 1520 tahririnde sekiz yerleşimin, yani örneğe dahil yerleşimlerin yarısına yakınının, divanî gelirlerinin kimlere tahsis edildiği belirtilmemiştir. Onbeşinci yüzyılda, bu gelirlerin yerli tımar sahipleri veya zaimlere tahsis edilmiş olduğu gözönünde tutulursa[51], onaltıncı yüzyılın başlarında merkezi hükümetin, eşrafın bu gelirler üzerindeki haklarına elkoymuş olacağı düşünülebilir. Onaltıcı yüzyılda kısa bir süre Hazine'ye gittikten sonra bu gelirler mahalli yönetici gruptan olmayan kişilere tımar olarak tahsis edilmiş olabilir. Böyle bir hareket tarzı, Osmanlı Devleti'nin fetihten hemen sonraki dönemde, mahalli gelir sahiplerinin güçlerinin devam ettiği yeni fethedilmiş topraklarda uyguladıkları aşamalı egemenlik kurma politikasını yansıtmaktadır.

Cincife

Cincife nahiyesindeki gelir sahipleri örneği 1554 ve 1574 yılları için 10 yerleşimi kapsar. Bu yerleşimlerdeki gelirler 8 malikane ve 8 divani hissesine bölünmüştü; tahrirlerde sahibi kaydedilmemiş iki yerleşimin geliri doğrudan doğruya merkezi hükümete gidiyordu. Bu örneklerdeki yerleşimlerin beşinin kaydına 1455, 1485 ve 1520 yıllarında rastlanmadığından, bu üç dönem için örnek sadece beş yerleşimi kapsamaktadır. (Tablo III.9 ve Tablo III.10)

Yıldız'da olduğu gibi Cincife'de de kamu vakıflarının toplam malikane gelirleri içindeki payı onaltıncı yüzyılın son döneminde artmıştı. Önceki tahrirlerde sahipleri belirtilmeyen dört yerleşimin tam malikane hisseleri 1574 tarihinde Tokat'taki bir medrese vakfına tahsis edilmişti.[52] Aynı şehirdeki darülhadis (hadis okulu) ise onaltıncı yüzyıl boyunca bir yerleşimin malikane gelirlerini almaktaydı.[53] Yine Tokat'taki Ahi Muhiddin Zaviyesi 1485-1574 dönemi boyunca bir tam malikane hissesini elinde tutmaktaydı. 1574'de Ayas Ağa Ailesi Vakfı onaltıncı

yüzyılın önceki dönemlerinde gelirleri kimseye ait olmayan bir mezraanın malikane gelirlerinin tamamını almaktaydı. Bir yerleşimin malikane gelirlerinin kime gittiği belirtilmemiştir.

Ancak, Cincife'de, divani gelirleri alan kişi ve kurumlarda görülen değişiklikler daha da önemlidir. Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında bu gelirler önce Şeyh Hüseyin Bey adlı bir şahsın tımarına, daha sonra da Cincife zaimi olan oğluna tahsis edilmişti. Zaim ayrıca üç yerleşimin malikane gelirlerini de alıyordu. Onaltıncı yüzyıl başlarında, Cincife zaiminin gelirlerinin bir bölümü medreselere tahsis edilmiş, bir bölümüne de Hazine el koymuştu. Onaltıncı yüzyıl tahrirlerinde bu ailenin ismine raslanmaz. 1520 tahririnde sadece bir yerleşimin divani gelirlerine ait bir kayıt vardır ve bu gelirler tımar kategorisine dahil edilmiştir. Diğer yerleşimlerin divani gelirlerinin kimlere tahsis edildiği belirtilmemiştir. 1574 tahririnde, bir önceki döneme ait tahrirlerde tımarlara tahsis edilmiş olan gelirlerden başka, bir yerleşimin divani gelirinin has-ı hümayuna, bir diğerinin gelirlerinin ise has-ı mirmirana ayrıldığı kaydı vardır. Cincife nahiyesindeki divanî gelirlerin bölüşümün Rum vilayetindeki diğer bölgelerde geçerli genel eğilimin dışında olmadığı anlaşılıyor. Osmanlıların bu bölgedeki hakimiyetlerini sağlamlaştırmalarıyla mahalli yönetici sınıfların haklarına elkoyulduğu ve merkezi hükümetin gelir içindeki payının artmış olduğu görülmektedir.

Venk

Venk nahiyesindeki gelir sahipleri örneği 1520 yılı için 30, 1554 için 31 ve 1575 için 32 yerleşimi kapsar. Bu yerleşimlerin gelirleri üç dönemde sırasıyla 37, 25 ve 39 malikane hissesiyle 30, 31 ve 32 divanî hissesine bölünmüştür. (Tablo III. 12) Onaltıncı yüzyıl tahrirlerindeki yerleşimlerin bazılarına onbeşinci yüzyıl kayıtlarında rastlanmaz. Onaltıncı yüzyıl tahrirlerinde bulunan yerleşimlerden 1455 örneğine dahil olanların sayısı 24, 1485 yılı örneğine dahil olanları sayısı ise 28'dir. (Tablo

III.11)

Venk nahiyesindeki malikane gelirleri içindeki en büyük pay birkaç kamu vakfına aitti. Sivas'ta, medreseye dönüştürülmüş olan bir hastane vakfı onaltıncı yüzyıl boyunca üç yerleşimden malikane geliri elde etmekteydi. Dört yerleşimin malikane gelirleri Medine Şehri Vakfına tahsis edilmişti. Bir yerleşimin malikane gelirlerinin dörtte üçü Tokat'taki Mevlanazade darülhadisine, geriye kalan bölümü ise yine aynı şehirdeki bir camiye gitmekteydi. Kamu vakıflarının gelirlerini elde ettikleri yerleşimlerden onbeşinci yüzyıl tahrirlerinde kayıtlarına rastlananlardan, bu vakıflara tahsis edilen gelirlerin sahiplerinde 1455-1574 dönemi boyunca fazla bir değişiklik olmadığı anlaşılıyor.[54] Sadece, onbeşinci yüzyılda muhtemelen meskun olmayan dört yerleşimin malikane gelirleri onatıncı yüzyılda Medine Şehri Vakfına tahsis edilmişti.[55]

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında zaviyeler 32 köyün 15'inden malikane geliri sağlıyorlardı. Bunların içinde en önemlisi yedi tam ve iki yarım malikane hisselerine sahip olan Tokat'taki Kaplu Zaviyesiydi. Diğer beş köydeki hisselerin ise hepsi Tokat'ta bulunan dört zaviyeye aitti. Bunlardan biri yarım, diğerleri tam hisselerdi. İki tam hisseye sahip olan Ahi Muhiddin Zaviyesi dışında diğer üç zaviyenin birer hisseleri vardı. Bu nahiyede de zaviyelerin elindeki hisseler zaman içinde istikrar göstermektedirler. Sadece, bir zaviye daha önce muhtemelen Hazineye ait olan gelirler üzerinde onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında hak sahibi olmuş; onbeşinci yüzyılda bu zaviyeye ait olan bir malikane hissesi de daha sonra bir tımara tahsis edilmişti.[56] Daha önce bir mülke ve bir aile vakfına giden gelirler onaltıncı yüzyılda bir zaviyenin eline geçmişti.[57] Bunların dışında Venk'teki gelirler üzerinde hak sahibi olan zaviyeler 1455-1575 dönemi boyunca aynı köylerin malikane gelirlerini almaya devam ettiler.

Onaltıcı yüzyılın ikinci yarısında, aile vakıfları Venk'teki malikane gelirleri içinde oldukça küçük bir paya sahiptiler. Bu vakıflara ait beş hisseden sadece ikisi tam hisseydi. Her ne

kadar bu hisseler 1455-1574 yılları arasında aynı ailelerin elinde kalmışsa da, içlerinde üçü 1455 tahririnde mülk olarak kaydedilmiş, daha sonra sahiplerince vakfa dönüştürülmüştü.[58] Ayrıca onbeşinci yüzyılın ortasında aile vakıflarına ait olan iki yerleşimin geliri daha sonra bir zaviye ve bir mülke tahsis edilmişti.[59] Aile vakıflarının aldıkları gelirler az sayıda aile eline toplanmamıştı; sadece bir ailenin elinde iki hisse vardı.

Mülk sahiplerinin toplam malikane gelirleri içindeki payı daha da küçüktü. Onaltıncı yüzyılın sonlarında mülk sahiplerinin elinde bulunan altı hisseden sadece ikisi tam, biri yarımdı. Diğer hisseler, üç ayrı yerleşimdeki malikane gelirlerinin dörtte birinden azını temsil ediyordu. Bu hisseler az sayıda mülk sahibinin elinde toplanmış değildi; birden fazla hisseye sahip olan bir tek mülk sahibi vardı. Ayrıca, mülk hisselerinin sahipleri dönem boyunca büyük ölçüde değişmiştir. 1455-1574 dönemi boyunca sadece bir tek mülk hissesinin sahibi değişmemiştir. Diğer hisseler hızlı bir biçimde el değiştirdikleri gibi, gittikçe küçük parçalara bölünmüşlerdi. Ayrıca mülk hisselerinin iptal edilmesi de mümkündü. 1455 tarihinde mülk olarak kaydedilmiş en az dört hissenin gelirleri, daha sonra vakıf veya tımarlara ya da doğrudan doğruya merkezi hazineye tahsis edilmişti.

Rum vilayetinin diğer bölgelerinde olduğu gibi Venk'te de gelirler içinde en büyük pay tımar sahiplerine aitti. 1520 ile 1574 yılları arasında örneğin kapsadığı yerleşimlerin üçte ikisinin divani gelirleri tımarlara gitmekteydi. Onbeşinci yüzyılda ise divani hisselerinin tamamı tımarlara tahsis edilmişti. 1455'te, yirmisekiz yerleşimden dokuzunun divani gelirleri Tokat'taki kale muhafızlarına, iki hisse ise Doğu Anadolu'da Karahisar-i Şarki sancağındaki Koyluhisar muhafızlarına ayrılmıştı. 1520 tahririnde bu gelirlerden bir kısmının sahiplerinin gösterilmemiş olmasından, bu dönemde bunların doğrudan doğruya Hazine'ye tahsis edilmiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca, 1554 tahririnden, daha önce tımarlara ayrılmış olan üç köyün gelirlerinin Padişah'ın hasına tahsis edildikleri anlaşılıyor. 1574'e gelindiğinde Padişah bu köylerden sadece birinin divani gelirini almaya

devam ediyordu; diğer iki köyün divani gelirleri yeniden tımara verilmişti.

Felis

Felis nahiyesine ait gelir kaynakları Rum vilayetinin diğer bölgelerindeki kayıtlarından epeyce farklıdır. Örnekte kapsanan 25 yerleşimden hemen hemen yarısının malikane ve divani hisseleri ayrı ayrı belirtilmemiş, bu yerleşimler için sadece "iki baştan" kaydı düşülerek vergi oranı belirtilmiştir. 1528'de oniki ve 1574'de on yerleşimin gelir sahipleri gösterilmemiştir. Bu nahiyeye ait onbeşinci yüzyıldan kalma hiçbir tahrir mevcut olmadığı için, bu yerleşimlerin gelirlerinin onbeşinci yüzyılda malikane ve divani hisselerine bölünüp onaltıncı yüzyılda merkezi hükümet tarafından el konulup konulmadığını belirlemek mümkün değil. Ayrıca, 1528'de gelir sahipleri belirtilmemiş olan iki yerleşimin gelirlerinin 1574'de tımarlara ve Padişah'ın hassına tahsis edildiği görülür. Malikane ve divani hisseleri ayrı ayrı kaydedilmiş olan beş yerleşimin divani hisseleri de tımar sahiplerine ayrılmıştı. (Tablo III.13)

1528'de kamu vakıfları beş yerleşimden gelir elde ediyorlardı. Rum vilayeti valisi Yakub Paşa mülküne ait olan bir yerleşimin divani ve malikane gelirlerinin Amasya Camii ve çilehanesine vakfedilmesiyle 1574'de kamu vakıflarının toplam gelir içindeki payları artmıştı.[60] Aslında, bu nahiyede mülklerin vakfa dönüştürülmesine sıkça raslanmaktadır. Abidin Paşa mülküne ait olan iki köyün divani ve malikane gelirleri onaltıncı yüzyılın her iki döneminde de Paşa'nın Amasya'da yaptırdığı darülhadisin vakfına tahsis edilmişti.[61] Aynı şekilde, daha önce Hüseyin Ağa adlı bir şahsın mülküne ait olan bir yerleşimin malikane gelirlerinin yarısı ile divani gelirlerinin tamamı bu şahsın yaptırdığı cami ve medreseye vakfedilmişti. Ayrıca başka bir köyün malikane gelirleri de bu vakfa aitti. Bunlardan başka, bir yerleşimin malikane gelirleri ulemanın harcamalarını kapsamak üzere kurulan bir vakfa tahsis edilmişti.

Aile vakıfları ve zaviyelerinin onaltıcı yüzyılda Felis'ten elde edilen gelirler içindeki payı daha da küçüktü. Sadece bir tek yerleşimin malikane gelirleri bir aile vakfına gidiyordu. İki zaviye birer tam malikane hissesine, bir zaviye ise yarım malikane hissesine sahipti.[62]

Mülk sahipleri, onaltıncı yüzyılın her iki döneminde de üç yerleşimden malikane geliri elde ediyorlardı; 1528'de Yakub Paşa mülküne ait olan bir köyün malikane ve divani gelirleri ise sonraki dönemde bir vakfa dönüştürülmüştü. İki tam malikane hissesi Devletyar adlı bir şahsın evladının mülküne aitti. Bir köyün malikane hissesi ise küçük parçalara bölünmüş halde 1528-1574 döneminde el değiştirmişti. Ayrıca bir yerleşimin divani gelirleri bölgenin ileri gelen mülk sahiplerinden Abidin Paşa'ya aitti.

Karakuş

Karakuş'ta da, örnekteki 22 yerleşimden yarısından fazlası için tahrirlerde malikane-divani hisseleri ayrımı yapılmamıştır. (Tablo III.14) Bu yerleşimler için kaydedilen miktarlar muhtemelen tımarlara tahsis edilen veya doğrudan doğruya Hazineye giden toplam gelirleri gösterir. 1528 tahririnde beşte bir oranında vergi ödeyen dokuz yerleşimin gelirlerinin kimlere tahsis edildiği belirtilmemiş, yine beşte bir oranında vergi ödeyen diğer üç yerleşimin gelirleri ise tımarlara tahsis edilmiştir. Ancak 1574'de beşte bir oranında vergi ödeyen beş yerleşimin gelirlerinin kime gittiği belirtilmemiş, beş yerleşimin geliri tımarlara, bir yerleşiminki Padişah'ın hassına ve bir yerleşiminki vakıflara ayrılmıştır. İlk dönemde Hazineye ait olan bu gelirleri daha sonraki dönemlerde tımarlara veya Padişah hassına tahsis etme yönünde bir eğilimin varolduğu düşünülmektedir. Ancak, muhtemelen onda bir oranında vergi ödeyen üç yerleşimde tam tersine bir eğilim geçerlidir; ilk dönemde bu yerleşimlerin gelirleri tımarlara tahsis edilmişken sonraki dönemler-

de gelir sahipleri belirtilmemiştir. Aynı zamanda, en az iki köyün müsellemleri (köylü askerler) ve ödedikleri vergiler ayrıca kaydedilmiştir; bu gelirler Padişah'ın hassına gidiyordu.[63] Malikane ve divani hisselerine ayrılmış yedi köyün divani hisselerinde en önemli pay ise tımar sahiplerine ve Padişah hassına aitti. 1528'de iki yerleşimin divani gelirlerinin sahipleri belirtilmemişti, beşi ise Padişah hassı ve tımarlara tahsis edilmişti. 1574'de bu yerleşimlerden dördünün divani gelirleri tımarlara, üçünün divani gelirleri ise Padişah hassına gidiyordu. Onaltıncı yüzyılın her iki döneminde de sadece bir tek tımar bu köylerden birinin malikane gelirlerinin yarısını alıyordu.

Vakıflar, 1528'de üç, 1574'de ise dört yerleşimin geliri üzerinde hak sahibiydiler. Bunlardan Amasya'daki Sultan Beyazid Camii Vakfı bir köyün malikane ve divani gelirlerinin tümünü almaktaydı. Bir başka köyün malikane gelirlerinin yarısı komşu Felis nahiyesinden de gelir sağlayan, Hüseyin Ağa'nın yaptırdığı imarete gitmekteydi. Kafirni'deki gelir sahipleri arasında da yeralan Abdalvahab Ailesi Vakfı bir yerleşimin malikane gelirlerinin yarısını almaktaydı. Vakıf kurumlarının yukarıdaki yerleşimler üzerindeki gelir haklarını onaltıncı yüzyıl boyunca devam ettirmelerinin yanısıra, ilk dönemde Hazineye ayrılan bir köyün malikane gelirleri sonraki dönemlerde Medine Şehri Vakfına tahsis edilmişti.

Mülk sahipleri ise dört yerleşimden malikane geliri alıyorlardı. Bir istisna dışında mülk sahipleri yüzyılın her iki döneminde de aynı malikane hisselerini ellerinde tuttular. Bu istisna da Sinan Paşa mülkünün ilk dönemde yarım malikane hissesine sahip olduğu bir köyün diğer yarım malikane hissesini de sonraki dönemde elde etmesidir.[64] Ayrıca, mülk hisseleri küçük parçalara bölünmüş haldeydi. 1528'de bir köyün, 1574'de ise iki köyün malikane gelirlerinin tamamı tek bir mülk sahibine aitti; diğer köylerden alınan malikane gelirleri ise birkaç kişi arasında paylaşılıyordu.

Niksar

Niksar nahiyesindeki gelir sahipleri örneği 1528 ve 1574 yılları için 105 yerleşimi kapsar. Her iki dönemde de bu yerleşimin gelirleri 124 malikane ve 105 divani hissesine bölünmüştür.

Kamu vakıfları bütün yerleşimlerin beşte birinden gelir sağlıyorlardı. Bu kuruluşların toplam gelir içindeki payları 1528-1574 döneminde sabit kalmakla birlikte her iki dönemde de kamu vakıflarına ayrılan gelirlerin önemli bir kısmı nahiye dışına gitmekteydi. Kamu vakıflarının gelir sağladığı 21 yerleşimden onunun malikane gelirinin tamamı Kudüs Şehri Vakfına tahsis edilmişti.[65] Ayrıca, bir yerleşimin malikane gelirini Tokat'taki bir medrese alıyordu.[66] Niksar kasabasındaki bir medrese iki tam ve bir üçte bir malikane hissesini elinde bulunduruyordu, yine aynı kasabadaki darülhuffaz ve darülhadis üç tam malikane hissesine sahipti. İki köyün malikane gelirleri bir Osmanlı kumandanının[67] yaptırdığı bir köy camiine, bir yerleşimin geliri başka bir köy camiine ve ulemaya tahsis edilmişti.

Tüm yerleşimlerin beşte birinin malikane gelirleri zaviyelere aitti. 1528-1574 döneminde zaviyelerin elindeki malikane hisseleri değişmedi. Ancak, kamu vakıflarının tersine, Niksar'daki gelirlerden pay alan zaviyelerin büyük bölümü bu nahiye sınırları içindeydi. Niksar'daki dokuz zaviye[68] onyedi tam ve bir yarım malikane hissesine sahipken, Sivas şehrindeki bir zaviye bir köyün malikane gelirlerinin yarısını almaktaydı. Dokuz zaviyeden aralarında Melik Danişment[69] ve Ahi Halvet zaviyelerinin de bulunduğu üç zaviye Niksar kasabasındaydı. Ayrıca, üç köyün divani gelirleri de zaviye vakıflarına aitti.

Toplam malikane gelirleri içinde aile veya şahıs vakıflarının önemli bir payı yoktu. Ellerindeki hisseleri 1528-1574 döneminde arttırmış olmalarına rağmen aile vakıfları çoğunlukla tam olmayan hisselere sahiptiler. 1528'de bu kuruluşların elinde olan yedi malikane hissesinden sadece üçü tam hisseydi. 1574'de ise toplam hisse sayıları onbeşe, tam hisselerinin sayı-

sı ise altıya çıkmıştı. Ayrıca, bu hisseler az sayıda aile elinde toplanmamıştı. 1574 yılında sadece bir aile vakfının elinde iki hisse vardı; her iki dönemde de diğer bütün vakıflar birer hisseye sahipti.

Bu nahiyedeki malikane gelirleri içinde en büyük paya sahip olan grup mülk sahipleriydi. 1528'de, örnekte kapsanan yerleşimlerden yarısından fazlasından, ellidokuz yerleşimden malikane geliri elde ediyorlardı. Bu yerleşimlerden sekizinin gelirlerinin aile vakıflarına tahsis edilmesi sonucu 1574'de mülk sahiplerinin elindeki hisse sayısı ellibire düştü. Niksar'daki mülk sahiplerinin sahip olduğu hisselerin en önemli özelliği, araştırma konusu diğer nahiyelerin çoğunun tersine, bu nahiyedeki mülk hisselerinin fazlaca parçalanmamış olmasıdır. İlk dönemde mülk sahiplerinin elinde kırkbeş tam malikane hissesi varken, sonraki dönemde bu hisselerin sayısı kırkikiye düşmüştü. Ayrıca, mülk sahiplerinin önemli bir bölümü iki ailenin, Fağfur Paşa ve Sinan Paşa ailelerinin elinde toplanmıştı. 1528-1574 döneminde mülk hisseleri el değiştirdi; bu dönemde çok sayıda hisseye sahip olanların az sayıda hisseye sahip olanlardan mülk hisselerini satın almaları yönünde bir eğilim görülür.[70] Ayrıca mülk sahipleri, iki yerleşimin malikane gelirlerinin yanısıra divani gelirlerini de almaktaydılar.

1528 yılında 61, 1576 yılında ise 68 yerleşimin divanî gelirleri tımar sahiplerine gitmekteydi. Ayrıca, Padişah'ın Niksar'daki divani gelirler içindeki payı, Katar hariç, araştırma konusu bütün diğer nahiyelerdeki payından daha yüksekti. 1528'de 11 yerleşimin, 1574'de ise 17 yerleşimin divanî gelirleri doğrudan doğruya has-ı hümayuna gidiyordu. Bu gelirler dışında, ortakçıya verilmiş çeltik tarlalarından elde edilen gelirin en önemli kısmı yine Padişah'ın hassına aitti.[71]

Tahrirlerde, divani gelirlerinin sahibi belirtilmeyen yerleşimlerin sayısı 1528-1574 döneminde azalmıştır. Dönemin başında bu tür yerleşimlerin sayısı onyediydi. Dönemin sonunda ise bu yerleşimlerden onüçünün divani gelirlerinin tımar sahipleri ve has-ı hümayuna tahsis edilmiş olduğu görülür. Ancak

her iki dönemde de 11 yerleşimin ne malikane ne de divani hisseleri belli bir kimseye tahsis edilmemişti. Diğer nahiyelerde olduğu gibi Niksar'da da bu gelirlerin Hazine adına tımar sahipleri veya başka devlet görevlilerince tahsil edildiği varsayılmıştır.

BÖLÜM IV

ORTA VE KUZEY ANADOLU'DA KÖYLÜ AİLE EKONOMİSİNİN DİNAMİĞİ

Burada incelenen ve Orta Anadolu'nun kuzeyinde bulunan Çorum - Niksar- Tokat yöresi dağlık bir bölgedir. Onaltıncı yüzyılda Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın çeşitli kolları ve doğu Anadolu'yu batıya ve orta platoyu Karadeniz kıyısına bağlayan ticari ve askeri yollar bu dağlık alanı yer yer kesintiye uğratmaktaydı. (Harita 2) Irmaklara yakınlık ve sulama olanakları bu dönemde bölgedeki yerleşim yoğunluğunu büyük ölçüde açıklamaktadır. Diğer taraftan endüstri öncesi toplumlarda güvenlik ve sağlık kaygularının yerleşim örüntülerini belirlemekte çok önemli bir rol oynadıklarını biliyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri için coğrafyacılar tarafından yapılan çalışmalar onaltıncı yüzyılda yerleşim merkezlerinin asker, göçer ve eşkiyanın geçit yeri olan ana yollardan ve sıtma yuvası olan bataklıklardan uzak alanlarda ve dağlık yörelerde yoğunlaştığını göstermektedir.[1] Burada Orta-Kuzey Anadolu'da yerleşim merkezleri dağılımını saptamaya çalışmadım. Fakat onaltıncı yüzyılda gerek ordunun gerek eşkiyanın ana yolları sık sık kullandığını göz önüne alacak olursak bu bölgedeki üretimin de genellikle dağ köylerinde veya dağ yamaçlarında yapıldığını varsayabiliriz.

Bu dağlık fakat verimli topraklarda, buğday ve arpa başta olmak üzere, tahıl üretimi hemen hemen bir mono-kültür oluşturuyordu. Ancak buna, belli bir miktarda hayvancılık da eklenmelidir.[2] Diğer taraftan, iyi yağış alan Tokat ve Niksar yörelerinde sebzecilik, meyvecilik ve bağcılık önemli bir yer tutuyordu. Tokat şehri civarında toprağın alkalinli olması verimliliği artırıp bitki örtüsünün daha çeşitli olmasını sağlarken,[3] Çorum livasında nehir vadilerinde ve Niksar yöresinde (özellikle Karakuş ve Felis'te) pamuk yetiştirilmekteydi. Samsun'un güneyin-

de bulunan ve burada dağ silsilelerinin alçak olması nedeniyle deniz ikliminin yumuşatıcı etkisi altında kalan Niksar'da pamukla birlikte önemli miktarda çeltik üretilmekteydi.

Onaltıncı yüzyılda Çorum – Tokat - Niksar bölgesinde köylü ekonomisine geçimlik ve yöresel pazarlar için üretim egemendi. Bu pazarlar genellikle ticari ve askeri yollar üzerinde bulunan ve hem ticari, hem de kültürel-dini merkezler olan kentlerdi. Eski Türk-Müslüman devletlerinin topraklarından oluşan bu bölgede kentsel yoğunlaşma düzeyinin çok yüksek olması kırsal pazarların neden pek yaygın olmadıklarını açıklamaktadır. İncelenen alanda 12 kadar şehir veya kasaba bulunmaktadır. (Harita 2) Öte yandan, Orta-Kuzey Anadolu'dan bölge dışı pazarlara, öncelikle Kırım'a ve İstanbul'a, ihraç edilen pamuklu kumaş, iplik ve çeltik köylü aile ekonomisinin dışında üretiliyordu. İhraç edilen pamuklular kentli dokumacılar tarafından imal edilirken, büyük çapta sulama yatırımı gerektiren pirinç üretimi ise genellikle büyük devlet çiftliklerinde sıradan köylülerden farklı yasal konumları olan ortakçılar tarafından yapılmaktaydı. Bu nedenle, onaltıncı yüzyıl Orta-Kuzey Anadolu'sunda köylü aile ekonomisinde meydana gelen değişiklikler büyük ölçüde, bir yandan nüfus artışı ve büyüyen kentlerde artan ticari talep gibi yöresel gelişmelerin, diğer yandan devletin artan vergi taleplerinin sonuçlarıydı. Sonraki bölümlerde bu öğelerden her birinin kırsal üretimin düzeyini, örgütlenmesi ve kırsal sınıf ilişkilerini nasıl etkilediğini açıklamaya çalışacağım.

IV.1 Nüfus Artışı ve Köylü Aile Ekonomisi

Tahrir defterleri verileri Çorum - Niksar - Tokat bölgesi için 1520 ile 1575 yılları arasındaki dönemi yüzde 100'ü aşan ortalama bir nüfus artış hızının gerçekleşmiş olabileceğini gösteriyor. (Tek tek nahiyelerdeki nüfus eğilimleri için bkz. Tablo IV.1 ve IV.2). Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısına ait tahrir kayıtla-

rından anlaşılacağına göre, nüfus artışı bu dönemde başlayıp giderek hızlanarak onaltıncı yüzyılda da sürmüştür. Aynı zamanda, nüfus artışının önemli bir özelliği de kent nüfusunun kırsal nüfusa göre daha hızlı artmasıydı (Tablo IV.3 ve IV.4). Peki, bu büyük nüfus artışlarının nedenleri nelerdi?

Bir nüfusun zaman içinde süreklilik gösteren yıllık büyüme oranları göz önüne alındığında, 1520-1575 yılları arasındaki ellibeş yıllık dönemde on nahiyenin her biri için zımni artış oranı yaklaşık yılda yüzde 2'dir (Tablo IV.2). Her hangi bir nüfus için yüksek olan bu oran, onaltıncı yüzyıl Anadolu'sundaki nüfus artışlarının doğal dalgalanmalardan kaynaklandığı konusunda ciddi kuşkulara yolaçmaktadır. Endüstri öncesi toplumlarda genellikle doğurganlığın yüksek olduğu varsayılır.[4] Bu durumda nüfus artışına yolaçan mekanizma ölüm oranındaki düşüştür.[5] Diğer taraftan ölüm oranı başlangıçta yüksek olduğundan yılda yüzde 2.0'ye eşit bir doğal artış sağlayabilmek için bu oranda önemli bir düşüş olması gerekir. Halbuki endüstri öncesi toplumlardaki ölüm oranındaki değişme eğilimleri incelendiğinde bu denli keskin bir düşüş pek makul görünmemektedir. Ancak genellikle kıtlık, salgın hastalık ya da savaşların neden olduğu, "olağanüstü" yüksek ölümlülük oranlarının onaltıncı yüzyıl Anadolu'sunda görülmemesi nüfus artışının bir kısmını açıklayabilir. Yine de artışın ne kadarının doğal dalgalanmalara atfedilebileceğini belirlemek mümkün değildir.[6] Tahrir defterleri, doğal dalgalanmaların hesaplanmasında anahtar değişkenleri oluşturan ölümler ve doğumlar hakkında hiç bir bilgi içermemekte ve eski demografik yapıdaki doğurganlık oranının saptanması için önemli olan evlilik yaşına ilişkin herhangi bir ipucu vermemektedir.[7]

Öte yandan iç göç yüksek büyüme oranlarını açıklamada temel öğelerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus hareketlerinin devlet denetimi altında bulundurulmasına ve kentlere göçün sınırlandırılmasına rağmen bu hareketler devletin önlemler almasını gerektirecek düzeyde gerçekleşiyordu.[8] Aynı zamanda köyler arası göçün de

sık rastlanan bir olgu olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür göçler göç eden kişinin onbeş yıllık bir ikametten sonra yeni köyünün vergi kayıtlarına geçirilmesi ile meşruluk kazanırdı.[9] Bu yerel nüfus hareketlerine savaşlar, toplumsal huzursuzluk ya da kırsal bölgedeki ekonomik buhran nedeniyle büyük ölçekli yer değiştirmeler de eklenirdi. Onaltıncı yüzyılın sonlarında mücerred (bekâr) ve caba (bağımsız geçim kaynağı olması beklenen bekâr köylü) sayılarındaki önemli artışlar bu dönemde Orta-Kuzey Anadolu'ya diğer bölgelerden göçlerin artmış olabileceğine işaret etmektedir. (Tablo IV.5 ve IV.6). Cabaların mevsimlik tarım işçisi olarak çalıştıkları veya köylerde muhtelif işler gördükleri tahmin edilebilir. Osmanlı tarımında iş gücü örgütlenmesi konusunda bilgimizin yetersizliği bu konuda tahminlerin ötesine gitmemize izin vermemektedir. Ancak Rum vilayetine bağlı Yeni-il bölgesi kanunnamesinde bulunan bir hüküm Osmanlı yönetiminin, kişisel vergilerini verdikleri sürece, cabaların bir yerden bir yere gitmelerine göz yumduğuna işaret etmektedir.[10] İncelediğimiz 10 nahiyede 16. yüzyılda caba nüfusunun vergi mükellefi erkek nüfusuna oranla daha hızlı arttığı ve bu artışın doğu Anadolu'da siyasi-askeri kargaşanın en şiddetli olduğu 1520-1554 döneminde daha da yoğun olduğu görülmektedir. Bu nedenle, caba nüfusundaki artışın Doğu'dan Orta-Kuzey Anadolu'ya, devletin de göz yumduğu, bir göç hareketinin sonucu olduğu düşünülebilir. Öte yandan, aynı dönemde mücerredlerin sayılarında görülen artışı da bu iç göç olgusu ile açıklayabiliriz.[11] Ancak ne tahrir defterleri ne de diğer kaynaklar göç olgusunu sistematik bir biçimde kaydetmektedir. Bu nedenle herhangi bir dönemdeki göç dalgalanmalarının boyutlarının sayısal bir değerlendirmesine girişmek mümkün değildir. Ama yine de çeşitli ve dağınık kaynaklardan bazı genel izlenimler edinmek mümkün.

Elimizdeki veriler Anadolu'da onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda siyasal-toplumsal istikrar koşullarındaki değişmeler ile nüfustaki dalgalanmalar arasında kuvvetli bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Birbirini izleyen siyasal kargaşa ve barış dö-

nemleri bölgeye gelen ve bölgeyi terkeden geniş nüfus hareketlerine tanık oluyordu. Dahası nüfus hareketlerinin hepsi de iradî değildi. Devlet hem yeni fethedilen toprakları iskan etmek hem de isyancı toplulukları özellikle aşiretleri yerlerinden edip bu bölgelerde kendi yasal-siyasal düzenini kurmak için geniş çapta iskân ve sürgün politikaları izlemekteydi.

İncelediğimiz bölgelerde Osmanlı yönetimi, yerel Türk hanedanları ile Orta ve Doğu Anadolu'nun denetimi için verilen mücadelelerle dolu çalkantılı yıllardan sonra, onbeşinci yüzyıl ortalarında kuruldu.[12] Tahrir defterleri verileri 1455-1485 döneminde Tokat ve çevresinde yavaş ya da sıfıra eşit bir nüfus artış oranına işaret etmektedir. 1471'de Tokat, Akkoyunlu Türk hanedanı tarafından yağmalanmış ve bu da kentin nüfusunun çok düşmesine yolaçmıştı. II. Mehmed'in 1473'de Akkoyunlular'ı yenilgiye uğratması, Tokat-Niksar bölgesinde Osmanlı yönetiminin sağlamlaştırılmasına yardımcı olmakla birlikte bu bölgede siyasal kargaşa sürüp gitmiştir. Onaltıncı yüzyılın başlarında Çorum-Tokat-Niksar bölgesi İran'daki Şii-Safevi hanedanı ile Osmanlılar arasındaki keskin rekabetin odak noktalarından biri haline geldi. Safeviler, usta bir dinsel-siyasal propaganda yoluyla, Anadolu'daki "kızılbaş" denilen Türk şii aşiretlerinin desteğini kazanıp onları Osmanlı hükümetine karşı isyana kışkırttılar. 1. Selim'in saltanatı sırasında (1512-1520) Osmanlılar bu isyanları çok sayıda "kızılbaş" öldürerek ya da İran'a göçe zorlayarak bastırabildiler.[13] Aynı zamanda Osmanlı hükümeti sistemli bir sürgün politikası izleyerek aşiretlerin gücünü kırmaya yöneldi. Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi bu bölgedeki aşiretler de yerlerinden edilip yeni fethedilmiş bölgelere, özellikle de Balkanlara sürüldü.[14] Dolayısıyla 1485-1520 döneminde Tokat çevresindeki nahiyelerde nüfus artış oranlarının önceki dönemde gözlenen artış oranlarının da altına düşmesi şaşırtıcı değildir. Anadolu'nun Orta ve Kuzey bölgeleri ancak 1520'den sonra pax-Ottomanica (Osmanlı barışı) altında göreli bir siyasal istikrara kavuştu. Bu istikrar dönemi ise onaltıncı yüzyıl tahrirlerinin sonuncularının yapıldığı 1570'li yıllara

kadar süren hızlı demografik büyüme dönemine tekabül etmektedir.

Ancak Anadolu'nun Orta ve Kuzey bölgelerindeki istikrarlı siyasal koşullar Osmanlılarla Safevîler arasındaki, 1520-1575 döneminin önemli bir kısmı boyunca süren ölüm kalım mücadelesinin devam ettiği Doğu Anadolu için geçerli değildi. Dolayısıyla bu dönemdeki nüfus artışının en azından bir kısmı savaşın perişan ettiği sınır bölgesine göç sonucu meydana gelmiş olabilir.[15] Kentsel ve kırsal nüfusun batıya doğru bu akışı ise, bölgenin onaltıncı yüzyıl başında Kızılbaş isyanları sırasındaki nüfus kaybını fazlasıyla karşılamış olabilir.

Tahrir defterleri verilerine göre kırsal nüfus artışını etkilemiş olabilecek diğer bir unsur da göçerlerin yerleştirilmesidir. Ancak bu çalışmada kullanılan mufassal defterler Anadolu'da nüfusun önemli bir kısmını oluşturan çoban göçerleri sistematik bir şekilde kaydetmemektedir.[16] Dolayısıyla bu kaynaklara dayanarak Çorum-Tokat-Niksar bölgesinde yerleşik nüfustaki artışın göçer sayısında bir azalmaya eşlik edip etmediğini belirlemek olanaksızdır. Diğer taraftan onaltıncı yüzyıl sonlarında Anadolu nüfusunun farklı kesimleri için toplam sayılara bakıldığında göçer nüfus artış oranının diğer nüfus kesimlerininkinin yaklaşık yarısına eşit olduğu görülmektedir. Bu olgu ise yerleşikliğe geçişle açıklanabilir.[17]

Öte yandan, göçerlerin iskanı, göçerleri "köylüleştirmeye" ve böylece siyasal egemenliği altına almaya çalışan merkezi devletin önde gelen kaygılarından biriydi. Bu bağlamda devletin gelir sorununa da değinmek gerekir. Çoban göçerler köylülerin ödemesi gereken vergilerin çoğundan muaftı. Kışlık meralarında ya da mezraalarında (meskun olmayan ekilebilir topraklar) toprağı işledikleri sürede bile bu muafiyetlerin devam ettiği anlaşılıyor. Bu nedenle, onaltıncı yüzyıl sonlarında düzenlenen defterlerde merkezi devletin göçerleri sıradan reaya (vergi mükellefi) ve işledikleri toprakları da köylü işletmeleri olarak kaydetme eğilimi görülmektedir.[18] Şunu da belirtmek lazımdır ki devlet siyasal otoritesinin temelini ve önemli bir gelir

kaynağını oluşturan köylü üretimini korumakta son derece titizdi. Göçerler ve köylüler arasındaki anlaşmazlıklar, büyük bir olasılıkla, göçerlerin yerleştirilmesi ve statülerinin sıradan köylülerle aynı duruma getirilmesi için ek bir dürtü oluşturmuştur.[19]

Ancak göçerlerin iskanına yönelik bu idari önlemlerin başarısı tartışmaya açıktır. Bir kere, göçerler yerleşmenin getireceği devlete karşı ek yükümlülüklerden kaçabilecek kadar güçlü ve kurnazdılar. Dolayısıyla, iskan sürecini anlayabilmek için nüfus artışı nedeniyle mezraa topraklarında üretim yoğunlaşması gibi kırsal ekonomide değişmeleri dikkate almalıyız. Göçerlerin ana iktisadi faaliyeti çobanlıktı. Yaşamlarının odak noktasını koyun ve davar sürülerinin dağlık-ovalık bölgeler arasındaki mevsimlik ve düzenli göç hareketleri oluşturmakta idi. Hem çoban göçerlerin hem de yerleşik köylü nüfusunun arttığı bir dönemde bu iki grup arasında zaten varolan çelişkinin daha da yoğunlaşması beklenebilir. Bu çelişkinin özünde yatan köylülerin artan nüfuslarının yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için otlakları ekili tarlalar haline getirme çabaları, göçerlerin ise hayvan sayılarını artırmak ve bu nedenle de otlaklarını genişletmek istekleridir. Kırsal bölgede geçim kaynaklarının paylaşımı için verilen bu mücadelenin sonucunu genellikle devletin göçerler karşısındaki gücü belirler.[20] Öte yandan, nüfuslarının artması ile göçerlerin dağlardan ovalara doğru kaymaları ve ovalardaki toprakları ekip tarımla uğraşmaları olasıdır. 16. yüzyılın ikinci yarısında göçer nüfusun yoğun olduğu Karahisar-i Demirli nahiyesinde göçerlerin tarımsal faaliyetlerinde görülen artış böyle bir eğilime işaret etmektedir. Yine bu nahiyede 1520'lerde 10 kadar mezraanın (toplam 75 yerleşim biriminden) köy haline geldiğini görüyoruz. (Tablo II.1) Mezralar genelilkle köylere bağlı olup meskun olmayan ve köylüler ve göçerlerce ekilen topraklardı. Ancak bu gelişmelerin işaret ettiği göçerlerin yerleşme süreci aşamalı bir süreçti. Örneğin, tahrir defterlerinde Karahisar nahiyesindeki yerleşim birimlerinin yarısından çoğunu oluşturan mezraalar için tarımsal vergiler kaydedilmektedir. Ancak bu toprakları işleyenler olarak aşiret birimlerinin isimleri

verilirken bu aşiret mensuplarının isimleri tek tek vergi mükellefleri olarak deftere yazılmamaktadır.[21] Bu da Karahisar'daki göçerlerin daha tam reaya statüsüne geçmediklerine, göçerlikten yerleşikliğe geçiş aşamasında olduklarına işaret etmektedir. Burada merkezi devletin, Kızılbaş ayaklanmalarını izleyen dönem boyunca göçerleri yerleştirme yönündeki sistemli çabalardan bilinçli olarak kaçındığı belirtilmelidir. Bunun yerine devlet, faaliyetlerini kendiliğinden gerçekleşmiş bulunan yerleştirme süreçlerinin meşrulaştırılmasıyla sınırlandırmıştır. Böylece, göçerler mezraalarında kendiliklerinden yerleştiklerinde defterlere bu mezraalar köy, sakinleri ise sıradan köylüler olarak kaydediliyorlardı.[22] Ama devlet bu tedricî yerleşme sürecini, toprağı işleyen göçerlere daha düşük bir öşür oranı ödeme hakkı bağışlayarak teşvik ediyordu.[23]

Özetle, siyasal faktörler (Osmanlı yasal ve siyasal düzeninin) kurulması ve devletin göçerlerin yerleşmesini teşviki, onaltıncı yüzyılda Çorum-Tokat-Niksar bölgesinde nüfus artışının temel nedenleri olarak gözükmektedir. Böylelikle, nüfus artışının köylü aile ekonomisinin iç dinamiğinden ya da bu ekonomideki yiyecek üretme düzeyinden bağımsız olarak artmış olduğu söylenebilir. Nüfus artışının ekonomi dışı belirleyicilerini vurgulayan bu çerçeve içinde nüfus artışının köylü ekonomisindeki değişmeleri nasıl etkilediğini inceleyeceğim. Daha da önemlisi, bu etkinin devletin siyasal-yasal yapılarınca nasıl biçimlendirildiğini göstermeye çalışacağım.

Çorum-Niksar-Tokat bölgesindeki nüfus artışına, bu bölgedeki ana ürünler olan buğday ve arpa üretimindeki artış eşlik etti. Tablo IV.1'de verilen nüfus ve üretim endekslerinde görüldüğü gibi, buğday ve arpa üretimi nüfus artışının gerisinde kalıyordu. Ne var ki Tokat civarındaki üç nahiyede görüldüğü gibi nüfusun yavaş fakat sürekli arttığı 1455-1520 döneminde de tahıl üretimi ya düşmüş ya da çok az artmıştı (Tablo IV.9). Tarımsal üretimdeki bu kriz büyük olasılıkla Kızılbaş isyanları ve İran harplerinin bir sonucuydu. Bu bölgede tahıl üretimi 15. yüzyıl ortasında erişmiş olduğu düzeye ancak 16. yüzyılın ikinci

yarısında bir kez daha varabilmiş ama bu dönemde de nüfus 15. yüzyıldakinin iki hatta üç katına çıkmış bulunuyordu. Yine, Tokat yöresine baktığımızda (bu yöre için Çorum ve Niksar yöresi için mevcut olmayan 16. yüzyılın ortasında (1554) derlenmiş bir tahrir defteri mevcuttur) özellikle 1520-1554 döneminin tahıl üretiminin nüfus artışlarının (% 70 civarı) gerisinde kaldığı ve 1554-1575 döneminde ise nüfus artışında yavaşlama (% 47) tahıl üretiminde de, nüfus artışlarının gerisinde kalsa da, bir artış görülmektedir (Tablo IV.11). Ancak bu sayılara dayanarak onaltıncı yüzyılın sonlarında kırsal ekonominin nüfus ile kaynaklar -özellikle toprak- arasındaki olumsuz bir denge sonucu geçim buhranına girdiğini söyleyebilir miyiz? Ayrıca, toprak üzerindeki nüfus baskısı acaba köylü işletmelerinin parçalanmasına, köylülerin mülksüzleşmesine ve köyden kente göçe yol açmış olabilir mi?

M.A. Cook'un Anadolu'da insan/toprak oranlarına ilişkin tahminleri onaltıncı yüzyıl sonlarında burada incelenen nahiyelerde bu oranlarda bir bozulma olduğunu ortaya koymaktadır.[24] Tahrir defteri verilerine dayanarak Cook, hem nüfusun hem de ekilen toprakların artmasına karşın, nüfus artışının ekilen alanlardaki artıştan daha hızlı olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Cook köylü işletmelerinin parçalanmakta olduğuna ve geleneksel köylü işletmesi birimi olan çiftin bütünlüğünün korunmadığına işaret etmektedir. Böylece, Cook toprak üzerinde artan nüfus baskısı savını desteklemekte ve geç dönem defterlerinde 'balta yeri' olarak geçen ve dağ yamaçlarında ekime açılan topraklara ilişkin kayıtların hızla artmasını kanıt göstererek, "köylülerin, fiziksel çevrelerince belirlenen ekim sınırlarına ulaşmakta olduklarını" öne sürmektedir.[25]

Fakat Cook'un bulgularına dayanarak onaltıncı yüzyılın sonlarında köylü üretimi üzerindeki ana sınırlayıcı unsurun toprak kıtlığı olduğu sonucuna varabilir miyiz? Önce, ekilen toprakların genişletilmesi, köylülerin üretimi artırmak için başvurdukları tek yol değildi; nadas süresini kısaltarak, ot veya yemlik ürünleri rotasyona sokmak gibi yeni gübreleme yöntemleri uy-

gulayarak ya da sulamayı artırarak toprak kullanımı yoğunlaştırılabilirdi. Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde bu tür uygulamalara ilişkin olarak tahrir defterleri verileri tatmin edici olmaktan uzaktır. Ancak, defterlerde içerilen bazı bilgiler onaltıncı yüzyıl sonlarında toprak kullanımında bir yoğunlaşmanın başlamış olduğunu göstermektedir.

İlk olarak, daha önce de değindiğim gibi onaltıncı yüzyıl başında düzenlenen defterlerde mezraa olarak kayıtlı bulunan yerleşim merkezlerinin sonraki dönem defterlerinde köy haline geldiklerini görüyoruz. Tahıla olan talebin artmasıyla hem köylülerin hem de göçerlerin mezraa topraklarında üretimi yoğunlaştırmış ve buralarda daimi olarak yerleşmiş olmaları beklenebilir. Onaltıncı yüzyıl sonlarında küçük işletmelerin sayılarındaki artışın belgelediği toprak parçalanmasının en azından bir kısmı varolan işletmelerin parçalanmasına değil, bu mezraa topraklarının bölünmesine bağlanabilir.[26] Bu konuya toprak dağılımındaki değişikliklere ilişkin olarak yeniden döneceğim. Burada nüfus artışının her zaman parçalanmaya yolaçmayacağını ya da yeni ekime açılan toprakların muhakkak düşük nitelikli (marjinal) topraklar olmadıklarını belirtmek istiyorum. Köylülerin ya da göçerlerin elinde bulunan ve yeterli nüfusun olmayışı ya da ihtiyacın düşük olması nedeniyle yoğun olarak işlenmeyen topraklarda nüfus arttığı zaman üretim yoğunlaşabilir. Onaltıncı yüzyıl başına ait defterlerde pek çok köyde yakın zamanlara kadar ekilen fakat artık işlenmeyen topraklara yapılan atıflar da bu noktayı kanıtlamaktadır.[27] Bu atıfların geç dönem defterlerinde yer almıyor olması, bu toprakların uzun süre nadasta olması ya da onaltıncı yüzyıl sonlarında yoğun bir şekilde işleniyor olmaları anlamına gelebilir.

İkincisi, onaltıncı yüzyıl sonlarına ait defterlerde "balta yeri" kayıtlarının artmış olması köylülerin daha az verimli toprakları ekime açtığı anlamına gelmek zorunda değildir.[28] Baltayla ya da yakılarak ekime açılan topraklarda kesilen ağaç kökleri ve yanmış otlar bir gübreleme işlevi görüyordu. Bu nedenle bu toprakların sürülmesine ve çift hayvanı kullanımına

gerek yoktu. Dahası bu topraklarda, diğer toprakların ekiminde önemli bir faaliyet olan zararlı otların ayıklanması da gerekmiyordu. Dolayısıyla köylüler bu toprakları işleyerek daha az çalışmakla kalmıyor, çift hayvanlarının beslenmesi için toprak ve ürün ayırmaktan kurtuluyorlardı. Öte yandan, "balta yer"leri iki-üç yıl yüksek ürün veriyor, bir kez ateş görmüş toprakta çok ot yetiştiğinden buraları daha sonra da otlak olarak da kullanılabiliyorlardı. İncelenen bölgelerde onaltıncı yüzyıl sonlarında yetiştirilen koyun sayısındaki artışlar bu toprakların en azından bir kısmının otlak olarak kullanıldığı anlamına gelebilir. Özetle, bu tartışma ormanlık bölgelerin tarıma açılmasına toprak kıtlığı dışında başka unsurların yolaçmış olabileceğini göstermektedir.

Üçüncüsü, onaltıncı yüzyıl sonuna ait defterler baklagillerden (mercimek, bakla, nohut) alınan vergileri kaydetmektedirler (Bu ürünlerin üretim endeksleri ve baklagillerin toplam kırsal ürünler içindeki payı için bkz. Tablo IV. 12 ve IV.13). Yüzyılın ilk yarısına ait defterlerde bu tür kayıtlara raslanmamaktadır. Aynı zamanda, tahrir defteri verileri arpa üretimindeki artışların buğday üretimindekilerden daha fazla olduğunu göstermektedir (Tablo IV.II). Gerek baklagiller gerek arpa hayvan yemi olarak kullanılabileceğinden, bu ürünlerin üretimindeki artış çift hayvanları için ayrılan otlakların sınırlandırılarak toprak kullanımının yoğunlaştırılması yönünde bir gelişmeye işaret etmektedir.[29] Baklagil ekimine başlanması ise köylülerin toprağı gübrelemeye yönelik çabalarının küçümsenmeyecek bir göstergesidir. Bu ürünler, atmosferdeki azotu tutma yetenekleri nedeniyle gübreleyici özelliğe sahiptir ve buğday, arpa gibi ürünlerle rotasyona sokulduklarında, bunların tohum başına verimliliği arttırmaları beklenebilir.[30] Tohum/ürün oranları ya da her birim topraktan kaldırılan ürün verilerinin yokluğu nedeniyle baklagillerin rotasyonda kullanılmasının etkileri saptanamamaktadır.[31] Ancak, onaltıncı yüzyıl sonlarında buğday ve arpa üretiminde artış oranlarının göreli olarak yükselmesi, bu gübreleme yönteminin artış eğilimini muhtemelen etkileyen bir unsur olduğuna işaret etmektedir (Tablo IV.II). Onaltıncı yüzyıl sonla-

rında hayvancılığın gelişmesinin yol açtığı doğal gübre kullanımındaki artışın da toprak verimliliğini etkileyen diğer bir unsur olduğu düşünülebilir (Tablo IV.17)

Diğer taraftan, üretimin artığı bir dönemde nadas süresinde bir kısalma olup olmadığı veya bu sürenin tamamen ortadan kalkıp kalkmadığı konusunda bilgimiz çok yetersizdir. Kanun hükümlerinden sadece, Osmanlı yönetiminin köylüye toprağını nadasa bırakma hakkını tanıdığını, ancak toprağın birbirini izleyen üç yıl boyunca işlenmediği durumlarda köylünün toprak üzerindeki tasarruf hakkını kaybettiğini biliyoruz.[32] Yine bir kanun hükmü bazı bölgelerde toprağın her yıl yarısının nadasa bırakıldığına işaret ediyor.[33] Ne var ki, bu tür bilgiler 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelmiş olabilecek değişmelere ışık tutmamaktadır.

Son olarak, tahrir defterlerinde sulama yöntemleri veya tekniklerine ilişkin hiçbir kayıt bulunmadığından sulamaya ve sulanan toprakların boyutlarına ilişkin kanıtlar da çok sınırlıdır. Ancak, bostancılık, meyvecilik, bağcılık ve köylü topraklarında pirinç yetiştirilmesi gibi sulama gerektiren faaliyetlerdeki artış, köylülerin su kullanımını da arttırmış olabileceklerini göstermektedir. Irmak ya da dere yataklarına yakın bölgelerde emek-yoğun sulama yöntemleri benimsenmiş, insan ya da hayvan emeğiyle bu kaynaklardan su alınıp tarlalara dağıtma yoluna gidilmiş olabilir. Aynı zamanda, devlet topraklarında çeltik üretiminin artmış olması sulamaya yapılan sermaye yatırımlarının arttığını ve bu faaliyete daha fazla işgücü ayrıldığını akla getirmektedir. Ayrıca, tahrir defterleri kırsal bölgelerde çok sayıda su değirmeni kayıtlarını içermektedir; bu sayı bazan belli bir köy için beş ya da altıyı bulmaktadır. Bu, su enerjisinden yararlanmanın sık görülen bir uygulama olduğunu göstermektedir. Dahası, onaltıncı yüzyıl sonlarında çalışır haldeki değirmen taşı sayısındaki artış da tarımsal üretimdeki artışa bağlı olarak köylülerin su enerjisinden yararlanmalarında bir artış olduğuna işaret etmektedir.[34] (Tablo IV.18)

Yukarıdaki tartışma onaltıncı yüzyılda Çorum-Niksar-

Tokat bölgesinde toprak kıtlığının köylü üretimi üzerindeki ana kısıtlama olmaması ihtimalini ortaya koymaktadır. Bu dönemde büyük teknolojik buluşlar olmadığı halde, köylülerin, talep örüntülerindeki değişiklikler karşısında uyguladıkları belli yoğun toprak kullanımı tekniklerini bildikleri anlaşılmaktadır. Dahası, onaltıncı yüzyıl sonlarında ekime açılan toprakların düşük nitelikli olduğunu varsaymak için yeterli neden yoktur. Ormanlardan açılan toprakların durumu bu noktayı kanıtlamaktadır. Öte yandan, toprak kullanımının yoğunlaştırılması, emeğin daha yoğun kullanımını gerektiriyordu. Köylüler sadece daha çok çalışmak zorunda kalmayıp bazı köylü aileleri emek kiralama yoluna gitmiş olabilirler. Onaltıncı yüzyıl sonlarında topraksız köylü ya da caba sayısındaki büyük artışlar muhtemelen böyle bir iş gücünün varlığına işaret etmektedir.[35]

Nihayet onaltıncı yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde nüfus artışının toprak dağılımında belirgin kutuplaşmalara yol açtığı ya da küçük köylü işletmelerinin yok olması doğrultusunda bir eğilimi harekete geçirdiği söylenemez. M.A. Cook'a göre, onaltıncı yüzyıl sonlarında toprağın gerçek dağılımı, ilk bakışta dikkati çeken işletmelerin parçalanması olgusundan beklenmeyecek kadar eşitlikçiydi.[36] Örneğin tahrir defteri verileri bu dönemde Tokat yöresindeki nahiyelerde tek bir kişinin tasarrufunda görünen toprakların çoğunun aslında paylaşıldığını göstermektedir. Boşta kalan toprakların tasarruf haklarının topraksızlara gitme eğiliminde olduğu yolunda kanıtlar da vardır. Dahası, onaltıncı yüzyıl sonuna ait defterlerde kayıtlı olan balta yerlerinin çoğu başka toprağı olmayan köylülerin elindeydi. Ayrıca, nüfus artışı döneminde kırsal bölgedeki tefeciliğin ve köylünün mülksüzleşmesinin hız kazandığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Daha da önemlisi, köylü mülksüzleşmesinin, gerçekleştiği kadarıyla da, büyük mülklerin oluşumuyla ilişkili olduğuna dair bir gösterge de yoktur.[37]

Ancak açıklanması gereken, Çorum-Tokat-Niksar bölgesinde köylü aile ekonomisinin, demoğrafik büyüme dönemlerinde endüstri öncesi toplumlar için varsayılan kaderi neden pay-

laşmadığıdır. Daha önce bu çalışmanın çıkış noktalarından birinin kırsal ekonomideki gelişmelerin Osmanlı toplumundaki artı ürüne el konması ilişkileri çerçevesinde değerlendirmek olduğuna değinmiştim. Bu bağlamda küçük köylü işletmelerinin bütünlüklerinin korunmasında artı ürünün çekilmesini sağlayan devletin siyasal-yasal uygulamaların önemini vurgulayacağım. Bu nedenle, daha önce de belirtildiği gibi, işletmelerin parçalanması tahrir defterleri verilerinin ilk bakışta yansıttıkları kadar büyük boyutlarda gerçekleşmiş olmayabilir; küçük işletme sayısındaki hızlı artış varolan işletmelerin bölünmesinden çok mezraa topraklarının ya da açık arazinin bölünmesini yansıtmaktadır. Aynı zamanda, tımar sahipleri kendi işledikleri ve zaman zaman da köylülere kiraya verdikleri bir miktar toprağı denetim altında bulundururlardı. Bu uygulama, bir yandan, üreticinin işletme büyüklüğünü ailesindeki kişi sayısına göre ayarlanmasını olanaklı kılarak köylü üretimine belli bir esneklik getiriyordu. Diğer yandan, iç göç söz konusu olduğunda yeni gelenlere kiraya verilebilecek toprakların varlığı da yine bu uygulama nedeniyle mümkün kılınıyordu. Onaltıncı yüzyılın sonlarında hem nüfus artışı hem de iç göçün hızlanması nedeniyle tımar sahiplerinin denetimleri altındaki toprakların daha büyük bir kısmını kiraladıklarını görüyoruz.[38]

Tarımsal mallara olan ticari talebin arttığı bir dönemde tımar sahiplerinin, denetledikleri toprakları büyük mülklere dönüştürme yerine bu yolu tutmaya istekli oluşları, tımar sahiplerinin ekim yaptığı alanları ve köylülerden talep edebilecekleri angarya hizmetlerini sınırlayan devlet önlemlerinin etkinliğini göstermektedir. Daha önemlisi, bu olgu daha sonra belirteceğim gibi Osmanlı toplumundaki ticari gelişmenin özgül yapısına ışık tutmaktadır. Öte yandan, toprak parçalanması ve ortaya çıkan toprak kıtlığı tarımsal üretimin artması önünde önemli engeller oluşturmadığına göre, onaltıncı yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde nüfus artışının kırlık bölgelerde bir geçim buhranı yaratarak köylüleri kentlere göçe zorladığını varsayabilir miyiz? Büyük bir olasılıkla hayır. İlk önce aşağıda gösterece-

ğim gibi, kişi başına düşen buğday ve arpa üretiminin azalmasına karşın köylülerin, onaltıncı yüzyılın sonlarında meyve, sebze, baklagil ve koyun gibi diğer besin maddelerinin üretimini arttırdığını görüyoruz. Bu nedenle, köylülerin beslenme biçimlerini değiştirmeye ya da daha az buğday yemeye zorlanmış olabilecekleri öne sürülebilir ama bu, onların gerçekten bir geçim buhranına itildikleri sonucunu vermez. İkincisi, önemli boyutlarda olduğu anlaşılan kente göç olgusunu, büyük olasılıkla köylü ekonomisinin artan nüfusu besleyememesinden çok kentlerdeki iş olanaklarının çoğalmasının sonucu olarak değerlendirmenin daha doğru olduğu kanısındayız. Köylüler, özellikle gençler, köylerinde üretimin yoğunlaşmasının yolaçtığı ağır ve sıkıcı çalışma koşullarına katlanmaktansa levent olarak sancak beylerinin, valilerin hizmetine girmeyi ya da öğrenci olarak medreselere katılmayı tercih etmiş olabilirler. Onaltıncı yüzyıl sonlarında hem yerel yöneticilerin maiyetlerinin hem de medreselerdeki öğrenci kitlesinin çok büyüdüklerini biliyoruz. Ancak biz burada bu gelişmelerin merkezi yönetim ile ulema ve yerel yöneticiler arasındaki güç ilişkilerdeki değişiklikler sonucu gerçekleştiğini savunacağız. Diğer bir deyişle, bu çalışmada öne sürülen görüş, kente göç olgusunun belirleyicilerinin köylü ekonomisi dışında olduğu ve kırsal ekonomideki nüfus artışının bir sonucu olmadığı doğrultusundadır.

Diğer taraftan, 16. yüzyılda kent nüfuslarının kırsal bölge nüfusundan daha hızlı büyümesi olgusu kırsal bölgede nüfus artışının bir sonucu olarak açıklanmadığında kent-kır ilişkisinin dinamiğine daha ayrıntılı bakılması gerekmektedir. 1554-1574 döneminde Tokat şehri nüfusunun yüzde 157 arttığını görüyoruz (Tablo IV.4) Aynı dönemde Tokat civarındaki dört nahiyede ortalama nüfus artışı yüzde 47'dir. Bu artış bu nahiyelerde 1520-1554 döneminde görülen yüzde 70 artışın oldukça altındadır. Dolayısıyla 16. yüzyılın ikinci yarısında Tokat şehrinin çevre nüfusunun bir kısmını çektiğini söyleyebiliriz. Dahası, Tokat şehri nüfusunda 1520-1554 döneminde yüzde 20 kadar bir düşüş olduğu göz önüne alındığında bu şehrin sonraki dö-

nemdeki büyümesinde göçlerin ne denli önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Çorum ve Niksar şehirleri ise 1520-1575 döneminde sırasıyla yüzde 123 ve yüzde 244 ile aynı dönemde yüzde 105 büyüyen Tokat'tan daha da büyük bir nüfus patlamasına şahit olmuşlardır. Ancak bu elli yıllık dönemde Çorum ve Niksar kentlerinin hinterland'ını oluşturan nahiyelerde görülen nüfus artışları Tokat'ın hinterland'ını oluşturan bölgedeki nüfus artışlarından daha düşüktür. Buradan çıkarak Çorum-Niksar bölgesinde kırdan kente göç olgusunun daha sürekli olumuş olabileceğini söyleyebiliriz. Bu süreklilik ise Çorum-Niksar bölgesinin hinterland'ını oluşturan kırsal bölgenin üretim düzeyinin görece düşük olması ile açıklanabilir. (Ek IV.2 ve Tablo IV.8-IV.11)

IV.2 Ticari Gelişme ve Köylü Aile Ekonomisi

Şimdiye kadar köylü aile ekonomisinin nüfus artışına nasıl tepki gösterdiğini inceledik. Bunu yaparken de nüfus artışlarının kırsal bölgede bir geçimlik krizi ile sonuçlanmasının kaçınılmaz olmadığına dikkati çektik. Üzerinde durulması gereken bir nokta incelenen bölgelerde 16. yüzyılda tarımsal üretimin hacminde hatırı sayılır artışlar görülmesidir. Bu artışları, kısmen Osmanlı yönetiminin Rum vilayetinde sağladığı siyasal-toplumsal huzur ortamının bir sonucu olarak açıklamak mümkündür. Ancak üretimdeki değişmelerin belirleyicisi olarak talep yapısındaki dönüşümleri irdelemek gerekiyor. Kırsal bölge nüfusunun artması ve köylülerin geçimliklerini sağlamak için çeşitli yöntemlere başvurarak üretimi artırmaya çalışmaları, değişen talep yapısı ve bu değişmeye olan tepkinin sadece bir yönünü oluşturmaktadır. Tarımsal üretimdeki artışların genellikle emek yoğun yöntemlerle gerçekleştiği hatırlanırsa köylülerin bu külfete katlanmaları için kendi geçimliklerini sağlamanın ötesinde aile ekonomisinin dışında oluşan taleplere cevap verdikleri düşünülebilir. 16. yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde

hızla büyüyen kentlerde tarımsal ürünlere olan talepte önemli artışlar olduğunu biliyoruz.

Diğer taraftan kırsal nüfusun artışı farklı bölgelerdeki köylüler arasında ve belki de daha önemlisi, köylüler ve göçerler arasında ticari ilişkilerin yoğunlaşmasına neden olmuş olabilir. Bu tür gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde kırsal bölge pazar ve panayırlarının yaygınlaşmasına yol açtığını biliyoruz.[39] Ancak Rum vilayeti defterlerinde kırsal bölge pazarlarına ait kayıtlara pek raslanmamaktadır. Büyük bir olasılıkla Rum'da çok sayıda şehir/kasaba olması ve köylülerin kentsel pazarlardan yararlanıyor olmaları nedeniyle, kırsal bölge pazarlarının kurulması gerekli olmuyordu. Yine de 1576 tarihli tahrir defterinde göçebe nüfusun yoğun olduğu Karahisar-i Demirli nahiyesinde bir köy için pazar vergisi kaydı bulunması, bu dönemde kırsal bölgede ticaretin artmış olabileceğine işaret etmektedir.[40] (Tablo IV. 18) Bu bölümde özellikle kentlerde artan ticari talebin ve 16. yüzyılda devletin artan vergi taleplerinin köy aile ekonomisi üzerindeki etkisini saptamaya çalışacağız.

Piyasa talebinin köylülerin tahıl üretimi üzerindeki etkisini ölçmek için önce onaltıncı yüzyıl boyunca inceleme konusu bölgelerde vergi mükellefi başına pazarlanan artı üründeki değişmeleri hesaplamaya çalıştık.[41] Ancak, yerel ölçme birimlerinin kilogram cinsinden ya da zaman içinde ve farklı bölgeler arasında karşılaştırma yapmayı olanaklı kılacak herhangi bir standart ölçü birimine karşılık eşdeğerleri bilinmediğinden bu çalışma pek yararlı olmadı.[42] Bu nedenle, köylülerin geçimlerini sağlamaları için gereken ürün miktarını hesaplamak[43] ve sonra da öşür ödemeleri, değirmendeki kayıplar ve tohum gereksinmeleri düşüldükten sonra ürünün pazarlanma için ayrılmış olabilecek bölümünü belirlemek olanaklı olmadı. Bunun yerine, bu tür miktarlar için belli bir çıkarma yaptıktan sonra vergi mükellefi başına buğday ve arpa üretimini saptamaya çalıştım. Tablo IV. 16'te sunulan sayılar onaltıncı yüzyıl boyunca vergi mükellefi başına buğday ve arpa üretiminde genel bir düşüşe işaret

etmektedir. Ama, bu toplam, tarımsal üretimin artmakta olduğu bir dönemde köylülerin kendilerinin pazarladığı artı üründe bir düşüş olduğu anlamına gelir mi? Köylülerin buğday ve arpa tüketiminde önemli değişiklikler olmadığı varsayılırsa bu sorunun yanıtı olumlu olmalıdır. Öte yandan, köylülerin ürünlerinin bir kısmını, parasal vergilerin ödenmesi ve kent pazarlarından işlenmiş mal alınması için satmak zorunda oldukları dikkate alınırsa, köylü ailesinin tüketimi buğday ve arpadan baklagillere veya akdarı gibi daha düşük nitelikli ürünlere kaydırdığı söylenebilir mi? Diğer bir deyişle, artan kentsel talep böyle bir kaymaya neden olabilir mi? Bu soruları yanıtlamak için bu dönemde devletin buğday ve arpa talebinin boyutlarına ve bunun köylü üretimi üzerindeki etkisine de bakmak gerekir.

Devletin köylü ekonomisi üzerindeki talepleri, aynî olarak toplanan öşür ve olağanüstü durumlarda ve savaşlarda konan olağanüstü vergiler biçimindeydi. Öşür, inceleme konusu bölgelerde çifte ondalık olarak alınır ve ürünün beşte birini bulurdu. Olağanüstü vergilerden nüzül de aynî olarak toplanırdı; bu verginin üçte iki ya da beşte dördünün buğday olarak, üçte biri ya da beşte birinin ise arpa olarak ödenmesi gerekirdi. Ancak, bazen bu vergiler sürsat veya zorunlu devlet alımı halini alırdı.[44] Ancak, tahrir defterlerine kaydedilmediklerinden inceleme konusu dönem için bu vergilerin miktarını belirlemek olanaksızdır. Ayrıca, 1590 öncesine ait ayrı kayıtlar da bulunmamaktadır.[45] İmparatorluk ordusunun İran seferlerine giderken sürekli geçtiği Çorum-Niksar-Tokat bölgesinden onaltıncı yüzyıl sonlarında devletin vergi talebinin artmış olması beklenebilir. Bu nedenle, vergilerin köylülerin artı ürünlerinin önemli bir kısmını götürdüğü ve toplam tahıl ürünündeki artışların büyük ölçüde sefer halindeki ordunun gereksinmelerinin karşılanması için devletin talebi tarafından uyarıldığı öne sürülebilir.[46] Bu ise, ordu atları için temel bir besin olan arpa üretimindeki yüksek artış oranlarını açıklayabilir. Aynı zamanda, ilerde görüleceği gibi tımar sahiplerinin ayni olarak topladığı vergiler bölgesel pazarlarda satılan tarımsal artı ürünün büyük kısmını oluşturuyor-

du. Ayni vergiler üretimin belirli bir yüzdesini oluşturmaktaydılar. Bu nedenle, üretimde artışla birlikte ayni vergi miktarları aynı oranda artmakta ve bu da pazarlanan tahıl miktarlarına yansımaktaydı.

Ayrıca, özellikle Çorum yöresi için tahrir kayıtları göçebe aşiretlerin at yetiştirme faaliyetlerine işaret etmektedirler.[47] İmparatorluk düzeyinde taşımacılık ve ulaşım alanlarında önemli rol oynayan göçerlerin Osmanlı ordusuna da at temin ettiklerini biliyoruz.[48] Ticaretin yoğunlaştığı ve Anadolu'da harplerin olduğu 16. yüzyılın ikinci yarısında göçerlerin yetiştirdikleri atlara olan talepte bir artış beklenebilir. Göçer nüfusun yoğun olduğu Yıldız, Çorumlu, Katar, Karahisar-ı Demirli gibi nahiyelerde arpa üretiminde -buğday üretimiyle karşılaştırıldığında- görülen mutlak ve görece artışlar, (Tablo IV.11) göçerlerin genellikle hayvan yemi olarak kullanılan arpaya olan taleplerinde bir artışa işaret etmektedir. Bu da 16. yüzyılın ikinci yarısında at yetiştirme faaliyetlerindeki artışın bir göstergesi olabilir.

Diğer taraftan, köylüler de pazar ilişkilerine tamamıyle uzak değillerdi. Ek. IV.I'deki tablolarda ve Ek IV.2'de burada incelenen her nahiye için tarımsal ürünlerin dağılımı, bu dağılımda 16. yüzyıl boyunca meydana gelen değişiklikler ve bu dönemde üretimdeki mutlak değişiklikler ayrıntılı olarak verilmiştir. Bu bilgilere dayanarak bu bölümde Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde köylü ekonomisinin pazara dönüklük eğilimini saptamaya çalışacağım. Öncelikle, 16. yüzyılın ikinci yarısında buğday üretiminde görülen artışların büyüyen kent pazarlarına yönelik olabileceği düşünülebilir. Kafirni ve Cincife (Tokat), Karakuş (Niksar) gibi şehir veya kasabalara yakın bölgelerde buğday üretiminde görülen görece ve mutlak artışlar böyle bir gelişmeye işaret etmektedir. Buğday üretiminde benzer bir eğilim Çorum ve Niksar nahiyelerinde de görülmektedir. (Tablo IV.11) Şüphesiz bu konuda herhangi bir sonuca varmadan 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda beslenme biçimleri hakkında daha çok bilgi edinmemiz gerekmektedir.[49] Örneğin, buğday ekmeğine şehirlilerin daha çok rağbet ettiğini varsayabilir

miyiz? Bu durumda köylülerin kendilerinin darı veya çavdar ekmeği yeyip ürettikleri buğdayın önemli bir kısmını kent pazarlarında satmaları beklenebilir.

16. yüzyılın sonuna doğru yine kentlere yakın olan Niksar, Çorumlu ve Cincife nahiyelerinde meyve, sebze üretiminde ve bağcılıkta görülen mutlak ve görece artışlar tahıl ürünlerinde görülen mutlak artışlardan daha yüksektir. Bu da köylülerin büyüyen kentlerde hazır pazar bulan meyve ve sebze üretimine ağırlık vermiş olabileceklerini göstermektedir (Tablo IV.12, IV.13, IV.14). Osmanlı İmparatorluğunun bazı bölgeleri için tahrir defterlerinde kayıtlı olan vergilerin meyve, sebze ve bağ üretiminin sadece pazarlanan kısmına ilişkin olduğunu bu ürünlerin köylü ailelerinin kendi tüketimleri için ürettikleri bölümün büyük bir olasılıkla vergiden muaf olduğunu ve dolayısıyla tahrir tahminlerinde yer almadığını biliyoruz.[50] Eğer bu, burada incelenen bölgeler için de geçerliyse, bu ürünlerin "toplam" üretimi için tablolarda verilen sayılar gerçekte fiilen üretilen miktarları değil, toplam pazarlanan miktarları yansıtıyor demektir. Böylelikle, meyve ve sebze üretimindeki artışlar artan piyasa talebinin doğrudan bir göstergesi olarak alınabilir.

16. Yüzyılda özellikle Tokat civarında Cincife nahiyesinde bağcılığın yaygınlaşmasının önemli bir göstergesi de 1574 defterinde bu bölge için 4090 akçe gibi yüksek bir meblağın şıra (üzüm suyu) vergisi olarak kaydolunmasıdır (Tablo IV.18) Şıranın büyük olasılıkla şarap olduğunu varsayarsak bu üretimin Tokat şehrinde nüfusun önemli bir kısmını oluşturan Hıristiyanların talebine cevap verdiği düşünülebilir.

Öte yandan, incelenen nahiyelerde keten ve kendir üretimi büyük bir olasılıkla doğrudan tüketim için yapılıyordu (Tablo IV.12, IV.13, IV.14). Keten tohumundan yemeklerde kullanılan yağ ve türlü ev ilaçları elde edilirken, kendir de ip yapımında kullanılıyordu. Aynı şekilde, ham pamuk üretiminin özellikle Tokat yöresinde doğrudan tüketim için evlerde yapılan pamuk dokuma ve iplik üretiminin ihtiyacına yönelik olduğu söylenebilir. İncelenen nahiyelerde pamuğun toplam tarım üre-

timinin çok küçük bir yüzdesini oluşturması ve üretim içindeki payının onaltıncı yüzyıl boyunca önemli bir değişiklik göstermemesi bu dönemde pamuk üretiminde, özellikle şehirlerdeki zanaatkarların gereksinmelerini karşılamaya yönelik büyük çapta bir ticarileşme olmadığını göstermektedir. Bu bölgede Tokat gibi önemli pamuk dokuma merkezleri olduğu düşünülürse, bu kent zanaatkarlarının ham pamuk ihtiyaçlarını bölge dışından karşıladıkları söylenebilir.

Diğer taraftan, Çorumlu livası (Katar, Karahisar-ı Demirli) ve Niksar civarında (Felis, Karakuş dahil) pamuk üretiminde görülen hem mutlak hem de diğer ürünlere görece artış, bu nahiyelerde, kırsal bölgedeki evlerde doğrudan tüketim için yapılan pamuklu dokuma üretiminin ötesinde bir ticari üretimin başlamış olabileceği izlenimini vermektedir (Tablo IV.12, IV.13, IV.14) İlerde de göreceğimiz gibi, bu dönemde özellikle Çorumlu livasında kırsal dokuma faaliyetinin hızlandığını, burada onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında bir boyahanenin kurulmuş olması kanıtlamaktadır.

Tamamıyla ticari bir ürün olan çeltik üretiminde de onaltıncı yüzyıl sonlarında kesin bir artış görülmektedir (bkz. Tablo IV.12, IV.13, IV.14). Bazı kanunnameler bu ürünün gelişmesinin hangi aşamasında pazarlanması gerektiğini bile belirlemektedir.[51] Daha önce, çeltik üretiminin örgütlenmesinin büyük ölçüde köylü aile ekonomisi dışında kaldığını belirtmiştik. Çeltik üretiminin önemli olduğu Niksar bölgesinde üretimin büyük kısmı Padişah'ın has topraklarında yapılıyordu. Uygulamada bu, Padişah'ın atadığı bir görevlinin ya da eminin belirlenen tohum miktarlarının sağlanmasından, sonra da ürünün satılmasından sorumlu olduğu anlamına gelmekteydi. Tahrir defterlerinde Padişah'ın payına düşen ürünün nasıl kullanıldığı hakkında bilgi bulunmamasına karşın, bu payın önemli bir kısmının İmparatorluğun başka bölgelerine ve özellikle Samsun limanından Kırım'a sevk edilmek üzere yerel pazarlarda tüccarlara satıldığını varsayabiliriz. Aynı zamanda, bir miktar pirinç, Amasya ve Tokat gibi önemli idarî ve dinsel merkezlerde sayıları pek

çok olan imaretler ve diğer vakıf kurumlarınca satın alınıyordu. Ortakçılar ya da çeltikçiler de kendi paylarına düşen ürünü yerel pazarlarda satıyor olmalıydılar. Ayrıca, köylülerin bu değerli ürünü kendi tüketimleri için kullanmaları beklenemeyeceğinden, bunların az miktarda da olsa kendi tarlalarında ürettikleri çeltiği de yerel pazarlarda sattıklarını varsayabiliriz. Dolayısıyla, onaltıncı yüzyıl sonlarındaki çeltik üretimi artışı bu ürüne olan ticari talep artışının oldukça kesin bir göstergesidir.

Yalnız, piyasa talebini karşılamak için diğer ürünlerden çeltik üretimine ne ölçüde bir kayma olduğunu bilemiyoruz. Merkezi hükümet böyle bir eğilim olabileceğinin çok iyi farkındaydı ve diğer ürünlerin ekildiği alanlara çeltik ekilmemesi için özen gösteriyordu. Bunu yaparken yalnızca buğday ve arpa gibi geçimlik ürünlerin üretimini güvence altına almaya değil, aynı zamanda küçük köylü üreticinin bütünlüğünü de korumaya çalışıyordu. Ancak, çeltik üretimini sınırlayan hükümet yönergelerinin ve belirlenen tohum miktarından fazlasını ekenlere karşı alınan önlemlerin çokluğu gözönüne alınırsa, devletin hem devlet işletmelerinde çeltik üretimini arttırarak büyük servetler edinmeğe çalışan eminlerle hem de köylü işletmelerine el koyarak bunları çeltik üretmeye zorlayan yerel idarecilerle sürekli bir mücadele içinde bulunduğu sonucuna varılabilir. Bu eminler ve idarecilerin, kârlarınıençoklaştırmak için köylüye yasa dışı angarya hizmetleri yüklediklerini de biliyoruz.[52] Diğer taraftan çeltik üretimini arttırmanın çekiciliği bu ürünün "yasa dışı" üretilmesine de neden olmuş olabilir. Dolayısıyla incelenen nahiyelerde gerçek çeltik üretiminin tahrir defterleri kayıtlarında yansıdığından daha fazla olduğu düşünülebilir. Ayrıca, çeltik tarlalarında köylülerin "serfleştirilme" olasılığının diğer üretim alanlarına göre daha yüksek olduğu da söylenebilir. Ancak, çeltik yetiştirilen bölgelerin özgül koşullarına ilişkin mevcut bilgiler bu önermelerin kesinlik kazanmasına izin vermemektedir.

Onaltıncı yüzyıl sonlarında, inceleme konusu bütün nahiyelerde, özellikle de kentlerin civarında olanlarda, yetiştirilen

koyun sayısındaki önemli artışlar kent pazarları için üretim artması yönünde bir eğilime işaret etmektedir. Tokat civarındaki Cincife ve Kafirni'de, Çorum şehrinin bulunduğu Çorumlu nahiyesinde, Niksar şehri civarındaki Niksar ve Karakuş nahiyelerinde görülen artışlar bu eğilimin göstergeleridir. Ne var ki Tablo IV. 17'de verilen ve Rum vilayeti tahrir defterlerindeki koyun vergisi (öşr-ü ağnam) kayıtlarına dayanarak elde ettiğimiz sayılar genellikle yerleşik köylülerin koyunculuk faaliyetlerini yansıtmaktadır. Bu defterler Rum'da sayıları oldukça kabarık olan göçerlerin koyun vergisi yükümlülüklerini genellikle içermemektedir. Bu vergilerin kaydedildiği yörük defterleri ise bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bu nedenle Yıldız[53] ve Karahisar-ı Demirli gibi 16. yüzyılda yoğun bir göçer nüfusu bulunan nahiyelerde koyun sayısında görülen düşüş veya önemsiz artışların bu bölgelerdeki koyunculuk faaliyetlerinin gerçek boyutlarını yansıttığı söylenemez. Örneğin, Karahisar-ı Demirli için defterlerde göçerlerin tarımsal vergi yükümlülükleri kaydedilirken koyun vergileri yazılmamaktadır. Diğer taraftan, Katar nahiyesinde iskân edilme sürecinde olan Mugal Tatar'ları için defterler hem tarımsal hem de koyun vergileri kaydetmektedirler. [54] Bu uygulama da 16. yüzyılda Katar'da görülen koyun sayılarındaki görece yüksek artışı açıklayabilir.

Son olarak, şunu tartışmalıyız: Genellikle yerleşik köylü nüfusun koyunculuk faaliyetlerinde görülen artışlar onların pazar ilişkilerini nasıl etkilemiş olabilirdi? Bunu saptamak için gerekli olan, köylülerin beslenme biçimi ve pazarlama uygulamalarına ilişkin bilgilerimiz çok sınırlıdır. Köylü ailelerinin fiilen ne kadar et, iç yağı, deri ve süt ürünü tükettiklerini ve bu ürünlerin ne kadarını pazarladıklarını bilemiyoruz. Onaltıncı yüzyılda Orta Anadolu'daki imaret mutfaklarında bile et tüketiminin düşük oranlarda olduğu gözönünde tutulursa[55] sıradan köylülerin daha da az et tükettikleri söylenebilir. Onyedinci yüzyıl İstanbul'unda peynir orta halli gelir gruplarınca da tüketildiği halde, kaymak, yoğurt gibi yiyecekler yalnız zenginlerin sofralarında bulunuyordu.[56] İç yağı, büyük bir olasılıkla, hem köylü-

ler, hem de kentliler tarafından yemek pişirmede kullanılıyordu. Deriden, köylülerin ayakkabı yerine ayaklarına sardıkları yarı-işlenmiş deri ya da çarık yapıldığını biliyorsak da, köylü ekonomisinde deri kullanımına ilişkin çok az bilgi vardır. Aynı zamanda, tabaklamanın önemli bir iş sahası olduğu kentlerde hareketli bir deri piyasası olduğu söylenebilir. Çok da kesin olmayan bilgiler ışığında, köylülerin eti ve hayvansal ürünleri, elverişli pazar koşullarında, değişimde kullanmayı ve ev tüketimlerini enazlaştırmayı tercih edeceklerini söylemek pek de yanlış olmasa gerek. Bu, özellikle pazarlanabilir tahılların önemli ölçüde azaldığı ve kırsal nüfusun parasal vergilerin ödenmesi ve kent pazarlarından mamul mal alımı gibi yiyecekdışı gereksinmelerini karşılayabilmek için parasal gelir sıkıntısı içinde olduğu bir dönemde geçerli olacaktır. Diğer taraftan, yün üretimi koyun yetiştiriciliğinin önemli bir yan ürünüydü. Köylülerin ürettiği yünün en azından bir kısmı köy zanaatkarlarınca kullanılırken, bir kısmı da kent dokumacıları tarafından satın alınıyor olmalıydı.

Koyun ürünlerine olan kent pazarı talebindeki artışa karşın, köylü ekonomisinde çobanlığa doğru, tarlaların otlak haline dönüştürülmesine yolaçan önemli bir kayma olduğunu varsaymak için yeterli neden yoktur. Devlet önlemleriyle korunan tahıl üretimi onaltıncı yüzyıl boyunca egemen tarımsal faaliyet biçimi olarak kaldı.[57] Ama bir yan faaliyet olarak koyun yetiştiriciliğinin öneminin artmış olduğu da yadsınamaz. Köylü aile ekonomisi açısından bu, ya bazı toprakların otlak olarak ayrıldığı, ya da hayvanların tarlalarda otlaması halinde, daha uzun nadas dönemleri gerektiği anlamına gelmektedir. Bu ikinci durumda, tarlalara bırakılan hayvan gübreleri toprağın veriminin artmasına katkıda bulunmuş olmalıdır. Yalnızca otlak olarak kullanılan topraklara gelince[58], bunlar tahrir defterlerinde sistematik bir biçimde kaydedilmediklerinden köylülerin tahıl üretimini arttırmaya çalıştıkları onaltıncı yüzyıl boyunca otlakların korunup korunmadıklarını ya da tarla haline getirilip getirilmediklerini saptayamıyoruz. Öte yandan koyunculuğun tahıl üretiminden çok

daha az emek-yoğun olan bir faaliyet olduğu göz önünde tutulursa, köylülerin zaten eskiye göre daha çok çalışıyor oldukları bir dönemde, otlakların tarla haline dönüştürülmesinin işi arttıracağı düşüncesi bu toprakların tarla haline getirilmesini önlemiş olabilir. O halde, elverişli piyasa koşullarına eklenen bu kaygı, bu dönemde koyunculuk faaliyetlerindeki artışı kısmen açıklayabilir. Aslında çoban göçerler ekonomisi ayrıntılı bir şekilde incelenmeden koyunculuk hakkında burada öne sürülen savlar geçici olmak durumundadır. Sorun, çoban göçerlerin iskânı sürecinin yaşanmakta olduğu ve faaliyetlerinin sıradan köylülüklerinden ayırdedilemediği Orta ve Kuzey Anadolu bölgelerinde daha da karmaşıktır.

İncelenen nahiyelerde koyunculuk faaliyetlerindeki artışa karşın arıcılıkta 1520-1575 döneminde görece bir gerileme görülmektedir. Arıcılığın ürünü olan bal genellikle tatlandırıcı (veya şeker) niyetine kullanılırdı; defterlerdeki bilgiye dayanarak köylü ekonomisinde ne kadar bal üretildiğini saptamak mümkün değilse de vergi verilerinden her köyde bulunan arı kovanlarının sayısı hesaplanabilir. (Tablo IV. 17) Bu kovanların sayısında bütün nahiyeler için görülen genel düşüş eğilimi köylü ekonomisinde emek yoğun bir faaliyet olan arıcılığın onaltıncı yüzyıl sonlarında artık pek rağbet görmediğini göstermektedir. Bu durumda köylü ailelerinin faaliyetlerini geçimlik ve vergi ödemeleri için gerekli ürünlerin üretilmesine yönelttikleri söylenebilir. Diğer yandan Tokat civarında Kafirni, Venk, Çorumlu ve Niksar nahiyelerinde 16. yüzyılda binin veya iki binin üzerinde kovan bulunması Tokat, Çorum Niksar gibi kentlerde bala olan talebin (bu artan bir talep olmasa da) göstergesidir. Şunu da söylemek gerekir ki köylüler her zaman bal yerine pekmez de kullanabilirlerdi. Pekmez de genellikle zaten şarap ve şıra gibi başka ticari ürünleri olan üzümden üretilmekteydi ve bu da özellikle Cincife, Çorumlu, Karahisar-ı Demirli gibi bağcılık faaliyetlerinin artmış olduğu bölgelerde kent talebinin pekmeze yönelip arıcılığın neden gerilediğini açıklayabilir.

IV.3 Tarımdışı Faaliyetler : Dokumacılık

Şimdiye kadar köylü ekonomisi dinamiğini incelerken tarımsal üretim üzerinde yoğunlaştık. Fakat köylüler tarım-dışı üretim de yapıyorlardı ve bu üretim köylülerin kendi tüketimleri ve pazar talebinde görülen dalgalanmalardan etkilenmekteydi. Onaltıncı yüzyılda Rum vilayetinde ana tarım-dışı faaliyet yünlü ve pamuklu dokumacılığı idi.

Kırsal kesimde dokumacılık faaliyetleri yapıldığına dair tahrirlerde bulunan tek kanıt boyahanelerden alınan vergilerdir. (Tablo IV. 18) Bu vergiler, bu tür tesislerin gelirlerinin iltizama verildiği şahısların her yıl Hazineye ödedikleri yekûnları temsil eder. Ancak, belli miktarda bir paranın önceden ödenmesi halinde üç yıllık bir muafiyet tanınması sık görülen bir uygulama olduğundan, Hazineye ödenen miktarlar boyahanelerde sürdürülen faaliyetin güvenilir bir göstergesi olarak kabul edilemezler. Mültezimin eline geçen gelir bu miktardan az veya fazla olabilirdi. Üstelik, bir köyde boyahane bulunması o köyde dokumacılık faaliyetinin varlığına işaret ederse de bunun aksi her zaman doğru olmayabilir. Anadolu'nun diğer bölgelerine ait bilgilerden anlaşılacağına göre köylüler boyama işlemini evlerinde veya ahırlarda yapmaktadır. Bu tür faaliyetin çapını ve böylelikle tahrirlerde boyahanelerin varlığına dair hiçbir kaydın bulunmadığı bölgelerdeki iplik dokuma ve üretiminin boyutlarını saptamak tabii ki mümkün değil. Öte yandan, boyahanelerin bulunduğu bölgelerde, mültezimlerin köylülere boyama işlemini boyahanede yaptırmaları için epeyce baskı yaptıklarını ve böylece köylü dokumalarının daha büyük bir kısmının ticari olarak boyanmasını sağladıkları varsayılabilir.[59] Bu nedenle, bu tür işlemler, belli eksikliklere rağmen, tahrirlerde kısmen de olsa görülebilecektir.

Kafirni nahiyesindeki boyahane, ticaret yollarıyla bağlantısı olan bölgenin en büyük yerleşim yerinde, Amlus köyünde bulunuyordu.[60] (Tablo IV18) Bu nahiyede pamuk yetiştirilmedi-

ği düşünülürse, Kafirni köylülerinin bölge dışından pamuk ithal edip dokudukları varsayılmadığı takdirde boyahanenin civarda pamuk yetiştirilen bölgelerdeki köylü dokumacıların ihtiyaçlarını karşılıyor olması muhtemel.[61] Ancak, gerek yerel köylülerin gerekse göçerlerin yün ipliklerini veya yünlü kumaşlarını boyamak üzere Amlus'a getiriyor olma ihtimali bundan daha önemli. Her ne kadar incelediğimiz tahrirlerde ne yün ne de yünlü üretimi hakkında hiçbir bilgi yoksa da, onaltıncı yüzyılda Kafirni ve civar nahiyelerde köylü ekonomisinde koyun yetiştiriciliğinin öneminin artmış olması, yün üretimi ve yünlü kumaş dokumacılığının kırsal nüfusça sürdürülen faaliyetler arasında olduğuna işaret edebilir. Ne var ki, elimizde göçerlerin bu tür faaliyetlerine ait ancak bölük pörçük bilgiler var. Yine de, Anadolu'nun diğer bölgeleri hakkında bilgilerin ışığında yünlü dokumacılığın göçer aşiretlerin başlıca uğraşlarından biri olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, tahrirlerden anlaşıldığına göre önemli ölçüde göçerlerin etkisinde kalmış olan Yıldız'da bir boyahanenin bulunması da bu olgunun başka kanıtı olarak kabul edilebilir.[62]

Onaltıncı yüzyılın sonlarında, merkezi hükümetin Kafirni ve Yıldız'daki boyahanelerden elde ettiği gelirlerde bir düşme görülür. 1520 yılında Kafirni'de bu gelirler 2000 akçeye (2440 ayarlanmış akçe) ulaşıyordu. Bu rakam 1554'de biraz yükselip 2200 akçeye (2684 ayarlanmış akçe) çıktıktan sonra 1574'de 1254 akçeye düştü. Yıldız'da mukataa gelirleri 1485'de 140 akçeden (175 ayarlanmış akçe) onaltıncı yüzyılın her üç döneminde de 400 akçeye yükselmesine rağmen, bu dönemde resmi değerlerin artması karşısında bu nahiyede de bu gelirlerde 1554-1574 döneminde küçük bir düşme görülmüştür. Bu azalma eğiliminin neyi gösterdiği açık değildir. Boyahanelerden gelen gelirlerin kısmen de olsa köylülerin dokuma faaliyetlerinin bir göstergesi olduğu kabul edilse bile, bu gelirlerin, demografik büyüme ve piyasa talebinin arttığı koşullarda azalması, köylülerin kendi geçimleri için ihtiyaç duydukları veya piyasa talebinin arttığı gıda maddelerinin üretimi üzerinde yoğunlaşıp tarım dışı uğraşlara daha az zaman ve emek ayırdıklarını gös-

terir mi? Eğer bu doğruysa köylülerin giyecek ihtiyaçlarını giderek artan bir şekilde kent pazarlarlarından karşılıyor olmaları, yani kentle kır arasındaki işbölümünün artmış olması gerekir. Bu tür gelişmeler geleneksel ekonomilerde genellikle pazar için üretilen bir ürünün ekilmeye başlaması sonucu çoğu zaman dramatik değişmeleri de beraberinde getirirler. Ancak, araştırma konusu bölgelerde ticari tarım üretimindeki artışın köylülerin faaliyetinde bu çapta bir değişmeye neden olup olmadığı tam olarak belli değildir.

Öte yandan, köylülerin faaliyetinde dokuma üretimi aleyhine bir değişmenin gerçekleşmemiş olması halinde, boyahane işlemlerindeki ve dolayısıyla merkezi hükümetin boyahanelerden elde ettiği gelirdeki azalmaları açıklamamız gerekiyor. Bu gelirlerdeki azalmayı, boyama maliyetini düşürmek amacıyla köylülerin iplikleri boyahanelerde değil de daha çok kendi evlerinde boyamayı tercih etmelerine bağlamak mümkün. Her ne kadar bunu kanıtlarla destekleyemiyorsak da, köylülerin başka bölgelerdeki, muhtemelen büyük bir boyahaneye sahip olan Tokat'taki, boyahaneleri kullandıklarını da varsayamayız. Onaltıncı yüzyılda Tokat boyahanesinden merkezi hükümetin elde ettiği gelirlerin artmadığını biliyoruz (Tablo IV.19). O halde bu boyahanenin bir talep artışıyla karşılaşmış olması söz konusu olamaz. Son olarak, kırsal bölgelerdeki boyahanelerin göçerlerin ihtiyaçlarını da karşıladıklarını varsaydığımız takdirde, göçerlerin boyahane hizmetlerine olan taleplerindeki düşüşü veya dokuma faaliyetlerindeki muhtemel bir azalmayı nasıl açıklayabiliriz? Dahası, bu dönemde yünlü ürün talebinin yükselmiş olması daha muhtemelken, bu faaliyetin azaldığı düşünülebilir mi?

Ancak, gelirlerdeki azalmayı, tahrir kayıtlarına geçirilen boyahane iltizamı gelirlerinin bu tesislerin gerçek faaliyetlerini yansıtmamasıyla da açıklamak mümkün. Onaltıncı yüzyılın değişik dönemlerinde derlenen tahrirlerde ayrı tahminler yapılmadan aynı rakamlar bir tahrirden ötekine aktarılmış olabilir. Demek ki boyahaneler hakkında tahrir verileri her ne kadar bir

bölgedeki dokuma faaliyetinin varlığını gösterse bile, bu faaliyetteki zaman içindeki değişmeler konusunda güvenilir sonuçlar vermeyebilir. Yine de, boyahanelerden sağlayabileceği gelirlerin gerçekten artmış olması halinde merkezi hükümetin böyle bir fırsattan neden yararlanmamış olduğunu anlamak çok güç. Ayrıca, Karahisar-i Demirli'deki boyahane gelirlerinin onaltıncı yüzyılın başlarında 300 akçe (366 ayarlanmış akçe) olarak kaydedilmişken 1576'da 1000 akçeye çıkmış olması, bu gelirlerin tahrir tahminlerinin bu kuruluşların faaliyetlerine her zaman duyarsız olmadığını gösterir. Aynı zaman aralığında bu nahiyedeki pamuk üretiminin artmış olması da dokuma ve eğirme faaliyetlerindeki artışın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu da, boyahane vergi verilerinin işaret ettiği gibi bu faaliyette görülen yükselme eğiliminin bir kanıtı olabilir.

Onaltıncı yüzyılda Rum vilayetinde dokuma ve eğirme faaliyetlerinin kırsal kesimde sürdürülen başlıca zanaat faaliyetleri arasında olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, köylüler kendi imalatlarının çoğunu muhtemelen kendileri boyadıklarından, tahrirlerin içerdiği boyahane verilerinden bu faaliyetlerin kapsamı veya geçirdikleri değişiklikler konusunda pek az bilgi edinebiliriz. Öte yandan, nüfus büyümesi koşullarında ev tüketiminin artması, kırsal dokuma ve eğirme zanaatlarını teşvik etmiş olabilir. Ayrıca, kentlerdeki boyahanelerin gelirlerindeki düşme bir gösterge olarak kabul edilirse, onaltıncı yüzyılın sonlarında kentlerde kırsal zanaat ürünlerine olan talebin artmış olduğu bile söylenebilir (Tablo IV. 19). Kırsal zanaat ürünlerine talebin gerek kentlerde gerek kırlarda artmış olması bölgesel pamuk ve yün ticaretini de teşvik etmiş olabilir. Köylülerle göçerler arasındaki yün mübadelesinin artmış olması da muhtemel. Ne var ki bu önermeyi tahrir verileriyle desteklemek mümkün değil. Ayrıca hipotezi tahrir verileriyle desteklemek mümkün değil. Ayrıca, kumaş ve iplik talebindeki artış yerel hammadde üretimini teşvik etmiş olabilir. Pamuk üretiminin arttığı Karahisar-ı Demirli'de, tahrir verilerinden görüleceği gibi, kırsal dokuma faaliyeti de artmıştı. Yün üretimindeki değişmelere gelince,

bu konudaki bilgimiz yukarıda da değindiğim gibi daha da bölük pörçük. Son olarak, kırsal dokuma ve eğirme faaliyetlerindeki değişmelerin yerel ve bölgesel boya ticaretini önemli ölçüde etkilemiş olabileceğini söylemek gerek. Gerek köylüler gerekse boyahaneler yerel olarak üretilmeyen boyaları yerel pazarlardan satın alıyor olmalıydılar.[63] Dahası, yün boyamasında zorunlu bir madde olan şap, gerek köylü gerek göçer dokumacıların talep ettiği önemli bir ticaret maddesi olmalı.[64] Kırsal kesimde yapılan eğirme ve dokuma faaliyeti karşısında, boyama işlemi için bu kadar gerekli olan bu maddeler üzerine yapılan yerel ve bölgesel ticarette bir artış var mıydı? Başka bir deyişle, evlerdeki kumaş ve iplik tüketiminin artması kırsal ekonomide zincireleme bir etki yaratarak bu ürünlerin üretimi için gerekli malların üretim ve ticaretini teşvik etmiş miydi? Ancak, bu aşamada, bu tür sorulara cevap bulmak o kadar kolay değil.

IV.4 Özet Sonuçlar

Yukarıdaki tartışmada, tarımsal ürünlere olan ticari talebin artmakta olduğu onaltıncı yüzyıl boyunca köylü ekonomisinin pazarla ilişkilerinin sınırlı olduğunu öne sürdük. Köylülerin artı ürünlerinin önemli bir kısmına, iki temel ürün olan buğday ve arpa üzerindeki ayni vergilerle el konması bu ürünlerin pazar için üretimini büyük ölçüde sınırlıyordu. Öte yandan, para gereksinmelerini (özellikle parasal vergilerin ödenmesi için) karşılayabilmek üzere, köylüler ticari amaçlarla meyve ve sebze üretimi ve koyun yetiştiriciliğiyle uğraşıyorlardı. Onaltıncı yüzyıl sonlarında ticari talebin artması da bu ürünlerin üretimindeki artışları etkilemişti. Ancak bu "ticarileşme" sınırlıydı; dönem boyunca ayni vergilerin ödenmesi ve geçinmek için yapılan tahıl üretimi kırsal ekonomiye egemendi. Çeltik gibi kesinlikle ticari olan ürünlerin üretimi genellikle köylü aile ekonomisinin dışında, devlet çiftliklerinde gerçekleşiyordu.

Ancak, doğrudan üreticilerin pazarla olan ilişkileri sınırlıyken ticari talepteki artış köylünün artı ürünü üzerinde hak sahibi olan kesimlerin pazarla ilişkilerinin yoğunlaştığını gösterir. Daha da önce Bölüm III'de gösterdiğimiz gibi onaltıncı yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde bu kesimler tımar sahipleri, diğer yerel yöneticiler ve ulemadan oluşmaktaydı. Bir kere, ayni olarak toplanan ürün vergisinin toplam ürünün sabit bir oranı olarak tesbit edildiğine göre, toplam ürün arzındaki artışlar bu kesimlerin pazarladığı artı ürünün artmış olduğu anlamına gelir. Kaba bir tahmin onaltıcı yüzyılın ikinci yarısında, inceleme konusu bölgelerdeki toplam ürün vergisinin -tek tek kesimlerin tüketim gereksinmeleri için bir pay ayrıldıktan sonra- yaklaşık üçte ikisinin yerel kent pazarlarında satıldığını göstermektedir. Demek ki, bu bölgedeki toplam buğday va arpa ürününün yaklaşık yüzde 13'ü kent pazarlarında satılmaktaydı. Dolayısıyla, yerel kentlerin yiyecek gereksinmelerinin büyük ölçüde pazarlanan ayni vergilerle karşılandığı öne sürülebilir. Bu durumda yiyecek maddeleri için artan talebin yarattığı fiyat artışlarından da vergi gelirlerine el koyan kesimler yararlanmaktaydılar. Öte yandan, tımar sahiplerinin öşürün pazarlanmasından ve parasal vergiden elde ettikleri gelirin yarıdan fazlası, çok büyük olasılıkla, yerel olarak harcanmaktaydı.

Ulema ve tımar sahipleri kent mamül mallarının belli başlı tüketicileriydi. Onaltıncı yüzyıl sonlarında bir yandan maliyetleri büyüyen, diğer yandan gelirleri artan bu grupların kentsel zanaat ürünlerine olan talebin artmasında önemli katkılar olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, bu dönemde görülen yerel kentsel gelişme, büyük ölçüde tarım gelirlerine el koyan grupların tarımsal ürünlere olan ticarî taleplerinin artması nedeniyle pazarla ilişkilerinin yoğunlaşması sonucu gerçekleşmiş olabilir.

Elimizdeki veriler, bu "sınırlı" ticari büyüme modelinin köylü üretim ve kırsal toplumsal ilişkiler üzerindeki etkilerine işaret etmektedir. İlkin, onaltıncı yüzyıldaki ticari gelişmenin kentsel ve kırsal alanlar arasındaki ekonomik işbölümünde önemli değişmelere ya da tarımsal üretimde artan bir uzman-

laşmaya ve köylü aile ekonomisinin mamül mallar bakımından kentlere giderek daha fazla bağımlılaşmasına neden olduğu söylenemez. Bu tür değişmelerin bir göstergesi kırsal bölgedeki tarım-dışı faaliyetlerinki dokumacılık bunların en önde gelenidir yaygınlığındaki değişmelerdir. İncelenen dönemde Çorum-Tokat-Niksar bölgesinde dokumacılık faaliyetlerinde genel bir düşüş eğilimi görülmektedir. Bu da, köylülerin zaman ve emeklerinin bir kısmını zanaat üretiminden çekip yoğun tahıl ve tahıl-dışı ürün üretimine kaydırmış olabileceklerini akla getirmektedir.[65] Önemli ölçüde nüfus artışının yarattığı dokumalara olan yüksek talebe karşın yüksek tahıl vergileri ve kırsal bölgede geçimlik ürünlere artan ihtiyaç karşısında köylülerin kent pazarlarıyla ilişkilerinin artması yönündeki bu eğilim tarımsal üretimin "sınırlı ticarileşmesi", özellikle köylülerin artı ürününün vergilerle emilmesi tarafından kısıtlanıyordu. Bu ise köylünün (özellikle parasal vergilerin ödenmesinden sonra) harcayabileceği para miktarı üzerinde, dolayısıyla köylünün kent dokuma ürünlerini satınalma yeteneği üzerine sınırlamalar getiriyordu. Öte yandan, bir tek bölgede -Karahisar-ı Demirli'de- dokuma üretiminde bir artma eğilimi göze çarpmaktadır. Ancak ham pamuk ve (koyunculuktaki artışın da kanıtladığı) yün üretiminin de onaltıncı yüzyıl boyunca arttığı bu yörede dokuma ve eğirme faaliyetlerini arttıranın köylüler mi yoksa göçerler mi olduğu açık değildir. Eğer göçerler idiyse, köylülerin artan kumaş ya da iplik talebine mi cevap veriyorlardı? Köylü aile ekonomisi ve çoban ekonomisi arasındaki etkileşimler hakkında bilgimizin yetersizliğinden bu soruya kesin bir yanıt veremiyoruz. Sadece şunu belirtmek gerekir ki bu bölge köylüleri -emek ve zamanlarının giderek daha fazlası yoğun tarımsal üretim yöntemleri tarafından emildikçe- göçerlerden satın aldıkları işlenmiş mal miktarını artırmış olabilir. Dahası, göçerlerle takas ilişkileri içine girebildiklerinden köylüler muhtemelen göçerlerin ürettiği malları para isteyen kent zanaatkarlarının ürettiklerine tercih edebilirlerdi. Özetleyecek olursak, Osmanlı toplumunda egemen olan artı ürüne el konulması biçiminin belirlediği köylü üretimi-

nin "sınırlı ticarileşmesi" yapısı çerçevesinde, onaltıncı yüzyıl sonlarında kentlerdeki ticari talep artışının, kır-kent arasındaki işbölümünün belirginleşmesine ya da üretimin bu iki alan arasındaki uzmanlaşmasının artmasına yol açmadığı söylenebilir. Köylüler onaltıncı yüzyıl sonlarında hem kent pazarlarından hem de göçerlerden önceki döneme göre daha fazla işlenmiş mal almış olabilecekleri halde kırsal zanaat üretimi köylülerin hem zamanını, hem de emeğini tüketmeye devam ediyordu.

Son olarak, artan ticari talebin tarımsal üretimin küçük köylü işletmeleri çevresindeki örgütlenişini de büyük ölçüde etkilemediğini vurgulamak gerekir. Daha önce nüfus artışının kırsal ekonomik ve toplumsal yapılar üzerindeki etkisine ilişkin olarak da belirtmiş olduğum gibi, köylü mülksüzleşmelerinin onaltıncı yüzyıl sonlarında artmış olduğuna dair bir gösterge de yoktur. Köylülerin artı ürünlerine ayni vergiler yoluyla el konması ve köylü topraklarının bölünmesini ve satılmasını önleyen yasal yaptırımlar, köylülerin geçimi ve ordunun ve kentlerin iaşesi için zorunlu ürünlerin yetiştirilmesini güvence altına alıyordu. Aynı zamanda devletin siyasal-yasal yapıları kırlık bölgedeki sermaye birikimini ve dolayısıyla köylü aileleri arasındaki farklılaşmayı önemli ölçüde sınırlıyordu. Daha da önemlisi, bu yapılar farklı gelir sahibi grupların el koydukları artı ürün miktarını ve gene bu grupların köylünün toprak ve emeği üzerindeki haklarını da sınırlandırıyordu. Merkezi devletin köylü aile ekonomisinin bütünlüğünü koruma kaygısı özellikle ticari çeltik üretimi üzerindeki kısıtlamalarda açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu sınırlamalar öncelikle bu kazançlı ürünü daha da fazla ekmeye çalışan gelir sahiplerince köylü topraklarına el konması ve köylülerin çeltik tarlalarında ortakçı yada serf olarak çalıştırılmalarını engellemeye yönelikti. Diğer taraftan, gelir sahiplerinin onaltıncı yüzyıl sonlarındaki ticari talep artışlarından yararlandıklarını vurgulamıştık. Fakat bunu ancak vergi yoluyla el koydukları tarımsal artı ürünün pazarlanmasıyla yapabildiler. Devletin siyasal-yasal çerçevesinin etkinliği gelir sahiplerinin köylülerin işlediği toprakları ele geçirerek toprak sahipleri ya da

kapitalistler olarak ticari üretim yapma olanağını ortadan kaldırıyordu. Bu da, daha önce de değindiğimiz gibi, onaltıncı yüzyıl sonlarında tarımsal ürünlere olan piyasa talebi artarken tımar sahiplerinin hassa topraklarını neden giderek artan boyutlarda köylülere kiraladıklarını veya sattıklarını büyük ölçüde açıklamaktadır.

Özetle kentsel ticari büyümenin onaltıncı yüzyılda Çorum-Niksar-Tokat bölgesinde köylü aile ekonomisi üzerindeki etkisinin çözümlenmesi, Osmanlı toplumundaki artı ürüne el koyma ve mübadele ilişkilerinin özgül yapıları tarafından biçimlendirilen ticarileşme dinamiğine ışık tutmaktadır. Bu dinamiğin tanımlanmasında köylü ekonomisinin pazar olgusuyla bütünleşmesinin vergilendirme mekanizması aracılığıyla olması da çok önemlidir. Böylelikle vergi biçiminde toplanan tarımsal artı ürün gelir sahiplerince pazarlanan artı ürünün büyük bölümünü oluştururken ticari genişleme köylü üretiminin örgütlenmesini ve kırsal sınıf ilişkilerini büyük ölçüde dönüştürmüyordu. Diğer taraftan, bu tür bir "ticarileşme" bölgesel ekonomilerin gelişmesi yönünde bir eğilimi ortaya çıkarmıştır. İç ticaret üzerindeki devlet düzenlemeleri çerçevesinde, tarımsal üretimdeki artış yerel kentlerin büyümesine katkıda bulunmuş, kentlerin besin ve hammadde gereksinimleri **hinterland**'larının üretimiyle karşılanır olmuştur. Ayrıca, kentsel zanaat üretimi kentlerde tarımsal üretime olan talebin artışından kazançlı çıkan gelir sahiplerinin ve daha küçük boyutlarda olsa da, kırsal nüfusun mamül mallara olan taleplerinden etkilenmiştir. Sonuçta, bu bölgesel ekonomik gelişme yapısı gelir sahiplerinin elinde sermaye birikimi yaratarak, onaltıncı yüzyılı izleyen dönemde ortaya çıkan yerel güç odaklarının temelini oluşturmuştur.

EK IV. 1 TABLOLAR

Tablo IV. 1

Kırsal Nüfus: Toplam Vergi Mükellefleri

Nahiye adı	1455	1485	1520-30	1554.	1574-76
Cincife	362	434	485	780	1111
Venk	451	594	775	1284	1895
Yıldız	430	519	574	904	1324
Kafirni	-	-	1094	2138	3286
Çorumlu	-	-	1974	-	3522
Karahisar-ı Demirli	-	-	1659	-	3394
Katar	-	-	1251	-	2521
Niksar	-	-	2181	-	6100
Karakuş	-	-	638	-	1838
Felis	-	-	688	-	1362

Tablo IV.2

Kırsal Nüfusun Yüzde Büyüme Oranları

Nahiye	1455-85	1485-1520	1520-54	1520-1575	1554-75
Cincife	20 (0.6)	11 (0.3)	61 (1.4)	129 (1.5)	42.4 (1.7)
Venk	32 (0.9)	30.5 (0.8)	65.7 (1.5)	144.5 (1.6)	47.6 (1.9)
Yıldız	21 (0.6)	10.6 (0.3)	57.7 (1.3)	130.6 (1.5)	46.4 (1.8)
Kafirni	-	-	95 (2.0)	172.5 (2.0)	53.7 (2.0)
Çorumlu	-	-	-	78.4 (2.1)	-
Karahisar-ı Demirli	-	-	-	104.6 (2.2)	-
Katar	-	-	-	101.5 (1.4)	-
Niksar	-	-	-	179.6 (2.1)	-
Karakuş	-	-	-	188 (2.3)	-
Felis	-	-	-	98 (1.5)	-

Not : Parantez içindeki sayılar yıllık ortalama büyüme yüzdelerini diğer sayılar ise toplam büyüme yüzdelerini göstermektedir.

Tablo IV.3

Kent Nüfusu: Toplam Vergi Mükellefleri

	1455-1460		1485		1520-30		1554		1574	
Şehir Kasaba adı	Toplam Vergi Mükellefi Sayısı	Mücerred	Toplam Vergi Mükellefi Sayısı	Mücerred	Toplam Vergi Mükellefi Sayısı	Mücerred	Toplam Vergi Mükellefi Sayısı	Mücerred	Toplam Vergi Mükellefi Sayısı	Mücerred
Tokat	3116	-	1892	87	1888	365	1506	-	3868	1258
Çorum	438[a]	10	-	-	1339[b]	432	-	-	2984	1750
Niksar	-	-	-	-	327	88	-	-	1127	488

a Bu rakam, Başvekalet Arşivi, **Maliyeden Müdevver,** No. 354'den alınmıştır. İdarî birimlerin sınırları sık sık değiştiğinden, bu tahriri kullanarak kırsal nüfusun zaman içindeki değişmesiyle ilgili karşılaştırmalar yapmak mümkün olmamıştır.

b. Bu rakam, Başvekalet Arşivi, **Tapu Tahrir,** No. 387 (1522-23)'de kayıtlı icmal tahririne dayanarak hesaplanmıştır. Bu araştırmadaki kırsal nüfus tahminlerinde kullanılan ve yine 1520-1530 döneminde düzenlenmiş olan Başvekalet Arşivi, **Tapu Tahrir,** No. 444 Çorum kasabasındaki vergi mükelleflerinin tam bir listesini içermemektedir.

Tablo IV.4

Kent Nüfusunun Yüzde Büyüme Oranları

Kasaba Adı	1450-1485	1485-1520	1450'den 1520-30'a	1520-1554	1520-30'dan 1575'e	1554-1576
Tokat	- 39.2 (- 1.7)	- .2 (0.0)	- 39.4 (-0.7)	- 20.2 (- 0.7)	104.8 (1.4)	156.80 (4.8)
Çorum	--	--	205.7 (1.6)	--	122.8 (3.8)	--
Niksar	--	--	--	--	244.6 (2.5)	--

Not : Parantez içindeki sayılar yıllık ortalama büyüme yüzdelerini, diğer sayılar ise toplam büyüme yüzdelerini göstermektedir.

Tablo IV. 5

Kırsal Bölgede Bekâr Erkek Nüfusun Vergi Mükellefi Evli Erkek Nüfusuna Oranı (yüzde olarak)

Nahiye adı	1520-30		1554		1574-76	
	Caba-mücerred		Caba-mücerred		Caba-mücerred	
Cincife	31.1	22.3	47.4	31.2	20.5	42.0
Venk	24.2	25.0	40.6	38.5	24.4	48.4
Yıldız	29.3	29,0	41.9	35.7	29.1	46.7
Kafirni	23.2	20.7	39.4	32.3	27.2	41.5
Çorumlu	23.5	29.0	.....	.....	37.5	41.7
Karahisar-ı						
Demirli	28.2	31.0	.....	.....	28.0	48.3
Katar	35.6	27.9	.....	.....	36.0	42.7
Niksar	25.8	19.7	.....	.....	30.5	50.2
Karakuş	32.9	23.2	.....	.....	33.9	39.8
Felis	32.3	25.8	.....	.....	32.4	53.7

Not: Buradaki yüzdeler Tablo II.2, II.3, II.4'de verilen sayılara dayanmaktadır.

Tablo IV. 6

Kentlerde Mücerredlerin Toplam Evli Erkek Nüfusuna Oranları (yüzde olarak)

Kent adı	1520-30	1554	1574-76
Tokat	19.3		32.5
Çorum	32.3		58.6
Niksar	27.0		43.3

Not: Buradaki yüzdeler Tablo III.3'de verilen sayılara dayanmaktadır

Tablo IV. 7

Tahıl Üretimi ve Nüfus Endeksleri

Nahiye adı	Defter Düzenleme Tarihi	Buğday Üretimi	Arpa Üretimi	Nüfus
Cincile	1455	138	119	74
	1485	120	87	89
	1520	100	100	100
	1554	120	127	161
	1574	152	145	229
Venk	1455	119	118	58
	1485	138	96	76
	1520	100	100	100
	1554	118	138	165
	1574	147	182	244
Kafirni	1520	100	100	100
	1554	117	136	195
	1574	182	160	300
Yıldız	1455	213	273	80
	1485	135	105	90
	1520	100	100	100
	1554	119	165	157
	1574	136	141	230
Çorumlu	1520-30	100	100	100
	1576	146	175	178
Karahisar ı Demirli	1520-30	100	100	100
	1576	106	137	205
Katar	1520-30	100	100	100
	1576	110	131	201
Niksar	1528	100	100	100
	1574	175	153	279
Karakuş	1528	100	100	100
	1574	198	185	288
Felis	1528	100	100	100
	1574	124	134	198

Not: Taban=100. 1520-30 tarihleri arasında düzenlenen ***Tapu Tahrir*** (TT) 19, 54, 444 no'lu defterler, taban olarak kabul edilmiştir. Tarımsal üretim endeksleri Tablo III.8 III.II'de verilen sayılara, nüfus endeksleri ise Tablo III.1 ve Tablo III.2'de verilen sayılara dayanmaktadır.

Tablo IV.8

Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1485-1520

Nahiye adı	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1485	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1520	Parasal Değerde Değişme Oranı (%)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1485	Yeni Parasal Değere Göre Ayarlanmış Toplam Vergi (akçe olarak)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1520	Vergi Gelirlerinin Büyüme Oranı (yüzde olarak)
Cincife							
Buğday	1 mud = 50 akçe	1 mud = 100 akçe	100	7,600	15,200	12,600	- 17
Arpa	1 mud = 40 akçe	1 mud = 80 akçe	100	3,520	7,040	8,133	+ 15.5
Venk							
Buğday	1 mud = 50 akçe	1 mud = 100 akçe	100	18,400	36,800	26,580	- 27
Arpa	1 mud = 40 akçe*	1 mud = 80 akçe	100	7,200	14,400	15,038	+ 4.4
Yıldız							
Buğday	1 mud = 50 akçe	1 mud = 100 akçe	100	13,900	27,800	20,625	- 26
Arpa	1 mud = 40 akçe	1 mud = 80 akçe	100	5,840	11,680	11,060	- 5.3

Tablo IV.9

Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1455-1485, 1455-1520

Nahiye adı	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1455	Ölçü birimi başına parasal değer 1485 & 520	Parasal Değerde Değişme Oranı (%)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1455	Yeni Parasal Değere Göre Ayarlanmış Toplam Vergi	Toplam Vergi (akçe olarak) 1485&1520	Vergi Gelirlerinin Büyüme Oranı (yüzde olarak)
Cincife							
Buğday	1 mud = 60 akçe	1 mud = 50 akçe (1485)	- 16.6	10,440	8,700	7,600 (1485)	- 12.6
		1 mud = 100 akçe (1520)	66	10,440	17,400	12,600 (1520)	- 27.6
Arpa	1 mud = 40 akçe	1 mud = 40 akçe (1485)	0	4,840	4,840	3,520 (1485)	- 27
		1 mud = 80 akçe (1520)	100	4,840	9,680	8,133 (1520)	- 16
Venk							
Buğday	1 mud = 60 akçe	1 mud = 50 akçe (1485)	- 16.6	18,940	15,784	18,400 (1485)	+ 16.5
		1 mud = 100 akçe (1520)	66	18,940	31,566	26,580 (1520)	- 15.8
Arpa	1 mud = 40 akçe	1 mud = 40 akçe (1485)	0	8,880	8,880	7.200 (1485)	- 19
		1 mud = 80 akçe (1520)	100	8.880	17,760	15.038 (1520)	- 15.3
Idız							
Buğday	1 mud = 60 akçe	1 mud = 50 akçe (1485)	- 16.6	26,320	21,934	13,900 (1485)	- 36.6
		1 müd = 100 akçe (1520)	66	26,320	43,866	20,625 (1520)	- 53
Arpa	1 mud = 40 akçe	1 mud = 40 akçe (1485)	0	15,120	15,120	5.840 (1485)	- 61.3
		1 mud = 80 akçe (1520)	100	15,120	30,240	11,060 (1520)	- 63

Tablo IV.10

Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1554-1575

Nahiye adı	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1554	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1574	Parasal Değerde Değişme Oranı (%)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1554	Yeni Parasal Değere Göre Ayarlanmış Toplam Vergi (akçe olarak)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1574	Vergi Gelirlerinin Büyüme Oranı (yüzde olarak)
Cincife							
Buğday	1 kile = 5 akçe	1 kile = 6 akçe	+ 20	15,141	18,169	23,064	+ 27
Arpa	1 kile = 4 akçe	1 kile = 5 akçe	+ 25	10,345	12,931	14,780	+ 14.3
Venk							
Buğday	1 kile = 5 akçe	1 kile = 6 akçe	+ 20	31,403	37,683	46,966	+ 24.6
Arpa	1 kile = 4 akçe	1 kile = 5 akçe	+ 25	20,792	25,990	34,233	+ 31.7
Kafirni							
Buğday	1 kile = 5 akçe	1 kile = 6 akçe	+ 20	65,127	78,152	121,332	+ 55.2
Arpa	1 kile = 4 akçe	1 kile = 5 akçe	+ 25	45,553	56,941	67,015	+ 17.7
Yıldız							
Buğday	1 kile = 5 akçe	1 kile = 6 akçe	+ 20	24,573	29,487	33,790	+ 14.6
Arpa	1 kile = 4 akçe	1 kile = 5 akçe	+ 25	18,227	22,783	18,787	- 17.5

Tablo IV.11

Tahıl Vergileri Tahminleri ve Büyüme Oranları 1520-1554,1520-1575

Nahiye adı	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1520 & 30	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1554 & 1574-76	Parasal Değerde Değişme Oranı (%)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1520	Yeni Parasal Değere Göre Ayarlanmış Toplam Vergi (akçe olarak)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1554 & 1574	Vergi Gelirlerinin Büyüme Oranı (yüzde olarak)
Cincife							
Buğday	1 kile = 5 akçe (1520)	1 kile = 5 akçe (1554)	0	12,600	12,600	15.141	+ 20
		1 kile = 6 akçe (1574)	+ 20	12,600	15,120	23.064	+ 52
Arpa	1 kile = 4 akçe (1520)	1 kile = 4 akçe (1554)	0	8,133	8,133	10,345	+ 27
		1 kile = 5 akçe (1574)	+ 25	8,133	10,166	14,780	+ 45
Venk							
Buğday	1 kile = 5 akçe (1520)	1 kile = 5 akçe (1554)	0	26,580	26,580	31,403	+ 18
		1 kile = 6 akçe (1574)	+ 20	26,580	31,896	46,966	+ 47.2
Arpa	1 kile = 4 akçe (1520)	1 kile = 4 akçe (1554)	0	15,038	15,038	20,792	+ 38
		1 kile = 5 akçe (1574	+ 25	15,038	18,797	34,233	+ 82
Yıldız							
Buğday	1 kile = 5 akçe (1520)	1 kile = 5 akçe (1554)	0	20,625	20,625	24,573	+ 19
		1 kile = 6 akçe (1574)	+ 20	20,625	24,750	33,790	+ 36.5
Arpa	1 kile = 4 akçe (1520)	1 kile = 4 akçe (1554)	0	11,060	11,060	18,227	+ 65
		1 kile = 5 akçe (1574	+ 25	11,060	13,272	18,787	+ 41.5

Tablo IV.11 (devamı)

Nahiye adı	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1520-30	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1554 & 1574-76	Parasal Değerde Değişme Oranı (%)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1520	Yeni Parasal Değere Göre Ayarlanmış Toplam Vergi (akçe olarak)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1554 & 1574	Vergi Gelirlerinin Büyüme Oranı (yüzde olarak)
Katar							
Buğday	1 kile = 5 akçe (c. 1520)	1 kile = 6 akçe (1576	+ 20	47,333	56,799	62,333	+ 10.4
Arpa	1 kile = 4 akçe (c. 1520)	1 kile = 5 akçe (1576)	+ 25	22,152	27,690	36,478	+ 31.7
Niksar							
Buğday	1 kile = 5 akçe (1528)	1 kile = 6 akçe (1574)	+ 20	69,961	83,953	147,225	+ 75.3
Arpa	1 kile = 4 akçe (1528)	1 kile = 5 akçe (1574)	+ 25	48,771	60,963	93,513	+ 53.4
Karakuş							
Buğday	1 kile = 6 akçe (1528)	1 kile = 6 akçe (1574)	0	16,372	16,372	32,461	+ 98.2
Arpa	1 kile = 5 akçe (1528)	1 kile = 5 akçe (1574)	0	11,629	11,629	21,511	+ 84.9
Felis							
Buğday	1 kile = 6 akçe (1528)	1 kile = 6 akçe (1574)	0	24,672	24,672	30,669	+ 24.3
Arpa	1 kile = 5 akçe (1528)	1 kile = 5 akçe (1574)	0	13,391	13,391	17,953	+ 34

Tablo IV.11 (devamı)

Nahiye adı	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1520-30	Ölçü Birimi Başına Parasal Değer 1554 & 1574-76	Parasal Değerde Değişme Oranı (%)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1520	Yeni Parasal Değere Göre Ayarlanmış Toplam Vergi (akçe olarak)	Toplam Vergi (akçe olarak) 1554 & 1574	Vergi Gelirlerinin Büyüme Oranı (yüzde olarak)
Kafirni							
Buğday	1 kile = 5 akçe (1520)	1 kile = 5 akçe (1554)	0	55,580	55,580	65,127 (1554)	+ 17
		1 kile = 6 akçe (1574)	+ 20	55,580	66,696	121,332 (1574)	+ 82
Arpa	1 kile = 4 akçe (1520)	1 kile = 4 akçe (1554)	0	33,492	33,492	45,553 (1554)	+ 36
		1 kile = 5 akçe (1574)	+ 25	33,492	41,865	67,015 (1574)	+ 60
Çorumlu	--	--	--	--	--	--	--
Buğday	1 kile = 5 akçe (c. 1520)	1 kile = 6 akçe (1576)	+ 20	70,994	85,192	124,917	+ 46.6
	--	--	--	--	--	-- (1554)	-- + 75.3
Arpa	1 kile = 4 akçe (c. 1520)	1 kile = 5 akçe (1576)	+ 25	32,837	41,046	71,982	
Karahisar-ı Demirli	--	--	--	--	--	--	--
Buğday	1 kile = 5 akçe (c. 1520)	1 kile = 6 akçe (1576)	+ 20	78,627	94,352	99,737	+ 5.7
	--	--	--	--	--	--	--
Arpa	1 kile = 4 akçe (c. 1520)	1 kile = 5 akçe (1576)	+ 25	32,758	40,947	56,229	+ 37.3

Tablo IV. 12

Farklı Ürünlerin Toplam Üretim İçindeki Payı (%)

Nahiye adı	Defter Düzenleme Tarihi	Buğday	Arpa	Baklagiller ve İkincil Tahıllar	Sebze ve Meyve	Pamuk	Keten ve Kendir	Çeltik
Cincife	1455	45.0	20.8	--	30.7	--	3.3	--
	1485	42.5	19.6	--	33.6	--	4.2	--
	1520	45.7	29.5	--	19.8	--	4.8	--
	1554	47.2	32.2	.5	19.3	--	.7	--
	1574	39.9	25.6	1.2	30.1	--	3.2	--
Venk	1455	65.5	30.7	--	2.6	.3	.9	--
	1485	65.0	25.4	--	9.0	.4	.2	--
	1520	59.7	33.5	--	6.3	.2	.2	--
	1554	52.9	35.0	.9	9.3	.2	1.6	--
	1574	52.5	27.1	1.6	15.0	.4	3.2	--
Kafirni	1520	60.6	37.2	--	1.8	--	.25	--
	1554	53.9	37.7	2.3	4.6	--	1.3	--
	1574	60.4	33.4	1.0	4.2	--	1.0	--
Yıldız	1455	63.5	36.4	--	--	--	.1	--
	1485	70.3	29.3	--	--	--	.4	--
	1520	64.2	34.4	--	.07	--	1.4	--
	1554	54.9	40.9	3.3	.6	--	.5	--
	1574	61.9	34.5	1.8	.3	--	1.5	--
Çorumlu	1520-30	65.9	31.6	--	2.5	.08	--	--
	1576	59.9	34.0	.9	5.0	--	.2	--
Karahisar-ı	1520-30	66.8	28.5	--	1.2	3.3	--	--
Demirli	1576	56.0	33.7	.4	5.0	4.5	.5	--
Katar	1520-30	65.0	30.4	--	1.6	2.9	--	--
	1576	57.4	33.6	.3	3.0	5.6	--	--
Niksar	1528	49.0	34.2	.09	9.3	2.9	1.2	3.2
	1574	48.6	30.8	.2	14.0	3.4	1.4	3.7
Karakuş	1528	52.6	36.9	--	7.1	3.0	.4	--
	1574	53.5	36.1	1.4	4.8	3.9	.2	--
Felis	1528	61.1	34.2	--	4.2	.4	--	--
	1574	56.0	32.8	.09	6.2	3.8	.9	--

Tablo IV. 13

Tahıl Dışı Ürünlerin Üretim Endeksleri

Nahiye adı	Defter Düzenleme Tarihi	Baklagiller ve İkinci Tahıllar	Sebze ve Meyve	Bağcılık	Pamuk	Çeltik	Keten ve Kendir
Cincile	1455	--	178	244	15	--	34
	1485	--	96	244	--	--	50
	1520	--	100	100	100	--	100
	1554	100	371	55	--	--	24
	1574	327	631	166	--	--	149
Venk	1455	--	28	89	168	--	450
	1485	--	30	519	222	--	88
	1520	--	100	100	100	--	100
	1554	100	219	92	112	--	945
	1574	222	405	258	348	--	2315
Kafirni	1520	--	100	100	--	--	100
	1554	100	325	--	--	--	651
	1574	52	397	358	--	--	739
Yıldız	1455	--	--	--	--	--	24
	1485	--	--	--	--	--	38
	1520	--	100	--	--	--	100
	1554	100	1076	--	--	--	49
	1574	53	566	--	--	--	148
Çorumlu	1520-30	--	100	100	100	--	--
	1576	--	423	36	25	--	--
Karahisar-ı Demirli	1520-30	--	100	100	100	--	--
	1576	--	454	1457	165	--	--
Katar	1520-30	--	100	100	100	--	--
	1576	--	323	167	235	--	--
Niksar	1528	100	100	100	100	100/100[a]	100
	1574	291	311	180	185	142/185	179
Karakuş	1528	--	100	--	100	--	100
	1574	--	109	--	351	--	110
Felis	1528	100	100	--	100	100/	--
	1574	540	174	--	1156	124/--	--

Not: Taban=100. 1520-1530 yılları arasında derlenen ***Tapu Tahrir,*** 54, 79, 44 sayılı defterler taban olarak alınmıştır. Tokat civarındaki nahiyelerde belli bir ürün için 1520 defterinde vergi kaydedilmediği durumda 1554 tarihli ***Tapu Tahrir,*** no. 287, taban olarak alınmıştır. Yukarıdaki endeks sayıları Tablo III.14 ve III.15'de dayanmaktadır.

a) Burada verilen ilk sayı ortakçıların çeltik üretimini, ikinci sayı ise köylülerin çeltik üretimini temsil etmektedir.

Tablo IV. 14

Tahıl Dışı Ürünlerin Vergi Gelirlerindeki Büyüme Oranları (%)

Nahiye adı	Defter Düzenleme Tarihi	Baklagiller ve İkincil Tahıllar	Sebze ve Meyve	Bağcılık	Pamuk	Çeltik	Keten ve Kendir
Cincife	1455-1485	- -	- 47.3	- 2.0	- -	- -	+ 4.4
	1485-1520	- -	+ 4	- 59	- -	- -	- 33
	1520-1554	- -	+ 271	- 44.8	- -	- -	- 76
	1554-1574	+227.3	+ 70	+ 202	- -	- -	+ 521
	1520-1574	- -	+ 531	+ 66	- -	- -	+ 49
Venk	1455-1485	- -	+ 1.7	+ 470	+ 20	- -	- 81
	1485-1520	- -	+ 235	- 161.5	- 55	- -	+ 13
	1520-1554	- -	+ 119	- 8	+ 12	- -	+ 845
	1554-1574	+122.4	+ 85	+ 180	+ 211.4	- -	+ 146
	1520-1574	- -	+ 305	+ 158	+ 248	- -	+ 221
Kafirni	1520-1554	- -	+ 225	- -	- -	- -	+ 551
	1554-1574	- 48	+ 22	- -	- -	- -	+ 13.6
	1520-1574	- -	+ 297	+ 258	- -	- -	+ 639
Yıldız	1455-1485	- -	- -	- -	- -	- -	+ 54.5
	1485-1520	- -	- -	- -	- -	- -	+ 160.6
	1520-1554	- -	+ 976	- -	- -	- -	- 50.5
	1554-1574	46.5	- 48	- -	- -	- -	+ 200.7
	1520-1574	- -	+ 466	- -	- -	- -	+ 48.7
Çorumlu	(1520-30)-1576	- -	+ 323	- 64	- 74	- -	- -
Karahisar-ı Demirli	(1520-30)-1576	- -	+ 354	+ 1357	+ 65	- -	- -
Katar	(1520-30)-1576	- -	+ 223	+ 67	+ 135	- -	- -
Niksar	1528-1576	+191.5	+ 211.5	+ 80.1	+ 85.3	+ 42.5/ + 85[a]	+ 79.6
Karakuş	1528-1576	- -	+ 8.9	- -	+ 251	- -	+ 10
Felis	1528-1576	+440	+ 74.4	- -	+ 1056	+ 24	

[a] Burada verilen ilk sayı ortakların çeltik üretimini, ikinci sayı ise köylülerin çeltik üretimini temsil etmektedir.

Tablo IV. 15

Tahıl-dışı Ürünlerin Vergi Tahminleri (akçe olarak)

Nahiye adı	Defter Düzenleme Tarihi	Baklagiller ve İkincil Tahıllar	Sebze ve Meyve	Bağcılık	Pamuk	Keten ve Kendir	Çeltik	
							Ortakçılık	Öşür
Cincife	1455	- -	990	6150	30	780[a]	- -	- -
	1485	- -	480	5540	- -	750	- -	- -
	1520	100	998	4525	359[b]	1000	- -	- -
	1554	168	3704	2495	- -	240	- -	- -
	1574	671	7689	9200	- -	1820	- -	- -
Venk	1455	- -	320	430	90	255	- -	- -
	1485	- -	300[c]	2260	100	45	- -	- -
	1520	- -	2009[d]	870	90	102	- -	- -
	1554	519	4401[e]	801	101	264	- -	- -
	1574	1408	9935[f]	2741	383	2894	- -	- -
Kafirni	1520	- -	1553	200	- -	240	- -	- -
	1554	3073	5046	- -	- -	1563	- -	- -
	1574	1953	7513	875	- -	2166	- -	- -
Yıldız	1455	- -	- -	- -	- -	60	- -	- -
	1485	- -	- -	- -	- -	85	- -	- -
	1520	- -	25	- -	- -	443	- -	- -
	1554	1473	269	- -	- -	219	- -	- -
	1574	960	170[g]	- -	- -	803	- -	- -
Çorumlu	1520-30	- -	2510[h]	138	80	- -	- -	- -
	1576	1711	12.966[i]	60	25	411	- -	- -
Karahisar-ı Demirli	1520-30	- -	984[j]	114	3253	- -	- -	- -
	1576	611	4551[k]	2026	6539	766	- -	- -
Katar	1520-30	- -	580	570	2132	- -	- -	- -
	1576	290	2236[l]	1162	6113	- -	- -	- -
Niksar	1528	134	4231[m]	10.045[n]	4160	1777	135.179	4492
	1574	475	16.073[o]	22.072	9402	3992	235.112	10.152
Karakuş	1528	- -	2189	?[p]	1033	106	- -	- -
	1574	523	2365	470	3625	117	- -	- -
Felis	1528	10	1706	?[r]	160	- -	4.840	- -
	1574	54	2975	823[s]	1850	682	6.000	- -

Not:Tablo'da verilen rakamlar tahrir defterlerinde kaydedilen parasal tahminlerdir. Bir dönemden diğerine görülen fiyat değişmeleri için bir ayarlamaya tabi tutulmamışlardır. Bu nedenle bir defterden diğerine zaman içinde görülen değişmeler gerçek değer üzerinden hesaplanan değişmeleri yansıtmaz. Vergi tahminlerinde gerçek değişme oranı yüzdeleri için Tablo III.14'de verilmiştir.

NOTLAR (Tablo IV. 15):

a. Bu toplamın 600 akçesi keten ve cevizden alınan vergilerdir. 1485 tarihli tahrirlerde keten vergisi genellikle ceviz, bostan veya pamuk vergileri ile bir arada verilmektedir.
b. Bu toplamın 300 akçesini pamuk ve keten vergileri oluşturmaktadır.
c. Bu toplam bağ ve bostan vergisidir.
d. Bu toplamın 1082 akçesi bağ, bostan ve ceviz vergileridir.
e. Meyve vergisi hemen bu toplamın tamamını oluşturmaktadır.
f. Bu toplamın 1800 akçesi bağ ve meyve vergisidir.
g. 50 akçe ceviz vergisi dışında bu toplamın tamamı bostan vergisidir. 1554 tarihli tahrirde ise 60 akçe soğan vergisinin dışında kalan miktar bostan vergisidir.
h. Bu toplamın 613 akçesi bağ ve meyve vergisidir.
i. Bu toplamın 6915 akçesi bağ ve meyve vergisidir.
j. Bu toplamın 950 akçesi bağ ve meyve vergisidir.
k. Bu toplamın 976 akçesi bağ ve meyve vergisidir.
l. Bu toplamın 1206 akçesi bağ ve meyve vergisidir.
m. Bu toplamın 1161 akçesi bağ ve meyve vergisidir.
h. Bu toplamın 970 akçesi şıra ve bağ vergisidir.
o. Bu toplamın 4057 akçesi şira ve bağ vergisidir.
p. 1190 akçe meyve, bağ ve bostan vergisidir.
r. 640 akçe meyve, bağ ve bostan vergisidir.
s. 1182 akçe meyve, bağ ve bostan vergisidir.

Tablo IV. 16

Vergi Mükellefi Başına Düşen Buğday ve Arpa Üretimi

Nahiye adı	Defter Düzenleme Tarihi	Vergi Mükellefi Başına Buğday Üretimi (akçe olarak)	Vergi Mükellefi Başına Buğday Üretimi (kile olarak)	Vergi Mükellefi Başına Arpa Üretimi (akçe olarak)	Vergi Mükellefi Başına Arpa Üretimi (kile olarak)
Cincile	1520	161.0	26.8	107.3	21.5
	1554	120.0	20.0	83.2	16.6
	1574	105.9	17.6	67.7	13.5
Venk	1520	213.0	35.5	125.0	25.0
	1554	149.3	24.8	103.6	20.7
	1574	113.0	18.8	78.5	15.7
Kafirni	1520	320.6	53.4	204.7	40.9
	1554	186.8	31.0	135.2	27.0
	1574	184.8	30.8	103.9	20.8
Yıldız	1520	219.6	36.6	123.0	24.6
	1554	165.0	27.5	129.8	25.9
	1574	129.6	21.6	72.9	14.6
Çorumlu	1520-30	194.9	32.5	100.5	20.1
	1576	169.6	28.2	95.4	19.0
Karahisar-ı Demirli	1520-30	224.0	37.3	100.0	20.0
	1576	116.0	19.3	71.0	14.2
Katar	1520-30	231.0	38.5	113.2	22.6
	1576	125.8	20.9	73.9	14.8
Niksar	1528	196.5	32.7	142.2	28.4
	1574	114.4	19.0	73.2	14.7
Karakuş	1528	92.9	15.5	64.6	12.9
	1574	66.7	11.2	46.5	9.3
Felis	1528	102.8	17.2	57.8	11.5
	1574	68.8	11.4	40.4	8.0

Tablo IV. 17

Koyun ve Kovan Vergileri ve Sayıları

Nahiye adı	Defter Düzenleme Tarihi	Koyun Vergisi (akçe olarak)	Koyun Sayısı	Vergi Mükellefi Başına Koyun Sayısı	Kovanlardan Alınan Divani Vergileri (akçe olarak)	Kovanlardan Toplam Vergi (akçe olarak)	Kovan Sayısı
Cincife	1455	400	800	2.2	--	--	--
	1485	1130	2260	5.2	280	560	280
	1520	580	1160	2.4	373	746	373
	1554	1202	2404	3.0	57	114	57
	1574	5480	10,960	9.8	212	424	212
Venk	1455	120	240	.5	--	--	--
	1485	865	1730	2.9	804	1608	804
	1520	345	690	.9	865	1730	865
	1554	1791	3582	2.8	1336	2672	1336
	1574	2968	5936	3.1	1536	3072	1536
Kafirni	1520	1633	3266	2.9	1446	2892	1446
	1554	5550	11,100	5.2	2815	5630	2815
	1574	10.068	20.136	6.1	2398	4796	2398
Yıldız	1455	340	680	1.6	--	--	--
	1485	1519	3038	5.8	284	568	284
	1520	860	1720	2.9	277	554	277
	1554	1707	3414	3.7	222	444	222
	1574	1526	3052	2.3	208	416	213
Çorumlu							
	1520-30	2859	5718	2.9	3002	8671	4335
	1576	5014	10.028	2.8	2183	4786	2393
Karahisar-ı Demirli	1520-30	3467	6934	4.2	2416	5263	2631
	1576	3555	7110	2.0	2006	4252	2126
Katar							
	1520-30	4124	8248	6.6	710	1326	663
	1576	7298	14,596	5.8	640	1280	640
Niksar							
	1528	7452	14,904	6.8	2955	5910	2955
	1574	15.500	31,000	5.0	2888	5776	2888
Karakuş							
	1528	1373	2746	4.3	203	470	235
	1574	2848	5696	3.0	213	469	234
Felis							
	1528	610	1220	1.8	122	595	297
	1574	1725	3450	2.5	212	482	241

Tablo IV. 18

Kırsal Bölgede Ticari ve Sınai Vergiler

Nahiye adı	Defter Düzenleme Tarihi	Pazar Vergisi	Değirmen (Asiyab) Vergisi ve Değirmen Taşı Sayısı [a]	Boyahane Vergisi	Yol Vergisi	Diğerleri
Cincife	1520	-	330 (8 hacer)	-	-	-
	1554	-	360 (10 kıta)	-	-	-
	1574	-	558 (13 kıta)	-	-	4090 (resm-i şıra)
Venk	1520	-	691 (9 hacer)	-	-	-
	1554	-	859 (14 kıta)	-	-	-
	1574	-	932 (18 kıta)	-	-	-
Kafirni	1520	-	1772 (28 kıta)	2000	-	-
	1554	-	1843 (29 kıta)	2200	1500[b]	-
	1574	-	2269 (38 kıta)	1254	-	430 (revgan)
Yıldız	1520	-	455 (11 hacer)	400	1500	-
	1554	-	427 (10 kıta)	400	1500	
	1574	-	540 (15 kıta)	400	-	-
Çorumlu						-
	1520-30	-	3454 (60 hacer)	-	-	
	1576	-	3575 (65 bab)	-	-	-
Karahisar-ı Demirli	1520-30	-	1843 (37 hacer)	300	-	-
	1576	425[c]	3124 (59 bab)	1000	-	-
Katar					-	-
	1520-30	-	215 (5 bab)	-	-	
	1576	-	266 (6 bab)	-		970 (resm-i şıra)
Niksar						-
	1528	-	1776 (53?)[d]	-	-	
Karakuş	1574	-	2532 (72?)	-	-	-
	1528	-	1647 (37?)	-	-	-
Felis	1574	-	1763 (42?)	-	-	-
	1528	-	2445 (21?)[e]	-	-	
	1574	-	1371 (26?)	-	-	

a. Parantez içindeki rakamlar kullanılan değirmen taşlarına aittir. Defterler değirmen taşı için farklı dönemlerde farklı ibareler kullanmaktadırlar. Örneğin, hacer (taş anlamında), kıta (bir birim), bab (kapı anlamında)

b. Bu sayı tamga vergisini de içermektedir.

c. Burada pazar vergisi, öşür ve agnam, asiyab vergileri ile birlikte verilmektedir. Yukarıdaki sayı toplam 13.000 akçeden diğer vergilerin toplamı olan 12.575 akçe çıkarılarak elde edilmiştir. KK, no. 38, s. 228b.

d. Niksar, Karakuş ve Felis nahiyeleri kayıtlarında değirmen taşı birimleri belirsizdir. Örneğin, kıta'nın hacer'e veya bab'a eşit olup olmadığı açık değildir.

e. 2445 akçe, asıyab-ı dibekten alınan 1090 akçe tutarında mukataa gelirini de içermektedir.

Tablo IV. 19
Şehir ve Kasaba Vergileri (Akçe olarak)

Gelir	Çorum 1524	Çorum 1576	Tokat 1520	Tokat 1574
İhtisab	10.000 12.200	+ 70.000	58.334 (71.167)	+ 63.334[g]
Pazar Vergileri (bac pazar)	17.000[a] (20.740)	+		
Tahıl Pazarı Vergisi (pazar-ı keyl veya pazar-ı galle)	10.000 (12.200)	+	+ 260.767 (318.135)	++230.760
Pamuk Pazarı				+
Hayvan Pazarı	13.615[b] (16.610)	36.000[d]	+	
İpek Pazarı			286.666 (349.732)	266.331
Kapan Vergisi (terazi vergisi)	10.000 (12.200)	+	59.234 (72.265)	
Boyahane	22.000 (26.840)	25.000	83.334 (101.667)	83.334
Damga Vergisi				+38.332
Bozahane		500	+	+
Meyhane	+10.000			+
Mum İmalathanesi (şemhane)				
Tahıl Öşürü	6.541 (7.980)	14.000[e]	820 (1000)	640
Bağ ve Bahçelerden Alınan Öşür	592[c] (722)	6.000	3.900f (4.758)	+ 3900
Otlak Vergisi	180 (219)	140		
Koyun Vergisi	800 (976)	447		+
Değirmen Vergisi (asiyab)			630 (7 hab) (768)	630 (7 bab)
Kovan vergisi (kürrace)	2.580 (3.147)	250		
Tereyağ Vergisi (revgân)	400 (488)	360		
Yaylak Vergisi	(2.530) (3.116)			

a) Bu rakam cezaları (diyabet), muhtelif vergileri (badhava), tapu ve zemin vergilerini içermektedir.
b) Bu rakam at pazarından (pazar-ı esb) alınan vergilerden oluşmaktadır.
c) Bu rakam bağlardan alınan 92 akçeyi ve meyve ve behre-i leb'den alınan 500 akçeyi içermektedir.
d) Bu rakam at ve eşek pazarından alınan vergileri içermektedir.
Behre-i lebin ne olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte bir tür nohut olması muhtemeldir.
NOT: Parantez içindeki rakamlar zaman içinde resmi fiyatlarda görülen değişikliği göz önünde tutarak uyarlanmış miktarı ifade etmektedir. Bunu yaparken 1520'lerdeki kayıtlarda verilen vergi miktarlarını resmi fiyatlarda görülen ortalama artışı temsil eden 0.22 rakamı ile çarptım.

Tablo IV. 19 (devamı)

Gelir	Niksar 1528	Niksar 1574
İhtisab	600 (732)	500
Pazar Vergisi (bac pazar)		
Tahıl Vergisi (pazar-ı keyl ve pazar-ı galle)		
Pamuk Pazarı		
Hayvan Pazarı		
İpek Pazarı (nizan)		
Kapan (terazi vergisi)		
Boyahane	8000 (9.760)	4000
Damga Vergisi	+ 3000 (3.660)	10.000
Bozahane	4000	
Meyhane	6000	
Başhane (hayvan kesim vergisi)		
Mum İmalathanesi (şemhane)		
Dabbakhane		
Değirmen Taşı İmalathanesi	1000	
Tahıl Öşürü		340
Bağ ve Bahçeden Alınan Öşür	2300 (2.806)	3000
Otlak Vergisi		
Koyun Vergisi		
Arı Kovanı Vergisi (küvvare)		
Değirmen Vergisi (asiyab)	1.810 (2.208)	117
Tereyağ Vergisi (revgan)	810 (988)	500
YaylakVergisi		

e) Çorum kasabası vergileri listesinin hemen altında (**KK**, no. 38, s. 196) eshab-ı afdına nefs-i Çorum (Çorum kasabasında öküz sahipleri) ibaresi vardır. Bu kişilerin sayıları çift resmi mükellefleri sınıflandırılması toplamında verilmiştir. Ödedikleri vergiler ise : 19.000 akçe buğday öşürü, 15.000 akçe arpa öşürü, bahçe ve bahçelerden 6.000 akçe, kovanlardan 250 akçe olarak verilmiştir. Büyük bir olasılıkla 1520'ler defterlerinde bu vergiler kasaba vergileri ile birlikte kaydedilmiştir.

EK IV.2

TARIMSAL ÜRÜNÜN DAĞILIMI VE ÜRETİMDE DEĞİŞMELER

Burada, araştırma konusu nahiyelerdeki ürün dağılımını betimleyip, onaltıncı yüzyılda her ürünün üretiminde görülen değişmeleri vereceğim. Bu analize temel olan veriler Tablo IV.8-IV.II ve IV12-IV.15'de sunulmuştur.

Tokat kentinin hemen kuzeyindeki verimli vadide bulunan Cincife nahiyesinde tarımsal üretimde 1485-1520 yılları ara-sında bir gerileme gözlenmektedir. Daha sonraki dönemde ise bir yükselme eğilimini izlemek mümkün. Buğday üretimi 1520 yılına kadar sürekli olarak azalmış, 1520-1554 döneminde kaydedilen yüzde 20'lik artışa rağmen, onbeşinci yüzyıl ortasındaki üretim düzeyi ancak 1574 yılında aşılmıştır. Buğday üretiminin 1520-1574 dönemindeki artışı yüzde 52 düzeyindedir. Aynı dönemde arpa üretimi yüzde 45'lik bir artış göstermiştir. Ancak, araştırma konusu dönemin ilk kısmında arpa mahsulünde daha önemli bir artış görülmüştü. Arpa üretimi 1455-1485 döneminde düştükten sonra sürekli artma-ya başlamıştı, 1554'e gelindiğinde arpa üzerinden alınan vergi 1455 düzeyinden daha fazlaydı. Onaltıncı yüzyılın sadece ikinci yarısında arpa üretiminin kaydettiği artış oranı (yüzde 14) buğdaya göre daha düşüktü. Dönem boyunca bağcılık gerileme eğliminin en belirgin olduğu faaliyetti. Bu eğilim 1554'e kadar devam etti. 1554-1574 döneminde ise bağcılık keskin bir artış grafiği çizerek yüzde 200'lük bir oranda yükseldi. Her nekadar onbeşinci yüzyıl ortasındaki üretim düzeyi 1574'de aşılmadıysa da, 1574 tarihinde şıradan alınan vergi kayıtlarına rastlanması bağcılığın öneminin artmış olduğunu gösterir. Bağcılığın tersine meyva yetiştiriciliği ve bostancılıkta araştırma konusu dönem boyunca devam eden bir artış eğilimi gözlenir. Dönemin başlarında önemsiz boyutlarda olan bahçe ve bostan ürünleri üretimi 1520-1554 yılları arasında hızlı bir artış kaydetti. Keten üretimi

ise onbeşinci yüzyıldaki üretim düzeylerinin epeyce altına düştükten sonra ancak 1574'de bu düzeylere yaklaştı.

Buraya kadar olan kısımda belirli ürünlerin üretimindeki mutlak değişmeleri ele aldım. Ancak, farklı dönemlerde çeşitli ürünlerin toplam üretimdeki göreli paylarının bulunması ve bir dönemden diğerine ürün dağılımındaki değişmelerin izlenmesi de gerekli. Cincife'de, toplam üretimde meyva, sebze ve bağ ürünlerinin payı dönem boyunca büyük dalgalanmalar gösterdi. Onbeşinci yüzyılda bu ürünler toplam üretim içinde üçte birlik bir paya sahipken, bu pay 1520 ve 1554'de beşte bire kadar düştü. Tahılların, özellikle buğday ve arpanın, toplam üretim içindeki payı ise 1520 ve 1554 yıllarında onbeşinci yüzyıla göre artmıştı. Onaltıncı yüzyılın sonlarında meyva, sebze ve bağ ürünlerinin toplam üretim içindeki payı yine üçte bir oranında yükselirken, buğdayın toplam üretim içindeki payı yüzde 40 gibi bütün araştırma konusu dönemlerde görülen en düşük düzeye geriledi. 1574'de arpa üretimi toplam üretimin dörtte birini oluşturuyordu; bu, onbeşinci yüzyıla göre yüksek ama onaltıncı yüzyılın diğer iki döneminde arpa üretiminin toplamdaki üçte birlik payına göre düşük bir orandır

Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllardaki beş dönemde ürün dağılımı karşılaştırması bize aşağıdaki sonuçları veriyor. Birincisi, özellikle onaltıncı yüzyılın ilk yarısında arpa ekiminde yoğunlaşma artmıştı. İkincisi, yine aynı dönemde bağcılık faaliyetlerinde bir gerileme görülmüştür. Son olarak, onaltıncı yüzyılın sonlarında tarımsal üretim faaliyetinde bağcılık, bostancılık ve meyva yetiştiriciliğine doğru bir kayma gözlenirken, tahılların, özellikle buğdayın toplam üretim içindeki payının onaltıncı yüzyılın diğer dönemlerine göre azaldığını söyleyebiliriz. Ayrıca, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında mercimek ve bakla gibi ürünler de yetiştirilmekteydi. Ancak bu üretim epeyce önemsiz boyutlardaydı; bakla ve mercimeğin toplam üretim içindeki payı 1554'de yüzde 0,5, 1574'de ise yüzde 1,2 oranındaydı. Toplam tarımsal üretimde ketenin payı genellikle yüzde 3 ile yüzde 5 arasında değişmesine rağmen, 1554'de yüzde 0,7'lik bir payla

bütün zamanlarında kaydettiği en düşük orana kadar azalmıştır. 1554, aynı zamanda toplam arpa ve buğday üretiminin toplam üretim içindeki payının araştırma konusu dönemler içinde en yüksek olduğu yıldı. Pamuk mahsulü baklagil üretiminden bile daha önemsiz bir paya sahipti. 1455 ve 1520 tahrirlerinde küçük miktarlarda pamuk üretimi kayıtlarına rastlanır. Bostancılık ve bağcılık üzerinde yoğunlaşma sonucu pamuk ekiminin sona ermiş olduğu düşünülebilir.

Yine Tokat civarındaki verimli vadide bulunan Venk nahiyesindeki tarımsal üretim örüntüsü Cincife'dekine genel olarak benzese de bazı önemli noktalarda ayrılır. Bir kere, meyva yetiştiriciliği, bostancılık ve bağcılığın toplam üretim içindeki payı Cincife'ye göre daha düşüktü. Yine de, onaltıncı yüzyılda Venk nahiyesinde bostancılık ve meyva yetiştiriciliği faaliyetinde kayda değer bir artış görülür. Araştırma konusu diğer bütün dönemlerde meyva yetiştiriciliği, bağcılık ve bostancılığın toplam içindeki payı yüzde 10'dan az iken bu oran 1574'de yüzde 15'e kadar yükselmiştir. Her ne kadar, bu nahiyede bağlardan alınan vergiler çoğu zaman bahçe ve bostanlardan alınan vergilerle birlikte kaydedildiğinden (Tablo IV.15) bağlardan alınan vergileri saptamak genellikle mümkün değilse de, bağcılık üretiminin 1455 ile 1485 yılları arasında yüzde 470 oranında bir sıçrama yaptığı, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar sürekli geriledikten sonra 1554-1574 yılları arasında 180'lik bir artış kaydettiği anlaşılıyor. Bu artışa rağmen, 1574'deki bağcılık üretimi 1485 yılına göre daha düşüktü. Öte yandan, Cincife'de olduğu gibi Venk'te de meyva ve sebze üretimi onbeşinci yüzyılda önemsiz bir miktardayken sürekli yükselerek onaltıncı yüzyılda kayda değer düzeylere varmıştır.

Venk'te tahılların toplam üretim içindeki payı Cincife'ye göre daha yüksekti. Onbeşinci yüzyılda buğdayın toplam içindeki payı yüzde 65'ti. Bu pay onaltıncı yüzyılın üç döneminde önce yüzde 59'a sonra yüzde 52'ye düştü. Bu ürünün üretimindeki mutlak değişmelere gelince, Cincife'nin aksine Venk'te buğday üretiminin onbeşinci yüzyıl ortasındaki düzeylere göre

sürekli bir gerileme kaydettiğini görmüyoruz; üretim 1455-1485 yılları arasında yüzde 16 oranında arttı. Sonraki otuzbeş yıllık dönemde ise buğday üretimi bir gerileme eğilimi içine girdi. Her ne kadar 1520-1554 yılları arasında yüzde 18'lik ve 1554-1574 yılları arasında yüzde 24'lük artışlar onaltıncı yüzyılda bir yükselme eğiliminin varlığına işaret ediyorsa da, onbeşinci yüzyıl ortasındaki üretim düzeyi ancak 1574'de aşılabildi. Öte yandan, arpa üretimi onaltıncı yüzyılda buğday üretimine göre daha sürekli ve hızlı bir artış gösterdi. Araştırma konusu dönem boyunca arpa üretiminin toplam üretim içindeki payı üçte birle dörtte bir arasında değişti. 1455 ile 1485 yılları arasında geriledikten sonra arpa mahsulü 1485-1520 döneminde yüzde 4 oranında arttı. Daha sonra, üretimin artış oranı hızlanarak 1520-1554 döneminde yüzde 38'e ve 1554-1574 döneminde yüzde 32'ye ulaştı. 1520-1574 yılları arasında arpa mahsulü yüzde 82'lik bir artış gösterirken buğday üretimindeki artış yüzde 47'de kaldı.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Cincife'de olduğu gibi Venk'te de tarımsal üretim belli bir ölçüde çeşitlendi. Mercimek, nohut ve bakla gibi baklagillerle darının birarada toplam üretim içindeki payı 1554'de yüzde 0.9, 1574'de ise yüzde 1.6 oranındaydı. Bu dönem boyunca bu ürünlerin üretiminde yüzde 227'lik bir artış görüldü. Ayrıca, keten üretiminin toplam üretim içindeki payı yükselerek 1574'de yüzde 3.2'ye ulaştı. Keten mahsulü 1455-1520 yılları arasında geriledikten sonra onaltıncı yüzyılda hızlı bir artış gösterdi. 1574'e gelindiğinde keten üretimi onbeşinci yüzyıl ortasına göre beş kattan fazla artmıştı. Araştırma konusu dönemlerin hiçbirinde toplam üre-tim içindeki payı yüzde 0.5' geçmeyen pamuk üretimi onbe-şinci yüzyıl düzeylerine göre sürekli bir gerileme içine girdikten sonra 1554-1574 döneminde yüzde 221 oranında arttı. 1574 yılında pamuk üretiminde onbeşinci yüzyıl düzeyleri aşıldı.

Yeşilırmak Vadisi'nin güneyindeki dağlık bölgede bulunan Yıldız'da tahıl monokültürü Venk'tekinden daha da belirgindir. Araştırma konusu dönemlerin hiçbirinde buğday ve arpanın

birarada toplam üretim içindeki payı yüzde 96'nın altına düşmedi. Onaltıncı yüzyılda bu ürün yapısı küçük miktarda burçak, mercimek ve nohut üretilmesi ve daha da küçük boyutlarda sebze ve meyva yetiştirilmesiyle bir parça değişikliğe uğradı. Baklagillerin üretim içindeki payı 1554'de yüzde 3.3, 1574'de ise yüzde 1.8 düzeyindeydi. Sebzecilik ve meyveciliğin toplam içindeki payı ise onaltıncı yüzyılın hiçbir döneminde yüzde 0.5'i geçmedi. Öte yandan, araştırma konusu dönemlerin hepsinde keten üretimi önemsiz boyutlarda olsa da devam etti. 1520 ve 1574 yıllarında bu ürünün toplam içindeki payı yüzde 1.5'ti.

Venk ve Cincife'deki gelişmelere paralel olarak Yıldız'da da buğday ve arpa üretimi 1455-1520 döneminde bir gerileme içine girdi. Buğday mahsulü 1520-1554 döneminde yüzde 19, 1554-1574 döneminde yüzde 14 oranında arttıysa da, onaltıncı yüzyıl boyunca üretim onbeşinci yüzyıl ortasındaki düzeylerin altında kaldı. Arpa üretimi ise 1520-1554 dönemlerinde hızlı bir artış göstererek yüzde 65 oranına yükseldi. 1554'e gelindiğinde, 1455 yılındaki arpa üretimi düzeyi çok az da olsa aşılmıştı. Ancak, onaltıncı yüzyılın sonlarında arpa üretiminde yüzde 16'lık bir azalma görüldü. Buna rağmen, onaltıncı yüzyılda arpa mahsulündeki toplam artış oranı buğdaya göre daha yüksekti. Ayrıca, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında buğdayın toplam üretim içindeki payı önceki dönemlere göre düşmüştü. Arpanın toplam üretim içindeki payı ise üçte bir civarında az çok bir kararlılık göstererek, 1554'de yüzde 41'e ulaştı. 1554 yılılnda buğday üretiminin toplam üretim içindeki payı araştırma konusu dönemlerde kaydedilen en düşük orana, yüzde 55'e düştü.

1554-1574 döneminde, baklagil üretiminde arpa üretimine benzer bir gelişme görülür. Bu ürünlerin toplam içindeki payı 1574 yılında azaldığı gibi, mutlak miktarları da onaltıncı yüzyıl sonlarında yüzde 46 oranında geriledi. Bostancılık ve meyva yetiştiriciliğinde de onaltıncı yüzyıl başlarında bir artış kaydedilmesine rağmen, 1554-1574 döneminde bir gerileme görüldü. Keten üretimi ise 1455-1520 yılları arasında sürekli yükselip onaltıncı yüzyılın ilk yarısında bir gerileme eğilimi içine

girdikten sonra, yüzyılın sonlarında yüzde 200 gibi yüksek bir oranda arttı. 1574' e gelindiğinde keten üretimi araştırma konusu dönemdeki en yüksek düzeye ulaşmıştı.

Onaltıncı yüzyılda Kafirni'de de tahıl üretiminin yaygın olmasına karşın baklagil ve keten üretimi önemli ölçülere varmıyordu. Bostancılık, meyva ve sebze yetiştiriciliğinin toplam içindeki payı araştırma konusu dönemlerin hiçbirinde yüzde 5'i aşmadı. Ancak, Tokat kazasındaki diğer üç nahiyesinin aksine Kafirni'de buğday üretimindeki artış oranı, özellikle onaltıncı yüzyılın sonlarında arpa üretimininkinden daha yüksekti. Her ne kadar 1520-1554 döneminde arpa mahsulünde buğdaya göre daha hızlı bir artış görüldüyse de 1554-1574 döneminde bu gelişme yerini zıt bir eğilime bıraktı. Bu dönemde, buğday üretimi yüzde 55 oranında artarken arpa üretimi yüzde 17 gibi düşük bir artış hızıyla geride kaldı. Baklagil üretiminde önemli bir gerilemenin ortaya çıkması sonucu, bu ürünlerin toplam üretimdeki payı 1554'de yüzde 2.3 oranındayken 1574'de yüzde 1'e düştü. Bostancılık ve meyva yetiştiriciliği ise onaltıncı yüzyıl boyunca sürekli bir gelişme gösterdi. Bu ürünlerin üretimindeki en önemli artışlar yüzyılın başlarında görüldü. Bu nahiyede bağcılığın meyva ve sebze yetiştiriciliğine göre önemsiz bir yeri vardı. 1554 tahririnde asma üzerinden alınan hiçbir vergi kaydına rastlanmaz; 1520-1574 yılları arasında ise bu üretimde artış görülmüştür. Aynı şekilde keten üretiminde kaydedilen sürekli artışın en önemli kısmı onaltıncı yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir.

Tokat bölgesinin kuzeybatısındaki yüksek ovalarda bulunan Çorumlu livasının üç nahiyesinde de tarımsal üretimin en belirgin özelliği tahıl üretiminin yaygınlığıydı. Tokat civarındaki bütün nahiyelerde olduğu gibi burçak, mercimek ve nohut gibi baklagillerin ekimine bu üç nahiyede de onaltıncı yüzyıl sonlarında başlanmıştır. Bu üç nahiyenin hiçbirinde baklagil ve burçak üretiminin toplam üretimin içindeki payı yüzde 1'i geçmiyordu. Bu dönemde Çorumlu ve Karahisar-i Demirli'de küçük çapta da olsa kenevir üretiminin başladığı görülür. Her üç nahi-

yede de meyva-sebze yetiştiriciliği ve bağcılık yapılı-yordu; bu ürünlerin üretimi Çorumlu kasabasını da içeren Ço-rumlu nahiyesinde önemli boyutlara ulaşıyordu. Pamuk üre-timi ise Karahisar-i Demirli ve Katar'da belli bir öneme sahipti.

Her ürünün üretimindeki değişmelere ayrı ayrı bakıldığında bu bölgedeki tüm nahiyelerde 1520-1576 döneminde arpa üretiminin buğday üretiminden daha hızlı arttığı görülür. Katar ve Karahisar-i Demirli'de buğday mahsülü sırasıyla yüzde 5.7 veya yüzde 10.4 oranlarında artarken bu nahiyelerdeki arpa üretiminde sırasıyla yüzde 31.7 ve yüzde 37.3 oranında artış kaydedildiği görülmüştür. Çorumlu'da gerek buğday üretimindeki yüzde 46.6'lık artış, gerek arpa üretimindeki yüzde 75.3'lük artış diğer iki nahiyeye göre çok daha yüksektir. Bu nahiyede de arpa üretiminin buğdaya göre daha hızlı arttığı görülür. Ayrıca, buğday mahsülünün toplam üretim içindeki payı son dönemde ilk dönemdekine göre daha küçüktü; arpa üretiminde ise tam tersine bir gelişme gözlemlenmesi, arpa ekimine doğru kısmi bir yönelmenin gerçekleştiğine işaret eder. Meyva-sebze-bağcılık üretiminde de önemli artışlar kaydedilmiştir. Üstelik, bu kategorinin toplam tarımsal üretim içindeki payı da artmış, bu oran yüzyılın başlarında Çorum-lu'da yüzde 2.5, Karahisar'da yüzde 1.2 ve Katar'da yüzde 1.6 iken, yüzyılın sonlarında Katar'da yüzde 3'e, diğer iki nahiyede yüzde 5'e ulaşmıştı. Her ne kadar bağcılık faaliyetindeki değişmeleri ayrıca ölçmeye çalıştıksa da, tahrirlerde bağ-lardan alınan vergiler genellikle meyve ve bostanlardan alınan vergilerle birarada kaydedilmiş olduğundan, Hazine'nin bağlardan gelmesini beklediği vergi miktarını kesinlikle saptamaya imkan yoktu. Bu nedenle elde ettiğimiz rakamların pek de tatminkar sayılmayacaklarını söylemek gerek. Pamuk mahsulüne gelince, bu üründe Karahisar-i Demirli'de yüzde 65'lik, Katar'da ise yüzde 135'lik bir artış görüldü. Üstelik, pamuğun toplam üretim içindeki payı ilk dö-nemde Karahisar'da yüzde 3.3, Katar'da yüzde 2.9 iken, bu oranlar son dönemde sırasıyla yüzde 4.5 ve yüzde 5.6'ya yükseldi. Bu gelişme, pamuk ekimine ayrılan kaynakların

(emek ve toprak) çoğaldığının da bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Niksar, Karakuş ve Felis nahiyelerinin, Rum vilayetindeki araştırma konusu diğer bölgelerden en önemli farkı bu nahiyelerde yetiştirilen ürünlerin daha çeşitli olmasıdır. Bu nahiyelerde de buğday ve arpa, onaltıncı yüzyıl sonlarında yetiştirilen baklagillerle birlikte, temel ürünlerdi. Meyva-sebze yetiştiriciliği ve ceviz başta olmak üzere bağcılık özellikle Niksar nahiyesinde önemli boyutlara ulaşıyordu. Niksar nahiyesi, aynı adı taşıyan kasabayı tarım ürünleri açısından besliyordu. Bu nahiyede pamuk ve daha küçük ölçüde keten ve kenevir ekiliyordu.

Ancak bu nahiyelerde yetiştirilen ürünler arasında çeltiğin ayrıcalıklı bir öneme sahip olduğunu söylemek gerek. Felis ve Karakuş'ta da çeltik üretimi yapılmasına rağmen bu üretimin gerçekten kayda değer boyutlara ulaştığı nahiye Niksar'dı. Bu bölgede onaltıncı yüzyılda çeltik üretiminin büyük bir gelişme kaydettiği görülmektedir. 1528 yılında Niksar'da ortakçılık düzenlemeleri çerçevesinde üretilen çeltik mahsulü resmi değerlemeye göre 135,179 akçe (164,198 ayarlanmış akçe) tutarken bu yekun yüzde 42.4'lik bir artış göstererek 1574'de 235,112 akçeye yükseldi. Her ne kadar Bölüm II'de de değindiğimiz sorunlar çeltik üretiminin bu bölümünün toplam tarım üretimi içindeki payını tahmin etmemizi engelliyorsa da, köylü topraklarında yetiştirilen çeltiğin her iki dönemde de toplam üretimin yüzde 3 kadarını oluşturduğu görülmektedir. Sıradan köylülerin yaptığı çeltik ekimi yüzde 85 oranında artmıştı. Felis'te ortakçı tarafından ekilen çeltiğin parasal değeri ise yüzde 1.6 gibi daha düşük bir oranda artmıştı: onaltıncı yüzyılın iki döneminde toplam mahsulün değeri sırasıyla 4.840 akçe (5.904 ayarlanmış akçe) ve 6.000 akçeydi. Karakuş'ta ise ilk dönemde çeltikle ilgili hiçbir kayda rastlanmaz. Sonraki döneme ait tahrirde ise 600 akçe tutarında tek bir kayıt vardır.

Tahıl üretiminin zaman içinde geçirdiği değişikliklere gelince; Niksar ve Karakuş'ta buğday mahsulü arpa mahsülüne göre daha hızlı bir artış göstermiştir. Ayrıca, bu iki nahiyede

buğdayın toplam üretim içindeki payı ya sabit kalmış veya sonraki dönemde ilk döneme göre bir parça yükselmiştir. Demek ki bu nahiyelerde Çorumlu'daki bölgelerde görülenin aksine bir gelişme kaydedilmiş, buğday üretimi hem göreli hem de mutlak olarak artmıştır. Felis'te ise buğday üretimindeki yüzde 24.3'lük artış Niksar'daki yüzde 75.3'lük ve Karakuş'taki yüzde 98.2'lik oranların altında kaldığı gibi, bu nahiyede arpa üretimindeki yüzde 34'lük artış buğday üretimine göre daha yüksek bir oranı temsil eder. Ayrıca, buğdayın toplam üretim içindeki payının ilk dönemde yüzde 61.1 iken sonraki dönemde yüzde 56'ya düşmesi arpa ekimine doğru bir yönelmenin gerçekleştiğine işaret eder.

Üç nahiye için de meyva-sebze yetiştiriciliği ve bağcılığın en yaygın olduğu yer Niksar'dı. Bu nahiyede meyva ve sebze üretiminde yüzde 211.5'lik, bağcılıkta ise yüzde 80.1'lik bir artış görülmüştür. Ayrıca, bu kategorinin toplam tarımsal üretim içindeki payı ilk dönemde 9.3 iken sonraki dönemde yüzde 14'e çıkmıştır. Felis'te de, meyva-sebze ve bağcılık üretimi yüzde 74.4 gibi nisbeten düşük bir oranda olsa da gelişme kaydetti. Bu ürünlerin toplam üretim içindeki payı 1538'de yüzde 4.2 iken 1574'de yüzde 6.2'ye yükseldi. Karakuş'ta meyva-sebze üretiminde ve bağcılıkta yüzde 8.9 gibi önemsiz bir artış görüldü. Ayrıca, bu nahiyede bu ürünlerin toplam üretim içindeki payları ilk dönemde yüzde 7.1 iken sonraki dönemde yüzde 4.8'e düştü. Demek ki, onaltıncı yüzyılın sonlarında Karakuş'taki köylülerin Niksar ve Felis'teki köylülere göre meyvacılık ve bağcılık faaliyeti üzerinde daha az yoğunlaştıklarını, gayretlerinin büyük kısmını buğday başta olmak üzere diğer ürünlerin üretimine ayırdıklarını söyleyebiliriz.

Her üç nahiyede de pamuk ekiminde önemli gelişmeler kaydedildiyse de, bu konudaki en çarpıcı artış yüzde 1056'lık bir oranla Felis'te görülmektedir. Ayrıca, bu nahiyede pamuğun toplam üretim içindeki yeri 1528'de yüzde 0.4 gibi önemsiz bir düzeyden 1574'de yüzde 3.8'e çıkıyordu. Niksar ve Karakuş'ta ise pamuğun toplam üretim içindeki payına dikkate değer bir

artış gerçekleşmedi. Bu iki nahiyede her iki dönemde de bu pay yüzde 3 civarında kaldı. Felis'teki ürün çeşitlemesi sürecinin bir başka göstergesi, onaltıncı yüzyılın sonlarında küçük ölçekli olsa da keten ve kenevir ekiminin yapılmasıydı. Bu ürünlerin üretiminde Niksar'da yüzde 79.6, Karakuş'ta yüzde 10'luk artışlar görüldü. Aynı zamanda, bu ürünlerin toplam üretimdeki payı Niksar nahiyesinde yüzde 1 civarında sabit kaldıysa da Karakuş'ta bu pay 1528'de yüzde 0.4 iken 1574'de yüzde 0,2'ye düştü.

Rum vilayeti köylülerinin uğraşları arasında koyun yetiştiriciliği ve arıcılığa da değinmek gerek. Bölüm II'de ele aldığımız teknik sorunlar nedeniyle bu faaliyetlerin belli bir dönemde diğer tarımsal faaliyetler karşısındaki göreli önemini saptamak mümkün değil. Diğer taraftan, koyun sürülerinin büyüklüğündeki ve nahiyelerdeki arı kovanları sayılarındaki mutlak değişmelere ilişkin rakamları, tarımsal üretimdeki değişmeleri Bölüm IV'de tartıştık.

Hayvan ürünlerine gelince, bu konuda elimizde çok sınırlı bilgiler vardır. Tahrirlerde sadece tereyağından alınan vergilerle (resm-i revgan) ilgili kayıtlara rasladık. Karahisar-i Demirli tahrirlerinde bir aşiretin ürettiği tereyağla ilgili bir tek kayıt yer alır; bu da o aşiretin yazlık merasından alınan vergiyle birarada yazılmıştır. Yıldız nahiyesi içinde 1520 tahrirlerinde benzer bir kayıt bulunmaktadır.[1] Bu bölük pörçük bilgiden hareketle tereyağı üretimindeki değişme saptanmaz. Üstelik bu vergiler genellikle göçerlerden alındığından[2] köylülerin ürettikleri tereyağını muhtemelen yansıtmazlar. Öte yandan, koyundan elde edilen ürünler içinde en önemlisinin yün olmasına rağmen, tahrirlerde köylerdeki yün üretimi veya kullanımı konusunda hiçbir bilgi mevcut değildir.

SONUÇ

Onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda bir bölgenin incelenmesi sonucu ortaya çıkan toplumsal-ekonomik dönüşüm modeli belli başlı iki özelliğe sahiptir. Bunlardan biri, kırsal ekonomik gelişmenin -yani verimlilik artışlarının, teknolojideki değişmelerin- büyük ölçüde piyasa talebi tarafından etkilenmeyip vergi talepleri tarafından uyarıldığıdır. Osmanlı sisteminde üretim sürecinin örgütlenmesi ve denetimi toprak üzerinde tasarruf (kullanım) hakkına sahip olan köylü üreticinin elindeydi. Öte yandan, köylülere değişen piyasa talebi karşısında verimi arttırabilmeleri için çok sınırlı bir alan tanınmaktaydı. Şöyle ki, Osmanlı düzeni, bir yandan ekonomik gelişme olanakları sunarken öte yandan bu gelişme değişen piyasa talebi karşısında tek tek üreticilerin aldığı ekonomik kararlar tarafından belirlenmeyip büyük ölçüde artığa el koyma ilişkilerini oluşturan ekonomi-dışı yapılar tarafından belirleniyordu. Dolayısıyla bu inceleme endüstri öncesi ekonomilerin durağanlığını "ekonomik" alana ekonomi-dışı unsurların (yani devletin siyasal-yasal uygulamalarının) müdahelesine bağlayan yaklaşımları reddetmektedir. Tam tersine burada Osmanlı ekonomisinin, dinamizmini büyük ölçüde devletin ekonomiye vergi talepleri biçimindeki müdahalesine borçlu olduğu savunulmaktadır. Bu nedenle bu çalışma Osmanlı toplumundaki ekonomik gelişmenin "ekonomi-dışı" ya da siyasal mantığını vurgulamaktadır.

İkincisi, tarımsal ürünlere olan ticari talebin artması, kırsal bölgelerdeki toplumsal-ekonomik yapıları değiştirecek kadar önemli boyutlarda ticari üretime yol açmamıştır. Bunun yerine, tımarlı sipahiler ve diğer gelir sahipleri köylülerden topladıkları ayni vergileri büyüyen kentlerde elverişli fiyatlarla satarak kazanç sağlamaktaydılar. Öte yandan, bizzat üretimi yapan köylünün artığına el konması için ekonomi-dışı yaptırımlar gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğunda tımar sahipleri,

köylülerin ürünlerinin bir kısmı üzerindeki haklarını güvence altına alabilmek için devletin siyasi -hukuki yapılarına dayanmak zorundaydılar. Devlet artığa el konmasını olanaklı kılan baskıcı (yaptırımcı) aygıtı sağlamakla kalmıyordu, devletin yargısal-ideolojik yapıları bu uygulamayı köylü üreticinin gözünde meşrulaştırıyordu da. Ama devlet tımar sahiplerinin artı üzerindeki haklarını desteklemek için, ancak bu artı toprak üzerinde kullanım hakkı olan bağımsız köylüler tarafından üretilmişse müdahale ediyordu. Kuşkusuz devletin köylü aile ekonomisinin korunmasında çıkarı vardı, çünkü köylüler onun malî temelini oluşturuyordu. Fakat belki daha da önemlisi, üzerinde yalnızca devletin yargı gücüne sahip bulunduğu bir köylülüğün korunması, devletin mutlak siyasal otoritesinin, merkezi bir siyasal yapının temelini oluşturuyordu.

Rum vilayetinde Osmanlı-öncesi yönetici grupların devletin siyasi-hukuki çerçevesi içine çekilmesinin onları artı üründen pay alabilmeleri için nasıl devlete ve dolayısıyla devletin siyasi otoritesine bağımlı kıldığını göstermeye çalıştım. Tımar sahiplerinin devletin siyasal (zorlayıcı) ve ideolojik (meşrulaştırıcı) aygıtlarına olan bu bağımlılığı, onaltıncı yüzyıldaki nüfus artışı ve kentsel ticari genişlemenin niçin köylü aile ekonomisinin yıkılmasına, yani köylü işletmelerinin parçalanmasına, köylülerin mülksüzleşmesine, büyük mülklerin oluşmasına yol açmadığını önemli ölçüde açıklamaktadır. Böylece, köylülerin artığı üzerinde hak sahibi olan belli başlı iki kesim, tımar sahipleri ile cami-medrese vakıflarının yöneticisi olan ulema, tarımsal mallara olan ticari talep artışından köylü işletmelerini ticari üretim birimleri haline zorla dönüştürerek yararlanmadılar, ürün vergisini uygun piyasa fiyatlarından satarak zenginleştiler. Dahası ayni vergiler toplam ürünün sabit bir oranı olarak hesaplandığından, bu dönemdeki toplam ürün artışları gelir sahiplerinin pazarlayabileceği daha büyük artı payları anlamına geliyordu.

Onaltıncı yüzyıl sonunda savaş teknolojisindeki değişmeler ve ateşli silahların kullanılmaya başlaması ile tımarlı si-

pahilerin besledikleri atlı askerler giderek önemlerini kaybetmişti. Piyade ordusu yani yeniçeriler Osmanlı ordusunun bel kemiğini oluşturuyordu. Bu gelişmenin sonucu olarak tımar sistemi çözülmeye başlamış ve tımarlı sipahiler gelirler üzerindeki haklarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya gelmişlerdi. Gelirlerinden yoksun olan tımar sahipleri ve diğer yerel yöneticiler askerleri ile birlikte köylünün topraklarını yağmalamışlar; artık yasal olarak el koyamadıkları ürünü zorla almaya kalkmışlardır. Bütün Anadolu'yu saran ve Celalî ayaklanmaları diye bilinen bu olaylar devletin, tarımda ticarileşmeyi ve dolayısıyla taşra yöneticilerinin elinde sermaye birikmesini önleyen siyasal-hukuki yaptırımlarına karşı bir direniş değildi. Celalî isyanları, büyük ölçüde tımar sistemi çerçevesinde köylünün ürün fazlasına yasal yollardan el koyan görevlilerin tımar sisteminin çökmesi ile bu hakkı kaybetmelerine gösterdikleri bir tepkidir.

Son olarak, onyedinci yüzyılda iltizamın egemen vergilendirme biçimi olarak tımar sisteminin yerini almasıyla birlikte, küçük toprak birimlerinde bağımsız köylüler tarafından yürütülen tarımsal üretim yapısının bu kez, belli bir pay üzerindeki hakları devletin siyasi-hukuksal uygulamalarıyla sağlanan mültezimler ile birlikte yeniden oluşturulmuş olduğu söylenebilir. Mültezimler, genellikle belirli bir bölgenin ilmiye sınıfından, ticaret erbabından ve nüfuzlu ailelerinden gelmekteydiler. Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında görülen iktisadi gelişme kuşkusuz bu kesimlerin ellerinde bir miktar sermaye birikimesine yolaçmış ve daha sonraki dönemde iltizam sisteminin tarım gelirlerinin toplanmasında egemen olmasında rol oynamıştır. Ne var ki bu gelişmeler çalışmamız kapsamı dışında kalmaktadır. Diğer taraftan, 17. ve 18. yüzyıllardaki Anadolu'daki gelişmelere ilişkin bilgilerin çok sınırlı olmasına karşın, Balkan bölgeleri ve 19.yüzyılda Anadolu üzerine yapılan araştırmalar, mültezimlerin tarımsal mallara olan ticari talepteki, özellikle Avrupa talebindeki artışlar karşısında, kırsal bölgede üretimin örgütlenmesini ve ilişkilerini ciddi bir biçimde dönüştürmeye çalışmadıklarını göstermektedir. Mültezimler artan ticari talep

karşısında köylülerden daha çok vergi almak ya da devlete vermeleri gereken miktardan daha azını vermek gibi yöntemlerle artığın daha büyük kısmına el koymaktaydılar. Bu gelişme, bir yandan, ele geçirdikleri artı ürünü dış ve iç pazarlarda yüksek fiyatlara satan mültezimlerin artan iktisadi gücüne ve buna karşılık devlet gelirlerinde bir düşüşe işaret etmektedir. Öte yandan; Osmanlı İmparatorluğunda mültezimlerin devlete siyasi-hukuki düzeyde bağımlı kaldığı, Yanyalı Ali Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi bazı istisnaların dışında vergi gelirlerini toplama hakkını devletten aldıkları görülmektedir. Onaltıncı yüzyıl Rum vilayeti için betimlediğimiz ve "özgür" köylülerce üretilen artıktan paylarını alabilmek için devlete bağımlı olan ve yerel ekonomik gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkan güç odaklarını içeren bölgesel gelişme modelinin genelleştirilebilir özelliklere sahip olduğu söylenebilir. Kuşkusuz bu tür bir kırsal gelişme modeli farklı bölgelerin farklı dönemlerine ilişkin mikro-tarihsel çalışmalar ışığında daha ayrıntılandırılmak zorundadır. Yine de burada sunulan çerçevenin, Osmanlı İmparatorluğunda ticari gelişme sonucu ortaya çıkan kırsal bölgedeki dönüşümlerin saptanmasında son yıllarda yaygın kabul gören "büyük çiftliklerin oluşumu ve bağımsız köylünün serfleşmesi" tezlerinden daha uygun bir yaklaşım oluşturabileceğine inanıyorum.

KISALTMALAR LİSTESİ

ARŞİV VESİKALARI

KK: Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi (Ankara), **Kuyudu Kadime Defterleri.**

MM: Başvekalet Arşivi (İstanbul), Maliyeden Müdevver Defterleri.

TT: Başvekalet Arşivi (İstanbul), **Tapu Tahrir Defterleri.**

İKİNCİL KAYNAKLAR

Abdulfettah ve Hutteroth, **Historical Geography:** Kemal Abdulfettah and Wolf-Dieter Hutteroth, **Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century**, Erlanger Geographische Arbeiten, Sonderband 5 (Erlangen 1977).

Anderson, **Lineages:** Perry Anderson, **Lineages of the Absolutist State.** (London, New Left Books 1974)

Asdrachas, "Aux Balkans": Sp. I. Asdrachas, "Aux Balkan du XVe siecle producteurs directs et marches, " Etudes Balkanique, 6 (1970): 36-59.

Barkan,**Kanunlar:** Ömer L. Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, cilt. 1: **Kanunlar** (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943).

Barkan, "Malikane-Divani": Ömer L. Barkan, "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I: Malikane-Divani Sistemi", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası** 1(1939): 119-185.

Barkan, "Nüfus Tahrirleri": Ömer L. Barkan, "Türki-ye'de İmparatorluk Devrinde Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", **İktisat Fakültesi Mecmuası** cilt.1, no. 1(1940), pp. 20-59; vol.2, no.2 (1941), pp. 214-47.

Barkan, "Research": Ömer L. Barkan, "Research on Ottoman Fiscal Surveys", in **Studies in the Economic History of the Middle East**, derl. Michael A. Cook (London: Oxford University Press, 1970), pp. 163-71.

Barkan, "Tarihi Demografi": Ömer L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası** 10 (1951-1953): 1-27.

Boserup, Agricultural Growth: Ester Boserup, **The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure.** (Chicago: Aldine Publishing Co., 1965).

Braudel, Mediterranean: Fernand Braudel, **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II,** trans. S. Reynolds, 2 vols. (New York: Harper and Row, 1972).

Brenner, "Agrarian class structures": R. Brenner, "Agrarian class structures and Economic Development in Pre-Industrial Europe", **Past and Present**, sayı 70, (1976), s. 30-75.

Cook, **Population Pressure:** Michael A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600** (London: Oxford University Press, 1972).

Cuinet, La Turquie: Vitale Cuinet, **La Turquie d'Asie. Geographie administrative. Statistique descriptive et raisonné de chaque province en l'Asie Mineure**, 4 vols. (Paris: Ernest Leroux Editeur, 1892).

Evliya Çelebi, **Seyahatname:** Mehmet Zillioğlu **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, derl. Zuhuri Danışman, 13 cilt. (İstanbul: Kardeş Matbaası, 1970).

Erder, "Measurement": Leila Erder, "The Measurement of Pre-Industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century," **Middle Eastern Sturies** 11 (October 1975): 284-301.

Erder and Faroqhi, "Population Rise": Leila Erder and Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620," Middle Eastern Studies. cilt 15, sayı 3 (1979), s. 322-45)

Faroqhi, "Rural Society, I" : Suraiya Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, I, **"Turcica: Revue d'etudes Turques.** cilt 9,

sayı 1 (1977)

Faroqhi, "Şeyh Aileleri" : Suraiya Faroqhi, "16-18 inci Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri," **Türk İktisat Tarihi Semineri** içinde, Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara, 1975).

Fekete, **Siyaqatschrift :** Lajos Fekete, **Die Siyaqatschrift in der Türkischen Finanzverwaltung**, Bibliotheca Orientalis Hungarica VII, 2 vols. (Budapest, 1955).

Göyünç, Mardin Sancağı : Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no. 1458 (İstanbul : Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969).

Güçer, Hububat Meselesi: Lütfü Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, no. 1075 (İstanbul: Sermet Matbaası, 1964).

Hutteroth, Siedlungen : Wolf-Dieter **Hutteroth, Leandliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren**, Gottinger Geographische Abhandlungen, Heft 46 (Göttingen, 1968).

İnalcık, "Annales School": Halil İnalcık, "The Impact of the Annales School on oftoman Studies and New Findings," **Review** 1: (Winter/Spring 1978): 69-96.

İnalcık, **Arvanid :** Halil İnalcık, **Hicri 815 Tarihli Suret-i Defteri Sancak-ı Arvanid.**

(Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954).

İnalcık "Çiftlik": Halil İnalcık, "The Emergence of Big Farms: "Çiftlik", **Collection Turcica, I, Contribution a l'histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman** (Paris: Edition Peetens, 1984).

İnalcık, **Ottoman Empire:** Halil İnalcık, **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600** (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973).

İnalcık, "Raiyyet" : Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", **Belleten** 23 (1959) : 575-610.

İslamoğlu-İnan, "State and Peasants" Huri İslamoğlu-İnan, "State and Peasants in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the 16th Century", **The Ottoman Empire and the Worl Economy** içinde, derl. Huri İslamoğlu-İnan, derl. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987, s. 101-59

İslamoğlu-İnan **Ottoman Empire and the World Economy** Huri İslamoğlu-İnan, **The Ottoman Empire and the World Economy** (Cambridge: Cambridge University Press, 1987)

Jennings, "Urban Population": Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum,"

International Journal of Middle East Studies (IJMES) 7 (1976) : 21-57.

Mantran, **İstanbul :** — Robert Mantran, **Istanbul dans la seconde moitie du XVIIe siecle: essai d'histoire institutionale, economique et sociale** (Paris: A. Maisonneuve, 1962).

Kaldy-Nagy, "Administration": — Gyula Kaldy-Nagy, "The Administration of the **Sanjaq** Registration in Hungary," **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,** 21 (1968): 181-223.

McGowen, "Food Supply": — Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)," **Archivum Ottomanicum** 1 (1969): 139-96.

Sümer, **Oğuzlar:** — Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları.** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, no. 170 (Ankara: Ankara Üniversitesi Basınevi, 1972).

Wallerstein, **Modern World System** — I. Wallerstein, **The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the sixteenth Century** (New York: Academic Press, 1974).

DİPNOTLAR

BÖLÜM I

1 Ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'nda Osmanlı İmparatorluğu hakkında oluşan imge için, bkz. Norman Daniel, **Islam and the West The Making of an Image** (Edinburg, 1966).

2 Bu söylemin bir betimlemesi için, bkz. Perry Anderson, **Lineages of the Absolutist State** (Londra, 1974), s. 397-412; ve daha da önemli olarak, Edward W. Said, **Oryantalizm**, çevr. Nezih Uzel (İstanbul, 1982).

3 Hegelci "Ben" ve "Öteki" sorunsalının mükemmel bir sunuluşu için, bkz. Said, **Oryantalizm.**

4 Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın tarihine ve toplumsal yapılarına uygulandığı biçimiyle ideal-tip karşılaştırmalarının tartışılması konusunda, bkz Bryant S. Turner, **Marx and the End of Orientalism** (Londra, 1978).

5 Bu literatürün önde gelen örnekleri şunlardır: Edward W. Said, **Oryantalizm** (İstanbul, 1982); Bryant Turner, **Marx and the End of Orientalism**; Talâl Asad, derl. **Anthropology and the Colonial Encounter** (Londra, 1973) ve Review of Middle East Studies (ROMES), Sayı 1 (1975), sayı 2 (1976), Sayı 3 (1978)'deki makaleler; Abdallah Laroui, "For a Methodology of Islamic Studies", **Diogenes** 83 (1973): 12-39; Marshall Hodgson, **The Venture of Islam**, 3 cilt (Chicago, 1974)

6 I. Walterstein, **The Capitalist World System: Essays by Immanuel Wallerstein** (Cambridge, 1980); **The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century** (New York, 1974). Bu perspektifin Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanması konusunda, bkz. "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research", Review, cilt 11, sayı 3 (Kış 1979), s. 839-98; Huri İslamoğlu ve Çağdar Keyder, "Agenda for Ottoman History", **Review,** cilt 1, sayı 1 (Yaz 1977), s. 31-55.

7 Günümüz şarkiyatçılığının temelleri ondukuzuncu yüzyıl sonlarına doğru altıldı. (C. J. Adams, "Islamic Religion", Bölüm I, **Middle East Studies Association Bulletin,** içinde cilt 4, sayı 3 (Ekim 15, 1970), s. 3) Akademik şarkiyatçılığın kurucuları arasında Wellhausen, Nöldeke, Becker ve Snouck Hurgronje vardı (J. W. Fück, "İslam as an Historical Problem in European Historiography Since 1800", **Histori-**

ans of the Middle East içinde derl. B. Lewis ve P. M. Holt (Londra, 1962). Görüşleri, Ranke, Burchard, Gobineau ve Renan gibi, etkili ondokuzuncu yüzyıl yazarlarının İslam hakkında ortaya koydukları aşağılayıcı yaklaşımla uyum içindeydi. (V. G. Kiernan, **The Lords of Human Kind** [Londra, 1969]; P. D. Curtin, derl., Imperialism [Londra, 1972]).

8 "Çöküş" tezinin çarpıcı bir örneği için bkz. G. E. von Grunebaum, **Classical Islam: A History 600-1258** (Londra, 1970). Bu görüşün bir eleştirisi için, bkz. David Waines, "Cultural Anthropology and İslam: The Contribution of G. E. von Grunebaum". **Review of Middle East Studies,** sayı 2 (1976), s.113-23.

9 Doğu Despotluğu ile ilgili olarak Batı'da gelişen siyaset teorisinin, konuyu Machiavelli'nin **Prens**'inden itibaren ele alan bir tartışması için, bkz. Anderson, **Lineages**, s. 397-416 ve 462-472; Montesquieu'nun despotizm tartışması için, bkz. **The Spirit of Laws** (New York, 1949), s. 18, 25-8, 57-66, 122, 129; ayrıca Franco Venturi, "Oriental Despotism", **Journal of the History of İdeas** 24 (1963); 133, 162; R. Koebner, "Despot and Despotism: Vicissitude of a Political Term", **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes,** 14 (1951): 275-302.

10 Sivil Toplum ve devlet ayrımı ile Doğu ve Batı'nın karşı karşıya getirilmesine yönelik kavramsallaştırma için bkz. G.W.F. Hegel, **The Philosophy of History** (New York, 1956). Aynı zamanda, Gramsci'nin düşüncesi bağlamında Doğu ve Batı karşılaştırması için, bkz. P. Anderson, "The Sahts of Antonio Gramsci", **New Left Review,** sayı 100 (Kasım 1976 - Ocak 1977), s. 5-80.

11 Marx ve Engels'in ATÜT üzerine bölük pörçük yazılarının kapsamlı bir özeti ve bu kavramın Hegelci kökenleri için bkz. Anderson, **Lineages,** s. 464-496. Buradaki çözümleme, bu özete dayanmaktadır.

12 ATÜT'ün sınıfsız bir toplumda son derece gelişmiş devlet yapılarının bulunabilmesini (Osmanlı İmparatorluğu, Mugul Hindistan'ı ve Çin'de olduğu gibi) açıklamaktaki yetersizliği için, bkz. Anderson, **Lineages,** s. 481-495; Barry Hindess ve Paul Hirst, **Pre-Capitalist Modes of Production** (Londra, 1975), s. 178-201. Anderson, aynı zamanda ATÜT'ün ampirik açıdan yetersizliğini vurguluyor ve betimlediği Asya toplumunun Asya'daki hiçbir toplumun özgül tarihsel gelişimine tekabül etmediğini belirtiyor. Asya tarihi ile ilgili olarak, coğrafyayla sınırlı açıklamaları reddeden Anderson, Şarkiyatçılar ve Modernleşmeciler tarafından yeğlenen kültürcü açıklamalara baş vuruyor. Bu bağlamda, Anderson, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşememesini ya

da bu toplumda kapitalist gelişmenin gerçekleşememesini dinsel veya kültürel yapıların niteliği ile açıklamakta (s. 397-400). Böylelikle, Batı dışı bölgelerin özgül tarihlerinin (toplumsal-iktisadi yapılarının ve devlet sistemlerinin) betimlenmesi gereği üzerinde ısrarla durmasına karşın, Anderson'ın bu önerisi Asya toplumlarının özgül tarihsel durağanlıklarının açıklanması zorunluluğunun bir ifadesi olmanın ötesine gitmemekte. Diğer taraftan, bu yaklaşımla Avrupa'nın dinamik gelişme süreci karşısında Doğu'nun durağanlığını vurgulayarak, Anderson Batı'nın üstünlüğü tezini bir kez daha gündeme getirmekte.

13 Bu konudaki iki önemli eser için, bkz. Karl A. Wittfogel, **Oriental Despotism** (New York, 1981) ve Umberto Melotti, **Marx and the Third World** (Londra, 1977). Bu yazarlar, Marx ve Engels'in önermelerine kuramsal bir tutarlılık sağlama çabasındadırlar. Bunu yaparken de, ilk önce, devletin sınıf niteliğini vurgulamaktalar. Devletin sulama projelerini gerçekleştirmesini sağlayan yönetici-bürokratlar bu sınıfı oluşturmaktadır. Hem Wittfogel hem Melotti bu coğrafî özellikler tarafından belirlenen siyasal yapıda bir değişmezlik görmekte ve çağdaş Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde Batı anlamındaki demokrasilerinin oluşmamasını, bu toplumlardaki "baskıcı" (totalitarian) rejimleri geçmişteki tarıma dayanan despotik devlet yapılarının bir devamı olarak değerlendirmektedirler.

14 Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, İslamoğlu ve Keyder ("Agenda for Ottoman History") devlete bir sınıf karakteri atfetmek eğilimindedirler. Böylelikle, Osmanlı toplumundaki temel sınıf çelişkisini devlet (ya da artığı çeken sınıf) ile artığı üreten köylü sınıfı arasındaki ilişki olarak tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla, devletin despotik niteliğinin bir özelliği ve topluma müdahalesinin tek aracını, devletin vergi toplama işlevi olarak tanımlarlar ve böylece ATÜT betimlemesine bağlı kalırlar. Osmanlı Devleti ile ilgli bu görüş Huri İslamoğlu - İnan, "State and Peasant in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the 16 th Century", **Ottoman Empire and the World Economy** içinde, derl.Huri İslamoğlu - İnan (Cambridge, Univ. Press, 1987, s. 101-59) tarafından yadsınmaktadır. Ayrıca bkz. İlkay Sunar, "The Role and Nature of Western Impact in the Economic Transformation of the Ottoman Empire". Ondokuzuncu yüzyılda İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasa, Ekonomi ve Toplum konulu konferansa sunulan tebliğ. Babolsar, İran, Haziran, 17-21, 1978. İslamoğlu - İnan devlet iktidarının temelinin, artığın çekilmesi sürecinin dışında, iktidarın meşruluğunun temelini oluşturan siyasal-hukukî yapılara dayandığını savunmakta-

lar. Çözümlemeye meşruiyet sorununu, dolayısıyla da devlet ve toplum arasındaki ideolojik ve politik iki-yönlü bağları katmakla, İslamoğlu - İnan Doğu Despotizminin temel önermesini, yani siyasal iktidarın mutlaklığını ve keyfiliğini sorgulamayı amaçlamaktadır. Arap toplumunun incelenmesinde Avineri'nin ATÜT uygulaması için, bkz. ilerdeki tartışma ve 16. no.'lu dipnot.

15 Wittfogel'in teorik yaklaşımındaki yetersizliklerinin yanı sıra, bu noktayı da vurgulayan bir eleştiri için, bkz. Hindess ve Hirst, **Pre-Capitalist Modes of Production**, s. 207-220.

16 Shlomo Avineri, derl. **Karl Marx on Colonialism and Modernization** (New York, 1968); "Modernization and Arab Society", **Israel, the Arabs, and the Middle East** içinde, derl. Irving Howe ve Carl Gershman (New York, 1972). Avineri'nin düşünceleri ve onun Hegelci Marksizmin keskin bir eleştirisi için, bkz. Bryant Turner, "Avineri's View of Marx's Theory of Colonialism: Israel", **Science and Society** 40 (1976): 385-409; Turner, **Marx and the End of Orientalism**, s. 25-38.

17 Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bu tür bir kavramsallaştırma için, bkz. H.A.R. Gibb ve H. Bowen, **Islamic Society and the West**, cilt 1 (Londra, 1962). Bu çalışmanın bir eleştirisi için, bkz. R. Owen, "The Middle East in the Eigheenth Century on "Islamic" Society in Decline: A. Critique of Gibbon and Bowen's **Islamic Society and the West**". **ROMES**, sayı 1 (1975); s. 101-112.

18 Yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin bu tür bir kavramsallaştırılmasının en açık anlatımını şu eserlerde buluyor: H.A.R. Gibb, "Religion and Politics in Chiristianity and İslam", **Islam and International Relations** içinde (Londra, 1965); G.E. von Grunebaum, **Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition** (Londra, 1955); **Medieval Islam** (Chicago, 1946) ve Hollandalı şarkiyatçı Snouck Hurgronje'nın yazıları (G.H. Bousguet ve J. Schacht, derl. **Selected Works of C. Snouck Hurgronje**, Londra, 1957). Bu yazarların eserlerini temel alan bir "Doğu Despotizmi" eleştirisi için, bkz. Talal Asad, "Two European İmages of Non-European Rule", **Anthropology and the Colonial Encounter** içinde, derl. T. Asad (Londra, 1973).

19 İslam toplumunun akıl-dışılığının yanısıra, insancılığa karşı (antihümanist) oluşu ve bu toplumda "özgürlük" ve "gelişme"nin yokluğunun bir tartışması için, bkz. G.E. von Grunebaum, **Modern Islam** (Berkeley, 1962).

20 Kurumsal çözümleme biçiminin bir eleştirisi için, bkz. İslamoğlu ve

Keyder, "Agenda for Ottoman History".

21 "Çöküş tezleri" için, bkz. Gibb and Bowen, **Islamic Society and the West**; Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey** (New York, 1968); ve **The Arabs in History** (Londra, 1964).

22 Asad, "Two, European Images", Hollanda'nın Endonezya'daki sömürgeci rolü için bkz. J. Waardenburg, **L'Islam dans le minoir de l'occident;** W. F. Wertheim,"Counter-Insurgency Research at the Turn of the Century" **Sociologische Gids** 19 Eylül/Aralık 1972). Fas'ta şarkiyatçı araştırma ve Fransız kolonyalizmi arasındaki yakın ilişkinin bir betimlemesi için, bkz. Edmund Burke, "The İmage of the Moroccan State in French Ethonological Literature: A New Look ot the Origins of Lyautey's Berber Policy", **Arabs and Berbers: From Tribe to Nation** içinde, derl. E. Geliner ve C. Micdud (Londra, 1973).

23 Ortadoğu konusunda, modernleşme paradigmasının ders kitabı; Daniel Lerner'in **Passing of the Traditional Society** (New York, 1958) adlı kitabıdır. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu konusunda W.R. Polk ve R.L. Chambers, derl. **The Beginings of Modernization in the Middle East** (Chicago, 1968) bu paradigmayı temsil eden bir derlemedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika konusunda modernleşme yazınına eleştirel bir bakış için, bkz, Turner, **Marx and the End of Orientalism** ve **ROMES**'deki diğer makaleler.

24 Turner, **Marx and the End of Orientalism.**

25 Bu yaklaşıma Osmanlı tarihinin ortodoks Marksist yorumlarında rastlanmaktadır.

26 Maxime Rodinson, **Islam et Capitalism** (Paris, 1966).

27 Örneğin bkz. Peter Gran, "Late 18th - early 19th Century; Merchant Capitalism or Modern Capitalism", **L'Egypte au 19ème siècle: rupture et continuité** içinde, derl. Robert Mantran (Paris, CNRS,1983).

28 Roger Owen, "'Islam and Capitalism': A Critique of Rodinson", **ROMES**, sayı 2 (1976), s. 85-93.

29 Bkz. dipnot 12.

30 Wallerstein'ın modernleşme paradigmasını eleştirisi ve dünya sistemi perspektifini toplum bilimlerinde bir yöntem olarak tanımlaması için, bkz. "Modernization: Requiscat in pace"; "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis", "A World System Perspective on the Social Sciences", **The Capitalist World Economy: Essays by Immanuel Wallerste** in içinde (Cambridge, 1980).

31 Bu yaklaşımın genel formülasyonları için bkz. Wallerstein, "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for

Comparative Analysis".

32 Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tür bir betimlemesi için, bkz. I. Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research", **Review,** cilt 2, sayı 3 (Kış 1979) s. 389-400; I. Wallerstein, H. Decdeli, R. Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", **Toplum ve Bilim** 23 (GÜZ 1983) s. 41-53. İlkay Sunar, "State and Economy in the Ottoman Empire", **The Ottoman Empire and the World Economy** içinde ,derl. Huri İslamoğlu - İnan; Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri", **Toplum ve Bilim** I (Bahar 1977); 49-80.

33 İç ticaretin bu bağlamda tartışılması için bkz. İslamoğlu ve Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı", Suraiya Faroqhi ve Huri İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia", **Review**, cilt 2, sayı 3 (Kış 1979), s.401-436.

34 Huri İslamoğlu - İnan, State and Peasants".

35 Suraiya Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloths in 16th and 17th Century Anatolia", **Journal of European Economic History,** cilt 8, sayı 2 (1979).

36 Çağlar Keyder'in Osmanlı kırsal kesimlerindeki el zanaatlarını betimlemesi, bir ölçüde, bu kavramsallaştırmaya tekabül ediyor. ("Proto-Endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerinde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat", **Toplum ve Bilim** 13, Bahar 1981, s. 93-106)

37 Bkz. dipnot 32'de yapılan göndermeler.

38 Örneğin, dokumacılık alanında Osmanlı iç ticaretinin 1760-1770 yılları arasında durgunluğa girmesi ve dokuma sanayinin gerilemeye başlamasının Avrupa dokumaları ithalatının artmasıyla eşzamanlı olduğu Mehmet Genç tarafından gümrük iltizamları verilerine dayanılarak gösterilmektedir. ("A Study of the Feasibility of Using 18th Century Ottoman Financial Records as an İndicator of Economic Activity", **The Ottoman Empire and the World Economy** içinde). Bu bağlamda, Suraiya Faroqhi onaltıncı yüzyılda önde gelen kırsal sınaî merkezlerinden biri olan Uluborlu-Isparta bölgesindeki kırsal-kentsel pazar şebekesinin gerilemesini ve ondokuzuncu yüzyılda yokoluşunu göstermektedir. ("Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks", **Journal of the Economic Social History of the Orient,** cilt 22, sayı 1 (1979), s. 32-80.

39 Mısır'da yerli Müslüman tüccar sınıflarının gerilemesi konusunda, bkz. Alan Richards, "Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882", **Review** cilt 1, sayı 2 (Güz 1977), s. 3-49; Peter Gran, **İslamic Roots**

of Capitalism: Egypt 1760-1840 (Austin, 1979), s. 3-34, 111-131.

40 Wallerstein'ın yaklaşımının bir eleştirisi için bkz. Robert Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", **New Left Review**, sayı 104 (1977), s. 25-93; "The Modern World System by Immanuel Wallerstein", **Peasant Studies,** cilt 6, sayı 1 (Ocak 1977), s. 2-42.

41 Dünya sistemi perspektifinin, bölgesel çözümleme açısından eleştirel bir değerlendirmesi için, bkz. Carol A. Smith, "Regional Analysis in World System Perspective: A Critique of there Structural Themes of Uneven Development", Ekonomik Antropoloji Derneğinin Konferansında sunulan bildiri. Indiana Üniversitesi, Bloomington, İndiana. 24-29 Nisan 1981. Bildirimi okumama izin verdiği için C. A. Smith'e minnettarım.

42 Anderson, **Lineages s**. 402-405

43 Robert Brenner, "Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-İndustrial Europe", **Past and Present,** sayı 70 (1976), s. 30-75.

44 Barrington Moore, Jr. **Social Origins of Dictatorship and Democracy** (Boston, 1967).

45 Bu somut bölgesel çözümlemeler bağlamında yeni formülasyonlar için, bkz. Joel Kahn, **Minangkabau Social Formations** (Cambridge, 1980); Katherine Verdery, **Gers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change of a Transylvanian Village** (Berkeley, University of Calıfornia Press, 1983). Konunun teorik açıdan ele alınışı için bkz. Eric Wolf, Convergence and Differentation in World Capitalism, **Europe and the People without History** (Berkeleyh, University of California Press, 1984). Carol Smith'e bu son iki referans için minnettarım.

46 Halil İnalcık, "The Emergence of Big Farms, Çiftlik, **Collection Turcica, I, Contribution à L'Historie Economique et Sociale de l'Empire Ottoman**, (Paris: Edition Peetens, 1984). Bruce McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

47 Osmanlı maliyesi kayıtlarına (tahrir) ve mahkeme kayıtlarına (kadı sicillerine) dayanarak yapılmış ayrıntılı ampirik bir çalışma için, bakınız: "State and Peasants".

48 Tartışmakta olduğumuz konuyla yakından bağlantılı olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki tarımsal değişmenin ekonomi politikası üzerine

yeni yapılmış bir tartışma için, bkz: Çağlar Keyder, "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure," **Review**, cilt. VII. no. 1 (Yaz 1983), s. 52-108; Kathy ve Pandelis Galanavis, "The Sociology of Agrarian Relations in Middle East: the Persistence of Household Structure", **Current Sociology**, cilt. 341, no. 2 (1983), s. 1-109; David Seddon, "A New Paradigm of the Analysis of Agrarian Relations in the Middle East," **Current Sociology**, 1987.

49 Osmanlı Devletinin böylesi bir açıdan değerlerdirilmesine bir örnek olarak, bakınız: Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History."

50 Bu kavramın ele alınış tarzı için, bakınız: E.P. Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century," **Past and Present**, no. 50 (Şubat 1971).

51 Bu dünya görüşü için, bakınız: Halil İnalcık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law," **Archivum Ottomanicum**, 1 (1969), 105-38.

52 Osmanlı Kurumları üzerine yapılmış genel bir tartışma için, bakınız: H. İnalcık, The Ottoman Empire: **The Classical Age, 1300-1600**, (London: Wiedenfeld and Nicolson, 1973).

53 "Örf" kavramı için, bakınız: H. İnalcık, "Örf", **Encyclopedia of İslam**, (İkinci baskı).

54 H. İnalcık, "Adaletnameler," **Belgeler**, cilt 2, sayı 3-4 (1965).

55 Örneğin, bakınız: Bruce McGowan, "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries," **International Journal of Turkish Studies**, cilt. 11.no. 1 (Bahar-Yaz 1981), s. 57-64; Şevket Pamuk, "Commodity Production for Export and Changing Relations of Production in Ottoman Agriculture in the 19th Century," **The Ottoman Empire and the World Economy**, içinde, derl. Huri İslamoğlu-İnan; ve Reşat Kasaba, "Migrant Labour in Western Anatolia, 1750-1850," 24-26 Ekim 1986 tarihleri arasındaki "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geniş Ölçekli Ticari Tarım Konferansı"nda sunulmuş makale.

56 H. İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, (Ankara, 1943).

57 Ömer L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi,"**Tanzimat I** (İstanbul, Maarif Matbaası, 1940)

58 A. Richards, "Primitive Accumulation in Egypt, 1789-1882, **Review**, cilt 1, no. 2 (1977), s. 3-49.

59 Bu makalede, devlet kavramı Gramsci'nin bakış açısı üzerine temel-

lendirilmiştir. A. Gramsci, **Selections from the Prison Notebooks**, çev. ve derl.: Quintin Hoare ve Geoffery N. Smith, (New York: International Publishers, 1980), s. 206-69; Ayrıca bakınız: Chantal Mouffe, "Hegemony and Ideology"in Gramsci," **Gramsci and Marxist Theory**, derl. C. Mouffe, (London: Routladge and Kegan Paul, 1979) s. 168-209.

60 51, 53 ve 54 numaralı dipnotlara bakınız.

61 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyıl başı arasında, ulemanın "kültür" üretimindeki rolü ve bu roldeki değişikliklerin mükemmel bir yorumu için, bakınız, Peter Gran, **Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840**, (Austin: The University of Texas Press, 1979) özellikle s. 178-88. Gran ayrıca ulema ile mutasavvıflar arasında çıkar örtüşmesi ve ayrılması biçimindeki ilişkileri de inceler.

62 Tanzimat dönemindeki yeni idari örgütlenme biçimlerinin ve yeni düzenlemelerin benimsenmesi hakkında bakınız: Roderic Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, (Princeton: Princeton University Press, 1963); Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, ikinci baskı, (New York: Oxford University Press 1968).

63 Niyazi Berkes, **The Development of Secularism in Turkey**. (Montreal: McGill University Press, 1964)

64 Vergilendirme biçimleri ve dolayısıyla devletin rolündeki değişiklikler için bakınız: Roger Owen, **The Middle East in the World Economy.** (New York: Methuen 1981), s. 59, 292.

65 Bu karmaşık hukuki yapı için, bakınız: Donald Quataert, "A Provisional Report Concerning the İmpact of European Çapital on Ottoman Port Workers. 1889-1909" **The Ottoman Empire and the World Economy** içinde, der. İslamoğlu-İnan.

66 Bu durum, örneğin, vakıf topraklarının tahsis edilmesinde ve düzenli polis gücünün oluşturulmasında saptanabilir. Bakınız: Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, (Princeton: Princeton University Press, 1962)

67 Köylülerin siyasi ifadelerinde yöresel kültürlerin merkezliğini vurgulayan yaklaşım için, bakınız: James Scott, "Hegemony and the Peasantry," **Politics and Society,** cilt. 7, no. 3 (1977), s. 267-96.

68 H. İnalcık,"Çiftlik".

69 H. İnalcık, "Rice Cultivation and Çeltikçi-reaya System in the Ottoman Empire, **"Turcica: Revue d'Etudes Turgues,** XIV (1982).

70 Caba adı verilen bu vergi mükellefleri için bkz. Bölüm IV.s. 176

71 Bkz. Bölüm II. s. 60.

72 Bkz. Bölüm IV, s. 175-6.

73 Malthuscu bir uygulamanın mükemmel bir örneği için bakınız: Emmanuel LeRoy Ladurie, **The Peasants of Languedoc**, (Urbana, Ill. Universt of İllinois Press, 1977).

74 A.V. Chayanov, **Theory of Peasant Economy**, (İllinois: Irwin Press, 1956).

75 Nüfus etmeninin dinamik bir çerçevede ele alınmasına bir örnek olarak, bakınız: Guy Bois, "Symposium: Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-İndustrial Europe-Against the Neo-Malthusian Orthodoxy", **Past and Present**, 79 (Mayıs 1978), s. 60-9.

76 Endüstri-öncesi Avrupa topluluklarına benzeri bir yaklaşımın uygulanması için, bakınız: Robert Brenner, "Agrarian Class Structures".

77 Avrupa tarihine ticaret-merkezli yaklaşım, büyük ölçüde, Henri Pirenne'nin etkisini taşımaktadır. **Economic and Social History of the Medieval Europe**, New York: Attarvest Book, 1937.

78 I. Wallestein, **The Modern World System**. Brenner'in Wallerstein eleştirisi için bkz. "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism, **New Left Review**, no. 104 (1977), s. 25-93.

79 Örneğin M.M. Postan, ""Medieval Agrarian Society in its Prime: England", **Cambridge Economic History of Europe**, cilt I (Cambridge, 1966).

80 Brenner, "Agrarian Class Structures", s. 37-42.

81 Brenner'in bu yönden bir eleştirisi için bkz. Guy Bois, "Symposium: Agrarian Class Structures".

82 Ester Boserup, **The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change and Population Pressure** (Chicago, 1965). (Bundan sonra Boserup, **Agricultural Growth.**)

83 Zor ilişkilerinin tarımsal üretimin uyarılmasındaki rolü üzerinde bir değerlendirme için bkz. Edward Nell, "Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Explanation of Economic Interdepedence and Social Change," **History and Theory** (1967), s. 313-50.

84 Devlet iktidarının sınıf iktidarı ile özdeşleştirilemeyeceği ve endüstri-öncesi toplumlarda devletin sınıf ilişkilerini oluşturan yapının bir parçası olduğu savı için bkz. P. Anderson, **Lineages**, s. 403-5.

85 Anderson, **Lineages**, 403-5.

BÖLÜM II

1 Osmanlı maliye sisteminde nahiye temel idari birimdi ama bazen

kaza (kadı'nın ikamet ettiği yer) ve nahiye terimleri eşanlamlı kullanılıyordu (örneğin **Kaza-i Karahisar-ı Demirli veya Nahiye-i Karahisar-ı Demirli).** Diğer örneklerde Tokat kazasında olduğu gibi bir grup nahiye belli bir kazaya bağlı olarak kaydedilmiştir. Aynı zamanda, 16. yüzyıl başlarına ait Rum vilayeti tahrirleri **nahiye** ile eşit statüye sahipmiş gibi görünen divan kategorisini içermektedir. Örneğin bkz. Başvekalet Arşivi, **Tapu Tahrir** (bundan sonra **TT**), no. 444. Kaza ve/veya nahiyeler sancak veya liva olarak bilinen daha büyük idari bölümlerin parçalarıydı. Vilayetler bu idari birimlerden oluşurdu. Ama ilk tahrirlerdeki terminoloji tutarlı değildir. Sözgelimi, Cincife önceki tahrirlerde **vilayet** olarak yazılırken sonrakilerde nahiye olarak gözükmektedir. 16. yy. Rum vilayeti idari örgütlenmesi ve farklı tahrirlerdeki terminoloji farklılıkları için bkz. Tayyip Gökbilgin, "15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", **Vakıflar Dergisi** 6 (1965) : 51-61. Gene aynı yazarın, **İslam Ansiklopedisi (IA)**, "nahiye".

2 Rum Vilayeti sınırları zaman içinde önemli değişiklikler geçirmiştir. **Rum-u Kadim** (Eski Rum) Amasya, Çorum, Tokat, Şivas ve Karahisar-ı Şarki livalarından oluşurken, Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) yeni bir idari düzenleme sonucu oluşan Rum-u Hadis veya Yeni Rum, Karahisar-ı Şarki hariç Rum-u Kadim'i oluşturan livaların yanında, Doğu Anadolu'dan Kemah, Bayburt, Malatya, Divriği, Karadeniz Kıyısında Trabzon ve Canik livalarını da içermektedir. **a.g.e.**

3 Mufassal tahrir defterleri kırsal alanda üç yerleşim tipi arasında ayrım yapmaktadırlar. 1- Temel ve sürekli yerleşim birimlerini oluşturan köy veya karye, 2- Mezraa veya yerleşim olmayan ekilebilir alanlar; bunlar ya belli bir nahiye için verilen köy listelerinin sonunda ya da bağlı oldukları köyün hemen ardından kaydedilmişlerdir. Genellikle mezraların üretim değerleri köylerinkinin çok altında olup vergileri sabit miktarlar olarak verilmiştir. Yine de kayıtlarında köyler kadar üretim yapan ve farklı üründen alınan vergilerin tek tek belirtildiği mezraalara raslanmaktadır. Bu tür mezraalar için vergi mükellefleri de gösterilmiştir. Dolayısıyla mezraalar her zaman yerleşim olmayan bölge de değildir; bazılarında köylüler veya çoban göçerler geçici olarak yerleşmişlerdir. Aslında, mezraalar tümüyle gelişkin köylere de dönüşebilmekteydiler. Mezraa'nın çeşitli tanımları için bkz. Halil İnalcık, **Hicri 815 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, Türk Tarih Kurumu Yayınları (Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954), s. XXIX (bundan sonra İnalcık, Arvanid) ; Lajos Fekete, **Die Siyaqatschrift in der türkischen Finanzverwaltung**, Bibliotheca Orientalis Hunga-

rica VII, 2 cilt. (Budapest : Königliche Hungarische Universitaet Druckerei, 1955), I : 77 (bundan sonra Fekete, **Siyaqatschrift**) ; Kemal Abdulfettah ve Wolf-Dieter Hutteroth, **Historical Geography of Palestine, Transjordan, and Southern Syria in the Late 16th Century**, Erlanger Geographisce Arbeiten, Sonderband 5 (Erlangen, 1977), s. 23-29 (bundan sonra Abdulfettah ve Hutteroth, **Historical Geography**). 3- Nefs; bu terim genellikle şehir veya kasaba anlamında kulanılmaktaysa da tahrirlerde nahiye veya kaza'ların idari merkezleri olan köyler nefs olarak kayda geçmiştir. Nahiyeler adlarını genellikle bu yerleşimlerden almışlardır. Genellikle bu tür köyler belli bir nahiyedeki en büyük köy olmadıkları gibi, önemli bir pazar yeri olduklarına dair de herhangi bir gösterge (örneğin pazar vergisi kayıtları) yoktur. Nefslerin bir tanımı için bkz. Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, sayı 1458 (İstanbul : Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969). (Bundan sonra Göyünç, **Mardin Sancağı**) Her üç yerleşim tipinin nahiyelere göre dağılımı Tablo 1.1'de verilmiştir.

4 Tahrir defterlerinin bir betimlenmesi için bkz. Ömer L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası (IFM)**, cilt I, sayı I (1940), s. 20- 59 ; cilt II, sayı II (1941), s. 214-247 (bundan sonra Barkan, **Nüfus Tahrirleri**); ve "Research on Ottoman Fiscal Surveys", **Studies in the Economic History of the Middle East**, derl. Michael A. Cook (London : Oxford University Press, 1970), s. 163-171 (bundan sonra Barkan, **Research**); İnalcık, **Arvanid**; Gyula Kaldy-Nagy, **Kanuni Devrinde Budun Tahrir Defteri**, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, sayı 77 (Ankara : Dil-Tarih Fakültesi Basımevi, 1971).

5 Karşılaştırın, Ömer L. Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, cilt I : **Kanunlar**, İÜ Yayınlarından (İstanbul : Burhaneddin Matbaası, 1943), s. V- LXXII (bundan sonra Barkan, Kanunlar) ; Halil İnalcık, "Suleiman the Law-giver and Ottoman Law", **Archivum Ottomanicum** 1 (1969) : 105-138; Uriel Heyd, **Studies in Old Ottoman Criminal Law**, derl. V. L. Menage (Oxford : Oxford University Press, 1973).

6 Örneğin bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 62-64. Aynı zamanda, Osmanlı-öncesi idari uygulamaların içerilmesi konusunda bkz. Halil İnalcık, "The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation", Akten **des XI. Internationalen Byzantinistenkongres-**

ses (Münih, 1958), s. 237-242; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve İstilahlarının İzleri ", **III. Türk Tarih Kongresi : Kongreye Sunulan Tebliğler** (Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948), s. 489-504.

7 Bu durum özellikle mukataa veya iltizam gelirleri için geçerlidir. Örneğin Tokat ilindeki boyahaneler için kaydedilen mukataa gelirleri onaltıncı yüzyıl boyunca değişmemiştir. **TT**, no. 79, s. 25; Tapu Kadastro Arşivi, **Kuyudu Kadime** (bundan sonra **KK**), s. 15a.

8 Örneğin bkz. **TT**, no. 176, 270. **Yörük defteri** için bkz. **KK**, no. 38, s. 249a.

9 Bu çalışmada kullanılan tahrirler ve yaklaşık tarihleri için bkz. Ek II.2.

10 Bu tür düzenlemeler ve toprağını terkedenlerden alınan çift-bozan akçesi için bkz. Halil İnalcık, **The Ottoman Empire : The Classical Age 1300-1600** (Londra : Weidenfeld and Nicholson, 1973), s. 111 (bundan sonra İnalcık, **Ottoman Empire**); Barkan, **Kanunlar**, s. 24, 288; Lütfi Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İÜ Yayınlarından, sayı 1075 (İstanbul : Sermet Matbaası, 1964), s. 44-47 (bundan sonra Güçer, **Hububat Meselesi**).

11 Demografik tarihe kaynak olarak tahrir defterlerinin ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. Ömer L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası** 10 (1951-1953) : 1-27 (bundan sonra Barkan, "Tarihi Demografi"); Leila Erder, "The Measurement of Pre-Industrial Population Changes : The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", **Middle Eastern Studies** 11 (Ekim 1975) : 284-301 (bundan sonra Erder, **Measurement**); Leila Erder ve Suraiye Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", **Middle Eastern Studies**, cilt 15, sayı 3 (1979), s. 322-45 (bundan sonra, Erder ve Faroqhi, "Population Rise"). 19. yüzyılda vergi kayıtları üzerine yetkin bir çalışma için bkz. Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881 / 82-1893", **International Journal of Middle East Studies (IJMES)** 9 (1978) : 237-274.

12 Temel muafiyetler, avariz-i divaniye ve tekalif-i örfiye olarak bilinen olağandışı vergiler için geçerliydi. Bu yükümlülüklerden muaf tutulanlar, tahrirlerde genellikle özel statülerini açıklayan notlarla birlikte kaydedilmiştir. Bu kişiler veya gruplar arasında; **çeltikçiler, müsellem** veya köylü askerler, din görevlileri (imamlar, zaviyedarlar) vardır. Vergi muafiyetleri konusunda bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılarda

Raiyyet Rüsumu", **Belleten**, cilt 23, sayı 92 (1959), 594-600 (bundan sonra İnalcık, "Raiyyet").

13 İnalcık'a göre (**Arvanid**, s. XXXIII) Rumeli'de dul kadınlar bazen hane reisi olarak kaydedilmiştir. Anadolu'da benzer örneklere nadiren raslanır.

14 Erder ve Faroqhi, "Population Rise".

15 Reşit olma yaşının belirlenmesine ilişkin olarak ortaya çıkan sorunların, özellikle Balkanlar bağlamında yararlı bir tartışması için bkz. Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", **Archivum Ottomanicum** 1 (1969) : 157-164 (bundan sonra McGowan, "Food Supply"). Anadolu için bkz. Michael A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia**, 1450-1600 (Londra : Oxford University Press, 1972), s. 64 (bundan sonra Cook, **Population Pressure**).

16 Bu sorunların tartışması için Kudüs, Hebrew Üniversitesinde bulunan Geza David'e teşekkür borçluyum.

17 Osmanlı İmparatorluğu için nüfus tahminlerinde bu yöntemin kullanılması konusunda bkz. Barkan, "Tarihi Demografi"; Nejat Göyünç, "XVI. yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu : Kanuni Süleyman ve II. Selim Devirleri", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, derl. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara, 1975), s. 71-102.

18 Hane büyüklüklerinin değişmesi konusunda bkz. Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century : A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, ve Erzurum", **IJMES** 7 (1976) : 23-24 (bundan sonra Jennings, "Urban Population"); Erder, "Measurement", s. 294-96.

19 **IA**, Ömer L. Barkan, "Avarız".

20 Cook, **Population Pressure**, s. 64 n. 1; Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde bir Tetkik Münasebetiyle", **Belleten** 15 (1951) : 637; Uriel Heyd, **Ottoman Documents on Palestine**, 1552-1615 (Oxford: Oxford University Press, 1960), s. 71 n. 3.

21 Bu yaklaşımın ayrıntılı bir tartışması için bkz. Erder, "Measurement", s. 296-299; aynı zamanda, bkz. John Russel, "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", **Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)** 3 (1969) : 265-274.

22 Osmanlı toprak /birey vergileri için bkz. İnalcık, "Raiyyet", s. 576-608; İnalcık, **Arvanid**, Giriş. Vergi verileri temelinde işlenen toprak genişliği tahminleri konusunda bkz. Cook, **Population Pressure**, s. 67-81.

23 Başvekalet Arşivi, **Mühimme Defterleri**, cilt 46, sayı 447, s. 208 ve ilgili kanunname için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 45-47.

24 Çift parçalanması olgusu için bkz. Cook, **Population Pressure**, s. 37-38. Geleneksel köylü topraklarının parçalanmasını önleyen koşullar için bkz. Halil İnalcık, "Land Problems in Turkish History", **The Muslim World**, cilt 45, sayı 3 (1955), s. 223-24; ve özgül kanunlar için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 254. Aynı zamanda, Barkan, "Türk Toprak Hukuk Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Tanzimat I** (İstanbul, 1940), s. 343'de bu Kanun hükümlerinin iyi uygulanmadığını öne sürmektedir.

25 Bu kategoriler, özellikle de zemin toprakları için bkz. Cook, **Population Pressure**, s. 76-77; Wolf-Dieter Hutteroth, **Laendliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren**, Göttinger Geographische Abhandlungen (Göttingen, 1968), s. 189, 193-94, 196, 198 (bundan sonra Hutteroth, **Siedlungen**).

26 Örneğin Macaristan'da bu topraklar köylünün bireysel mülkü sayılmaktaydı, ve öşür ödemelerine tabi olmayıp işlenen dönüme (939.3m^2) göre vergilendirilmekteydi. Bkz. Gyula Kaldy-Nagy, "The Administration of the **Sanjag** Registration in Hungary", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae** 21 (1968) : 201-204 (bundan sonra Kaldy-Nagy, "Administration"). Kaldy-Nagy, bostan olarak sınıflandırılan topraklarda bağcılık yapıldığına ve diğer meyve, sebzelerin ekildiğine değinmektedir. Ayrıca bu toprakları ele geçirmek için köylülerin Hazine'ye yüksek fiyatlar ödediğinden sözetmektedir. Bahçecilik ve bağcılığın büyük ölçekte yapıldığı Anadolu'nun belli bölgelerinde benzer uygulamaların yaygın olup olmadığı açık değildir.

27 Barkan, **Kanunlar**, s. 41

28 Mevkuf topraklarının bir betimlemesi için bkz. Cook, **Population Pressure**, s. 78.

29 Barkan, **Kanunlar**, s. 51, 61. Gelirlerden daha büyük pay almak konusunda mevkufçu ve sipahi arasındaki çelişkili ilişkiler için bkz. İnalcık, **Arvanid**, s. XXVI.

30 Müsellem konusunda bkz. İnalcık, "Raiyyet", s. 600-601; Barkan, **Kanunlar**, s. 9, 12. Trabzon bölgesindeki müsellemler Osmanlı fethinden sonra devlet hizmetine alınmış eski Hıristiyan askerlerdi. 1582'de Osmanlı merkezi hükümeti müsellem kurumunu dağıtmaya karar vermiştir. Bu döneme ait kadı sicilleri ve **Mühimme Defterleri**, müsellemlere ve onların topraklarına yapılan uygulamalar için bkz. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Meto-

du Olarak Sürgünler", **IFM**, cilt 15, sayılar 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s. 219 n. 89. Bunların komutanları müteferrika olarak sınıflandırmıştı ve dirlikleri kademe kademe ellerinden alınmıştır. **Mühimme Defterleri**, sayı 322a (900/1582), s. 128. Sözkonusu tarihten itibaren bu askerlerin sıradan köylü, veya **reaya** muamelesi görmesine rağmen tahrir eminlerinin idari tutuculuğu sonucu 1590'dan sonraki defterlerde bile müsellem kayıtlarına raslanmaktadır. Örneğin bkz. KK, no. 174 (1613-1614), s. 115b.

31 Yukarıda 12. nota bakınız.

32 Barkan'a göre İstanbul dışındaki Osmanlı şehirlerinde askeri sınıfın sayısının, toplam nüfusun yüzde onu civarında olduğu tahmin edilmektedir. Aynı oran İstanbulda yüzde yirmi civarındadır. ("Research", s. 168)

33 Bu sistemin bir betimlemesi için bkz. Ömer L. Barkan, "Türk İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I : Malikane - Divani Sistemi", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası** 1 (1939) : 119-185, (bundan sonra Barkan, "Malikane-Divani").

34 Yeni yerleşim birimleri kurmada zaviyelere tanınan tercihli vergi oranları için bkz. Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar, Temlikler", **Vakıflar Dergisi** 26 (1942) : 279-386.

35 Tokat şehri için bkz. **TT**, no. 79, s. 23-25; Niksar'da **TT**, no. 54, s. 97, 99; Çorum'da **TT**, no. 444, s. 5.

36 İnalcık, "Raiyyet", s. 598-599.

37 Nüfusu tümüyle Hıristiyan olan köyler, Tokat kazasında Venk ve Sonisa kazasında Karakuş nahiyelerinde yoğunlaşmıştır. Venk'de müslüman olmayan nüfus için bkz. **KK**, no. 14, s. 173b, 174b, 176b, 176a, 177a; Karakuş'da **KK**, no. 14, s. 72a, 81b, 84b; Yıldız'da **KK**, no. 14, s. 225b; Cincife'de **KK**, no. 14, s. 165b; Niksar'da **TT**, no. 54, s. 105-106, 97, 99.

38 Rum vilayetinde işpence sisteminin başlaması konusunda bkz. Rum Kanunnamesi, **KK**, no. 14, s. 3a, 4a; İnalcık, "Raiyet", s. 606, ve resm-i çift / işpence ayırımı için **a.g.e.**, s. 602-608.

39 1520-1575 arası dönemde Rum vilayeti Amasya kentindeki Musevi nüfusunda da bir düşüş görülür, bkz. Jennings, "Urban Population", s. 37-38.

40 Ayni olarak toplanan (nüzül) ve tarımsal ürünlerin zorunlu satışları (şürsat veya iştira) biçiminde toplanan vergilerin ayrıntılı bir betimlemesi için bkz. Güçer, **Hububat Meselesi**, s. 67-135. Ancak bu tür vergiler 1585 sonrasında devlet gelirlerinin önemli bir bölümünü oluş-

turmaya başlamışlardı. Bu nedenle tahrir kayıtlarında kapsanmış olmamaları bu çalışmada incelenen 1520- 1575 arası döneme ilişkin tahminler üzerinde önemli bir etki yapmamaktadır. Daha sonraki dönemde bu tür vergilerdeki artış için bkz. T. Halasi - Kun, "Sixteenth Century Settlements in Southern Hungary", **Belleten**, cilt 28, sayı 109 (1964), s. 1-72; Hutteroth, **Siedlungen**, s. 92-100; İnalcık, "Raiyyet", s. 598-99;Sp. I. Asdrachas, "Aux Balkans du XV siecle producteurs directs et marches", **Etudes Balkaniques**, cilt 6, sayı 3 (1970), s. 46 (bundan sonra Asdrachas, "Aux Balkans"). Asdrachas'a göre Balkan bölgesinde 1585-1595 arasında bu vergileri yüzde 625 artmıştır.

41 İnalcık, **Arvanid**, s. 21; Barkan, "Nufüs Tahrirleri", cilt I, sayı I (1940), s. 21; Kaldy-Nagy, "Administration", s. 197. Diğer yandan hasat dalgalanmaları büyüklüğünün anlamını Ghuyala Kaldy-Nagy ortaya koymuştur, ("Two Sultanic Has Estates in Hungary During the XVIth and XVIIth Centuries", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae** 13 (1961) s. 31-62. Kaldy-Nagy (a) bir 1550 tahririne (b) 1585, 1586 ve 1587 yılları için bir grup has hesaplamalarına ve (c) 1670'lerde bir yıl için tek bir kaynağa dayanarak, Osmanlı yönetimi altındaki iki Macar köyünde tarımsal üretimde uzun dönemli bir düşüş olduğunu ileri sürmektedir. Ne var ki bu eğilimin saptanmasında sadece 1585 tarihli has hesapları kullanılmıştır; çünkü kötü hasatlar nedeniyle 1585-87 yılları arasındaki dalgalanmalar tüm dönem boyunca görülen dalgalanmalar düzeyindedir.

42 Örneğin Balkanlar için bkz. McGowan, "Food Supply", s. 165- 66; Asdrachas, "Aux Balkans", s. 42. Anadolu'da bazı bölgelerin yerel kilelerin İstanbul kilesi (25 kg) eşdeğerlerini belirleyen kanunnameler için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 111, 166, 48. Ölçü birimi oynamaları sorunu üzerine bkz. Kaldy-Nagy, "Administration", s. 198.

43 Kaldy-Nagy ("Administration", s. 214) tahrir eminlerinin tımar sahipleri aleyhine Hazine gelirlerini artırmak amacıyla tahılların resmi değerlerini yüksek tuttuklarından söz etmektedir. Tahıllara yüksek değer verilmesi belli bir bölgeden elde edilecek gelirlerin daha büyük miktarlar olarak saptanması anlamına gelmekteydi. Bu da dirlik olarak dağıtılacak arazinin daha küçük birimler olarak daha çok kişiye tahsis edilmesi demekti.

44 Örneğin, Orta Anadolu'da Karaman defterleri 1584'de 1 **kile** buğdaya 7 **akçe**'lik değer verirken, pazar fiyatlarını yansıtan aynı döneme ait mülk envanterleri, aynı miktar için 20 akçe kaydetmiştir. Konya **Sicilleri**, cilt 2, s. 287.

45 Elektronik hesap makinalarının bulunmadığı bir çağda, Osmanlı tahrir görevlileri birçok sayım ve hesaplama hatası yapıyorlardı. Bu soruna ilişkin saptamalar için, Heath Lowry, "The Ottoman **tahrir defters** as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (1486-1583)" (Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 1977).

46 Osmanlı İmparatorluğunda narh sistemi konusunda bkz. Ömer L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", **Tarih Vesikaları**, cilt 1, sayı 5 (1942), s. 326-340; cilt 2, sayı 9 (1942), s. 168-177; Halil Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi,** cilt 1, sayı 1 (1968), s. 36-40; sayı 2 (1968), s. 54-56; sayı 3 (1968), s. 50-53; Barkan, **Kanunlar**, s. 245; Güçer, **Hububat Meselesi**, s. 58-59. Aynı zamanda bkz. Robert Mantran, **Istanbul dans la seconde moitie du XVII siecle : essai d'histoire institutionelle, economique, et sociale** (Paris : A. Maisonneuve, 1962), s. 323-29 (Bundan sonra Mantran, İstanbul).

47 Yukarıda not 40'a bakınız.

48 Ömer L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, cilt 34, sayı 136 (1970), s. 557-607.

49 Rum vilayeti'nde, buğday ve arpanın 1585 öncesi resmi değerlerindeki eğilimleri için bkz. Tablo IV. 8. IV. 11. 1585- sonrası eğilimler, Kuzey Batı Anadolu'da İznik için gösterilmiştir, bkz. Faroqhi ve Huri İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anadolia", **Review**, cilt 2, sayı 3 (Kış 1979), 401-436.

50 Rum vilayetinde tahıl mahsulü konusunda bir tartışma için bkz. aşağıda Bölüm IV.

51 Toplam vergiler konusunda bkz. Kaldy-Nagy, "Administration", s. 213. Mezralardan toplanan vergiler konusunda bkz. Abdulfettah ve Hutteroth, **Historical Geography**, s. 29.

52 **A. g.e.**

53 Abdulfettah ve Hutteroth, kanunlarda verilen hayvan/akçe veya arı-kovanı/akçe oranları ile ifade edilen vergi yüzdelerinin açık olmadığını kabul etmelerine rağmen, küçük baş hayvanlar için yüzde onluk vergi oranı "tahmin" etmektedirler. **Historical Geography**, s. 29.

54 Rum Kanunnamesi, **KK**, s. no. 14, s. 5a.

55 Halil İnalcık, "Rice Cultivation and Çeltikci-reaya System in the Ottoman Empire", **Turcica : Revue d'etudes Turque**, XIV (1982).

56 Su kaynaklarının büyük ölçüde çeltik üretiminde kullanılmasını ve böylelikle bağ ve bahçe üretiminin susuzluk nedeniyle zarara uğramasını engellemeyi amaçlayan kanun hükümleri için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 112. Su ve tohum dağıtımında hükümet düzenlemeleri konusunda bkz. **a.g.e.**, s. 28, 202-203; **Encyclopedia of Islam**, 2. baskı Halil İnalcık, "Ma".

57 Çeltik üretiminde emek denetim tarzları konusunda bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 148, 202-03; sipahinin emeğe angarya yükleme haklarını kısıtlayan düzenlemeler için, a. g. e. s. 113.

58 Başvekalet Arşivi, **Maliyeden Müdevver** (bundan sonra MM), no. 494, s. 38-39. Ayrıca bkz. Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and Balkans During the Sixteenth Century, I", **Turcica : Revue d'etudes Turques**, cilt 9, sayı 1 (1977), s. 170.

59 Bu tür örgütlenme tarzının bir betimlemesi için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 200-205, 54, 17.

60 Niksar'da bir örnekte 1 mud= 1000 akçe iken (TT, sayı 54, s. 103, 104) diğerlerinde 1 mud = 725 akçedir (TT, sayı 54, s. 101). Doğu Anadolu'da Malatya ve Gence'de değişen ölçümler konusunda bkz. Barkan, Kanunlar, s. 111, 196. Çeltik ölçüm birimi başına resmi değerin verildiği örnekler için yapılan tahminler, miri payının, tohum payı çıktıktan sonra mahsulün yüzde 60'ına kadar ulaştığını göstermektedir. Çeltik mahsulünü ölçmekte kullanılan birim Amasya mud'u idi.

61 Kuzey Anadolu'da Bolu'da köylü çeltik üretimine ilişkin düzenlemeler için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 31. Kanun hükmüne göre, eğer bir köylü 10-15 kile çeltik ekerse çeltikçi veya yarıcı olarak kaydedilecekti. Ama bu miktardan az ektiğinde bu sınıflandırmaya giremeyecekti.

62 Barkan, "Malikane-Divani", s. 119-185. Bu sistemin yürürlükte olduğu Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerindeki vergi oranları konusunda bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 63-128 (Erzurum), 73-74 (Kemah- Bayburt), 182 (Malatya); **KK**, no. 101, s. 2b-3a (Maraş). Bu kayıtlar adı geçen bölgelerdeki nüfusun Osmanlı-öncesi vergi oranlarını ağır bulduğuna ve beşte birlik vergi oranının benimsendiği Rum vilayeti kanuna (**KK**, sayı 14, s. 2a-7b) göre vergilendirilmeyi istediğine işaret etmektedir. Diğer yandan, bu uygulamanın Rum vilayetinin farklı bölgelerinde farklı biçimler aldığı görülmektedir. Erzurum ve Maraş'ın bazı bölgelerinde öşür (ondabir) ve salariye (kırktabir)'den oluşan, sekizde birlik bir oran kabul edilmiştir. Ancak kanun hükümleri vergi oranı beşte bir olduğu zaman salariye alınmayacağını vurgulamaktadırlar.

63 Divani hissesi çift vergilerini; toprak kiralarını (resm-i dönüm veya

zemin); köylüden tasarruf hakkı karşılığı alınan tapu resimlerini; Hıristiyanlardan alınan cizye ve işpence gibi vergileri; gelin vergisini (resm-i arus); koyun vergisini, suçlulardan alınan cezaları (niyabet); otlak, kışlak, yaylak, çayırlardan alınan vergileri; ve bad-ı havayı içermekteydi. Bernard Lewis bad-ı havayı şöyle betimlemektedir; "Ceza, gasp, haciz, kayıt harçları, kayıp mülk ve önceden tahmin edilemeyen kaynaklardan oluşan sürekli olmayan gelirler." ("Nazareth in the Sixteenth Century according to the Ottoman Tapu Registers", **Arabic and Islamic Studies in Honour of H. A. R. Gibb**, der. G. Makdisi (Leiden : J. Briill, 1965).

64 Malikane gelirlerinin divani hissesi sahibine tahsis edildiği durumlarda bile tahrir görevlileri genellikle malikane gelirini ayrı ve bir toplam olarak kaydetmişlerdir. Örneğin, Kafirni nahiyesi Ekseri köyünde **malikane** gelirlerinin yarısı **divani** hissesi sahibine diğer yarısı ise Mehmet Bey'in oğlu Mustafa Çelebi'nin mülküne tahsis edilmişti. Defterlerde divani hissesine düşen diğer vergiler ayrı ayrı kaydedilirken yine bu hisseye düşen malikane gelirleri, nısfı malikane = 300 akçe şeklinde bir toplam olarak verilmektedir. (**KK**. no. 14, s. 255b). Aynı zamanda bkz. **KK**, no. 14, s. 22b; **TT** sayı 444, s. 319. İlgili kanun hükümleri için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 73-74.

65 Örneğin bkz. **TT**, no. 79, s. 61-92, 118-128. Barkan, Amasya, Çorumlu livalarında ve Tokat kazasında malikane ve divani hisselerine düşen miktarları saptamıştır. ("Malikane-Divani", s. 135-136.)

66 Örneğin, **TT**, no. 54, s. 135.

67 Örneğin; "Mezraa-ı Kara Sinan tabi-i mezbur (Karahisar-ı Demirli) İnallu Cemaati ziraat ederler Hasıl 150". KK, no. 38, s. 251b.

68 KK, no. 38, s. 252b.

69 Hasıl ibaresine **TT**, no. 287/1554 defterinde çok az raslanmaktadır. Bu özelliğin dışında bu defter **TT**, no. 79 (1520) ve **KK**, no. 14 (1574) defterlerinden üslup olarak büyük bir farklılık göstermemektedir. Hasıl ibaresinin oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığı 1520 ve 1574 tarihli defterlerde ise zaman zaman "hasıl ma' rusum" (hasıl ve kişisel vergiler) ibaresine raslanmaktadır. Bu kişisel vergilerin divani hissesine ait olduğu düşünülürse bu şekilde kaydedilen öşür gelirlerin de divani hissesine ait olabileceği söylenebilir.

70 "İki baştan" tanımı için bkz. Barkan "Malikane - Divani" s. 121-2. Yukarıdaki açıklama büyük ölçüde değirmen (asiyab) vergileri verilerine dayandırmaktadır. Örneğin, Karahisar-ı Demirli nahiyesinde belirli bir zaman için çalışan değirmen taşlarından alınan vergi, resm-i iki baştan olarak tanımlanmıştır. Bu miktar ise malikane ve divani hisseleri

ayrı ayrı kaydedildiğinde bu iki hissenin toplamına eşittir. **TT**, no. 444, s. 306-333.

71 Örneğin bkz. **TT**, no. 10, s. 41, 120, 126; TT, no. 281, s. 189-90; KK, no. 12, s. 56a-b; **TT**, no. 54, s. 69-70.

72 Bu tür malikane gelirlerinin ayrı kayıtları için bkz. yukarıda not 64. Bu durumlarda "hasıl ma' nısf-ı malikane ve divani" ibaresine raslanmaktadır. Örneğin, **KK**, no. 14, s. 241a, 210b, 211b, 216a.

73 Fernand Braudel, **Capitalism and Material Life 1400-1800** (London : Weidenfeld and Nicolson, 1973), s. 376-78. Bu hipotezin 16. yüzyılda Anadolu kentleri çerçevesinde bir uygulaması için bkz. S. Faroqi, Taxation and Urban Activites, in sixteenth Century Anatolia" **Journal of Turkish Studies** (bundan sonra Faroghi "Taxation").

74 Orta Anadolu'da Karaman bölgesinde köy pazarları pazar vergilerinden (bac pazar) muaftırlar. Barkan, **Kanunlar**, s. 46. Rum vilayetindeki bölgeler için bu tür kayıtlara raslanmamaktadır.

75 Muhtesip'ın işlevleri için bkz. **Encyclopedia of Islam**, "ihtisab".

76 Faroqi, "Taxation".

77 Mukataa sistemi için bkz. Fekete, **Siyaqatschrift** 1 : 85-6, İnalcık, **Arvanid**, s. XXXV; Lajos Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", **Belleten** II (1947) : 299-328, Kaldy-Nagy, "Administration", s. 182.

BOLÜM III

1 Malikane-divani sisteminin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Barkan, "Malikane-Divani", Ayrıca bu sistemin farklı kanun metinlerindeki tanımları için bkz. Barkan, **Kanunlar** s. 73-4, 77, 115-6, 182, 299-300.

2 Bkz.Bölüm IV, n.12

3 Konya ve Kırşehir'de şeyh aileleri üzerine monografik bir çalışma için bkz. Suraiya Faroqhi, "16.-18. yüzyıllarda Orta Anadolu'da şeyh aileleri", **Türk İktisat Tarihi Semineri**, derl Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu.

4 Örneğin, incelenen nahiyelerde bu olgu için bkz. Ek III.2,s.39,42,44,46,47.

5 Tahrir defteri verilerine dayanarak farklı gelir sahiplerinin ellerine geçen gelir oranlarının nasıl hesaplandığının açıklanması için bkz. Ek III.2, s.35-36

6 Osmanlı fetih yöntemleri için bkz. H.İnalcık, "Ottoman Methods Conquest", **Studia İslamica** 2(1954): 103-29.

7 Tablolarda "belirtilmemiş" sınıflandırılması altında yer alan ve defterlerde sahibi belirtilmemiş olan hisselerin gelirleri dolaysız olarak Ha

zineye tahsis edilmiş olduklarını varsaydım. Bu hisseler malikane hem de divani hisselerinden oluştuklarından bu ikilemi ifade etmek için tahrir defterlerinde "iki baştan" ibaresi kullanılmıştır. 16. Yüzyılın ikinci yarısında tahrirlerde "belirtilmemiş" hisselerin toplam hisseler içinde payında bir düşüş görülmektedir. Sahibi "belirtilmemiş" hisselerin gelirleri büyük olasılıkla Hazine emirleri tarafından toplanmaktaydı. Eminler ayni olarak toplanan gelirleri pazarda satıp elde ettikleri nakit parayı İstanbul'a göndermekle sorumlu idiler.

8 Karahisar-Demirli, Çorumlu, Venk, nahiyelerinde mülk topraklarında görülen parçalanma eğilimi için bkz. Ek III.2, s.41-2, 46-47, 58-9.

9 Katar, Yıldız ve Kafirni, Felis, Karakuş ve Niksar nahiyelerinde mülk topraklarında yoğunlaşma sahiplerinde süreklilik ve bu toprakların piyasasında görülen canlılık için bkz. Ek III.2, s. 49-50, 52-3, 55, 60-61, 62, 63-64.

10 Bkz. bu bölümde dipnot no.7.

11 Barkan, "Malikane-Divani", s. 122-5.

12 H.İnalcık, "Eshkinji", **Encyclopedia of Islam** (2.basım).

13 H.İnalcık, "Mehmet II", **IA**.

14 Bkz. Rum kanunnamesi, **KK**, no.14, s.3a. Başka bölgelerde benzeri uygulamalar için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s.131, 175, 270.

15 Hububattan alınan vergilerin genel bir tanımı için bkz. Güçer, **Hububat Meselesi**. Bağlardan ve bahçelerden alınan öşür için bkz. Rum kanunnamesi **KK**, no.14, s.3a.

16 Bu konuda tahrir kayıtları için bkz. **TT**, no.19, s. 141, 143,163.

17 Bu bilgiyi Prof. Halil İnalcık'a borçluyum

18 Örneğin, Çorumlu livasında Abdal Ata, Tokat şehrinde Kaplu, Niksar şehrinde Melik Danişment zaviyelerinin bazı köylülerin gelirleri üzerindeki hakları Osmanlı-öncesi dönemden kalmıştı.

19 Faroqhi, "Rural Society; II".

20 Trakya'da Kızıldeli köyündeki Bektaşi tekkesinin bu tür faaliyetleri için bkz. S.Faroghi, "Agricultural activities in a Bektashi Center: The **Tekke** of Kızıl Deli 1750-1830"; **Südost-Forschungen** 35(1976): 69-96.

21 Faroqhi, "Rural Society II".

22 Sadrettin Konevi ve Hacı Bektaş tekkelerinin giderleri için bkz. S.Faroghi, "**Vakıf** Administration in Sixteenth Century Konia", **Journal of and Social History of the Orient** 12 (1974): 146-172; "The Tekke of Hacı Bektaş: Social Position and Activities", Jour**nal of Middle East Studies** 7(1976): 183-208.

23 Orta Anadolu'da Kırşehir-Konya bölgesinde şeyh aileleri üzerinde bir

çalışma için bkz. S.Faroqhi, "Şeyh aileleri".

24 Tahrir kayıtlarında görülen bey, emir unvanları bu kişilerin Osmanlı-öncesi yönetici sınıfına mensup olabileceklerini akla getiriyor. Fakıh, şeyh, pir, sufi ise bu şekilde tanımlanan kişilerin ulema'ya mensup olduğuna işaret etmektedir. Paşa unvanı Osmanlı yöneticilerine verilmekteydi. Mülk sahipleri arasında tüm bu unvanları taşıyanlar bulunmaktaydı.

25 Barkan, 'Tarihi demografi araştırmaları".

EK III. 2

1 Bkz. Bölüm II.

2 Tahrir defterlerinde vergi mükellefleri listelerinin kaydedildiği sayfaların kenarlarına o bölgelerden vergi toplayan sipahiyle ilgili notlar düşülmektedir. Bu notlarda, örneğin, sipahinin belirli bir mezraa'nın gelirleri üzerindeki hakları açıklığa kavuşturulmakta, herhangi bir köyün dışından gelerek o köy toprağını eken kişilerden alınan vergiler üzerinde sipahinin hakları belirtilmektedir. Diğer taraftan, bazı durumlarda "tımar"ın genel bir terim olarak yani divanî vergilerin toplanma yöntemini tanımlamak için kullanıldığı söylenebilir. Örneğin, 15. yüzyıl defterlerinde şu tür kayıtlara sık raslanmaktadır : "Divani tımar hassa-ı X Beğ". **MM**, no. 354, s. 153, 139, 140. Bu durumlarda tımar'ı dar anlamında bir sipahiye ayrılan gelirler olarak tanımlamak yanıltıcı olabilir. Böyle olunca da, tımar yöntemiyle toplanan divani gelirleri çoğu kez has sahiplerinin eline geçmekteydiler.

3 Bu, özellikle Cincife ve Yıldız nahiyeleri için geçerlidir. Bkz. aşağıda s. 162-3.

4 Örneğin, Karahisar-ı Demirli nahiyesinde aşiretler tarafından işlenen 15 mezraa burada kullanılan örneğe dahil edilmiştir. Bkz. Bölüm II., s.

5 Bkz. Bölüm II., s. 79-80.

6 Bunlar Çorum Camii ve Çorum kasabasında bulunan Emir Ahmet Çelebi Camii'dir. **MM**, no. 354, s. 136, 138, 144; **TT**, no 444, s.8, 12, 26, 30, 34; **KK**, no. 38, s. 34a, 24b, 28a, 21a.

7 Bu hisselerin subaşının yaptırdığı camiye tahsis edilmesi Padişah'ın onayı ile gerçekleşmiştir. **TT**, no. 444, s. 34; **KK**, no, 38, s. 23a.

8 **TT**, no. 444, s. 30; **KK**, s. 30a.

9 Tahrirlerde zaviyelerin gelirler üzerindeki hakları "tarık-ül serbest ve makru"' olarak tanımlanmaktadır. Bu da, merkezi devletin bu gelirler

üzerinde tüm haklarından vazgeçtiği ve de gelirlerin elde edildiği yerleşimlerin idari işlerine karışmamayı taahüt etmesi anlamına gelmektedir. **KK**, 38, s. 43b, 63b, 63a. Balkan vilayetlerinde çok yaygın bu tür vakıf taahhütlerine, malikane- divani sisteminin uygulandığı bölgelerde pek sık raslanmamaktadır. Barkan, "Malikane-Divani", s.120-21.

10 Bunlar İskilip'teki Ahmet Katari ve Çorum'daki Ahi Menteşe zaviyeleridir.

11 Bunlar Abdal Ata, Enam Çelebi, Ahi Hacı (?) Bey, ve Ahmet Bey Katari zaviyeleridir.

12 **TT**, no. 444, s. 35; **KK**, no. 38, s. 24b. Ahi Menteşe zaviyesinin malikane hissesinin üzerindeki hakkı ayanın şehadeti ile tesbit edilmişti.

13 **TT**, no. 444, s.35; **KK**, no. 38. s.40b.

14 **TT**, no. 444, s. 28; KK, no. 38, s. 67b.

15 Mufassal defterlerinde üç mülk edinme yolu tanımlanmaktadır. (a) Tarık-ül istisahab veya gasp yoluyla örneğin **TT**, no. 444, s. 32, 17-18; **KK**, no.38, s. 22b, 32b, 34b. (b) tarık-ül irs veya miras yoluyla. Örneğin, **TT**, no.444, s. 36, 13; **KK**, no. 38. s. 22a, 30a. (c) Satın alma yoluyla. Örneğin, **KK**, no. 38, s. 34a, 38a. Genellikle, bu tür alım satımların gerçekleşebilmesi için Kadının veya Anadolu Beylerbeyinin veya Padişah'ın (berat-ı sultani) onayı gerekmekteydi. Örneğin, **TT**, no. 444, s. 12, 34, 18, 15, 25, 11; **KK**, no. 38, s. 30b, 41a, 24b, 21a, 35a, 56b, 43b.

16 Arif Çelebi ve Melike Hatun ailesi kendi mülklerini aile vakfına dönüştürmüşlerdir. **MM**, no. 354. s. 146, 147; **KK**, no. 38, s.39a. 56b. Medine Şehri Vakfına tahsis edilen mülk gelirleri için bkz. **TT**, no. 444, s. 13; **KK**, no. 38, s 22a.

17 **KK**, no. 38, s. 38a.

18 **TT**, no, 444, s.7; KK, no. 38, s. 36a.

19 1456'da Koçi Bey'in mülküne ait olan gelirler onaltıncı yüzyılda tımar gelirleri arasında yer almaktadır. **MM**, no. 354, s. 151; **TT**, no. 444, s. 31. **KK**, No. 38, s. 37a.

20 **TT**, no 444, s. 35; **KK**, no. 38, s. 40b. Erken dönemde malikanenin yarı hissesini oluşturan mülk gelirleri Enam Çelebi zaviyesine aitti. Malikane hissesinin diğer yarısı ise aynı zaviyenin vakıf gelirleri arasındaydı.

21 **TT**, no. 444, s. 35; **KK**, no. 38. s. 24b.

22 Defterde Mahmut Çelebi'ye tahsis edilen gelirler "has" olarak tanımlanmaktadır: "Divani tımar has-ı Mahmud Çelebi Veled-i Ahmet Bey". Bu da bu gelirin 100.000 akçe'nin üzerinde olduğunu göstermektedir.

Ayrıca, defterlerde 57 kişi Mahmud Çelebi'nin nökeranı olarak kaydolunmaktadır. **MM**, no. 354, s. 132. Bu bağlamda nöker veya sipahinin ne anlamda kullanıldığı açık olmamasına karşın nökeran'ın Mahmud Çelebi'nin imparatorluk ordusu için beslediği atlı askerler olması mümkündür.

23 **KK**, no. 38. s. 242b, 239b, 245a, 233a. Rüstem Paşa imparatorluğun her köşesinde gelir kaynaklarına el koymakla kalmayıp Venedik'le tahıl ticaretinden de büyük kazançlar sağlamıştı. Braudel, **Mediterranean** I: 591.

24 15. yüzyılda bu malikane hisselerinden birinin gelirleri Alaca medresesine aitti. **MM**, no. 354, s. 218; **TT**, no. 444, s. 318; **KK**, no. 38. s. 236a.

25 1520'lerden önce Hacı İbrahim Çelebi medresesinin kapanması ile bu medresenin gelirleri Ballı Camii vakfına intikal etmişti. **TT**, no., 444, s. 324; **KK**, no. 38, s. 249b. Defterlerde ne Hacı İbrahim Çelebi Medresesi'nin ne de Ballı Camii'nin tam yerleri belirtilmektedir. Yine de Ballı Camii'nin 16. yüzyılda Karahisar-ı Demirli'de yerleşme sürecinde olan Ballı Aşireti mensupları tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülebilir. Bölüm IV, s. 180, n.21

26 16. yüzyılın başında Karahisar-ı Demirli kadısı Mevlana Hamdullah'ın elinde olan malikane gelirleri yüzyılın sonunda Erkulu (?) Baba Zaviyesi vakfına devredilmiştir. **TT**, no 444, s. 325; **KK**, no. 38, s. 248a.

27 **MM**, no. 354, s. 231

28 Tahrir defterlerinde genellikle, kentte veya kent civarında olan zaviyelerin yerleri belirtilmiştir. Karahisar-ı Demirli nahiyesindeki zaviyelerin hiç birinin yeri belirtilmiş olmadığından bunların kırsal bölgede olduklarını varsaydım.

29 Aile vakıflarının bu türlü el değiştirmeleri için bkz. **MM**, no. 354, s. 229, 209-10; **TT**, no 444, s.311, 316; **KK**, no. 38, s. 237a, 239b. 15. yüzyılda önemli sayıda malikane hisselerini ellerinde tutan Hamdi Bey ve Sadi Bey'in aile vakıflarının sonraki dönemde yok oldukları görülmektedir.

30 Bkz. yukarıda n. 23.

31 **KK**, no. 38, s. 246 a, 247a.

32 Bkz. yukarıda n. 26

33 **MM**, no. 354, s. 208-230 içinde.

34 **KK**, no.38, s. 236b. 1520-21 (927 Hicri) tarihinde gerçekleşen bu satış işlemi Anadolu Kadıaskeri tarafından onaylanmıştır.

35 **KK**, no. 38, s. 262a.

36 Bu, bir mezraa'da bulunan Dede Paşa zaviyesidir. **KK**, no. 38, s.

264b.

37 Şeyh Muhiddin ailesi ve zaviyesinin bir betimlenmesi için bkz. Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, der. Zuhuri Danışman, 13 cilt (İstanbul Kardeş Matbaası, 1970) 5:128 (Bundan sonra Evliya Çelebi: **Seyahatname**). Bu vakıfın satın aldığı hisseler Anadolu Kadıaskeri tarafından onaylanmıştır. KK, no 38, s. 254b.

38 **KK**, no. 38, s. 255b, 256a.

39 Örneğin, **KK**, no 38, s. 259a. Bkz. yukarıda n. 37.

40 1520'den önce, gelirlerine mülk sahibinin el koyduğu bir dörtte bir hisse bu vakıf tarafından satın alınmıştır. **TT**, no. 79, s. 68.

41 TT, no 39, s.91.

42 Bunlardan, Murad'ın kızı Fatma Hatun'un mülk gelirleri aile vakfına dönüştürülmüştür. Ancak Fatma Hatun'un soyu tükendiğinde, bu vakıfın gelirlerinin Medine Şehri Vakfına tahsis edilmesi şart koşulmuştur. **TT**, no. 79, s. 85; **KK**, no. 14, s. 202a.

43 TT, no. 79, s. 68; **TT**, no. 287, s. 155; **KK**, no. 14, s. 210a.

44 Bu tür el değiştirmeler için bkz **TT**, no. 79, s. 90; **KK**, no 14, s. 203b; **TT**, no. 79, s. 67; **KK**, no 14, s. 209b; **TT**, no. 287, s. 180; **KK**, no. 14, s. 223b.

45 Bu tür kayıtlar için bkz. **KK**, no 14, s. 207a, 209a, 210a, 217b, 218b.

46 Bu gelişmeler için bkz. **TT**, no. 79, s. 64; **KK**, no. 14, s. 214a; **TT**, no 79, s. 68; KK, no. 14, s. 10a.

47 Bu kayıta göre, Mehmed Bey'in oğlu Sinan Paşa'nın mülk gelirlerine dahil bir tam malikane hissesi, Sinan Paşa'ya başka bir yerde malikane hisseleri verilmek koşuluyla, tımara verilmiştir. KK, no. 14, s. 209a.

48 Yakub köyünde bulunan bu hanın adı Paşa Hanı idi. KK, no. 14, s. 245b.

49 **KK**, no. 14, s. 226a.

50 Bu gelişmeleri izlemek için bkz **TT**. no, 19, s. 562-63; **TT**, no 79, s. 123.

51 1485'de 15 yerleşimin beşinin divani hisseleri Mehmet Çelebi Yıldızlu'nun elindeydi. Lakabından bu nahiyenin yerlisi olduğu anlaşılan Mehmet Çelebi zaimdi ve bu divani gelirleri zeametin bir parçasını oluşturmakta idi. Diğer divani hisseleri farklı tımar sahiplerinin elindeydi. Bunlardan birisi Sivas Seraskeri Süleyman Çelebi idi ve bir köyün tüm divani gelirlerini alıyordu. Bir diğer tımar sahibi ise muhtemelen Osmanlı öncesi beylerinden Adil Bey'in oğluydu.

52 Bu hisseler gasp yoluyla (tarikül istisahab) Hisariye medresesinin eline geçmişti. **KK**, no. 14, s. 167b, 168b, 169a,168a.

53 1455'de aynı köyün tam malikane hissesi darülhadisin elindeyken 1485 tahrir defterinde bu hissenin gelirinin Cincife zaimine verildiği görülmektedir. TT, no. 2, s. 165; TT, no. 19, s. 27.

54 Halil Obası ve Alaaddin Obası köylerinin malikane gelirleri, araştırma konusu beş dönemde de, Sivas'taki medrese vakfına tahsis edilmiştir. Diğer taraftan, Halil Alanı köyünün malikane gelirleri ise 1455'de bir mülk sahibinin elinde iken 1485'de bu medrese vakfının eline geçmişti.

55 Bu yerleşimlerden ikisi mezraaydı. Muhtemelen 16. yüzyılda ekilmeye başlanan bu mezraalardan olan Tatlı Çakur yüzyılın sonunda bir köy haline gelmişti. TT, no. 79, s. 49; TT, no. 287, s. 114.

56 Bu gelişmeyi izlemek için bkz. TT, no. 2, s. 159; TT, no. 79, s. 41; TT, no. 287, s. 101; KK, no. 14, s. 174a.

57 TT, no. 2, s. 146; TT, no. 79, s. 44. Bu mülk gelirlerinin zaviye vakfına tahsis edilmesi Padişahın onayı (mukarrername-i Sultani) ile olmuştur.

58 Bu gelişmeyi izlemek için bkz. TT, no. 2, s. 133, 135, 153; TT, no. 79, s. 35, 36, 43; KK, no. 14. s. 172b, 177b, 181a.

59 Bu gelişme için bkz. TT. 2, s. 160, 161; TT, no. 79, s. 37, 47.

60 TT, no. 54, s. 70; KK, no. 12, s. 54a.

61 Abidin Paşa'nın mülk toprakları hukuki nitelik açısından Balkanlar'daki mülk topraklarına benzemekte idi. Bu nedenle bir Osmanlı kumandanı olan Abidin Paşa'nın Osmanlı-öncesi Rum'daki yönetici ailelerine mensub olmadığı düşünülebilir. Abidin Paşa kendisine Padişah hükmüyle verilmiş olan mülk topraklarının bütün gelirlerine el koymakta idi. Ayrıca, merkezi hükümet bu topraklarda idari herhangi bir müdahale yapamamaktaydı. Abidin Paşa mülk gelirlerini darülhadis vakfına tahsis etmişti. Ancak, bu topraklardan elde edilen öşür geliri kendi ailesi için oluşturduğu bir vakfa verilmekteydi. Ayrıca, Abidin Paşa ailesi darülhadis vakfının idari işlerinden de sorumluydu. TT, no. 54, s. 71; KK, no. 12, s. 56b.

62 Bu zaviyeler muhtemelen kırsal bölgede bulunmaktaydılar. Burada Çasnigir köyü zaviyenin oluşturduğu bir yerleşimdi. TT, no. 54, s. 68. Diğerleri Şeyh Nureddin ve Şeyh Şerafeddin zaviyeleri idi. TT, no. 54, s. 68, 76.

63 Müsellem tanımı için bkz Bölüm II. s. 66-67.

64 1528'de malikanenin diğer yarısının gelirleri Mevlana Abdurrahman'ın mülküne aitti. TT, no. 54, sayfa verilmemiş. Bu gelirler Erbaa köyünden elde edilmekteydiler.

65 Bunlar Hatum Medresesi Vakfı ve İbrahim Paşa Hatum (?) Vakfı idi.

TT, no. 54, s. 101, 107, 121, 125, 127, 131, 132, 138.

66 Bu Niksar'daki Yağbasan Medresesi idi. TT, no. 54, s. 117, 118.

67 Bu Alaaddinli köyünde Türki Paşa camiiydi. TT, no. 54

68 Bunlardan bir zaviye beş köyün tam malikane hisselerine sahipti. TT, no 54, s. 108-110, 123.

69 Bu zaviye 13. yüzyılda Danişmend Beyliğinin kurucusu olan Danişmend ailesi tarafından kurulmuştu. Bu beyliğin tarihi için bkz. Irene Melikof-Sayar, **La geste de Melik Danişmend. Etude Critique du Danişmendname,** 2 cilt, Bibliotheque archéologique historique d' Istanbul, cilt 10 ve 11 (Paris: A. Maisonneuve, 1960).

70 Muhtemelen mülk hisselerinin önemli bir kısmı sahipleri tarafından 1528 tahrir defterinin düzenlenmesinden hemen önce, satın alınmıştı. Bu, özellikle Mehmed Bey'in oğlu Sinan Paşa'nın hisseleri için geçerlidir. Örneğin, TT, no. 54, s. 121-22. Aynı zamanda mülk sahipleri arasında çok sayıda ünvanlı kişinin olması, bu verimli topraklara Osmanlı askerî sınıfı mensuplarının çok rağbet ettiğini göstermektedir. Örneğin, bkz. TT, no. 54, s. 106, 108, 114, 118, 126. Mülk hisselerinin vakıfa dönüştürülme olgusuna da daha çok bu sınıf mensublarının gelirleri söz konusu olduğunda raslanmaktadır. Emir ve bey ünvanları taşıyan diğer mülk sahipleri muhtemelen Osmanlı-öncesi yerel yöneticilerinden veya onların varislerinden oluşmaktaydılar.

71 Bkz. Bölüm II, s. 75-77.

BÖLÜM IV

1 Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış," **IFM**, cilt. 15, sayı 1-4 (1953-54), s. 189-208; Abdulfettah ve Hutteroth, **Historical Geography**.

2 Sırrı Erinç and Necdet Tunçdilek, "The Agricultural Regions of Turkey," **Geographical Review** 42 (1952) : s. 179-203.

3 **Vitale Cuinet, La Turquie d'Asie. Geographie Administrative, Statistique descriptive et raisonnee de chaque province de l'Asie Mineur,** 4 cilt (Paris : Ernest Leroux Editeur, 1892), 1 : 726-27 (Bundan sonra Cuinet, **La Turquie**).

4 E. A. Wrigley'in çalışmaları endüstri-öncesi toplumlarda gerçekten doğurganlık dalgalanmaları olduğuna ve bunların özgül ekonomik ve toplumsal değişmelerden kaynaklanmış olabileceğine işaret etmektedir. bkz. Wrigley, "Family Limitation in Pre - industrial England", **Economic History Review**, 2nd. Ser. cilt 19, no. 1 (1966), s. 82-109.

David Herlihy de bu görüşü paylaşmaktadır. ("Population, Plauge and Social Change in Rural Pistoia 1201-1430", **Economic History Review**, 2nd. Ser., cilt 18, no. 2 (1965), s. 225-244). Ancak Wrigley (**Population and History**), (New York, 1972), s. 46-47) değişme aralığının göreli olarak dar olduğunu kabul etmektedir.

5 Wrigley, **Population and History**, s. 62-76.

6 Önceki defterlerde kayıtlı vergi mükelleflerinin mirasçılarını sonraki defterlerde izleyerek doğal artışın boyutunu kestirmeye çalıştım. Ancak soyadları bulunmadığından, ailelerin farklı defterlerde az çok aynı sırada kaydedilme eğiliminden yararlanmaya çalıştım. Ne var ki bu yöntem, zaviyedar aileleri gibi çok belirgin bir şekilde tanımlanan aileler için geçerli olmaktadır. Defterlerde kaydolunan vergi mükelleflerinin çoğunluğu bu özelliğe sahip değildir. Bu nedenle sözü edilen yöntem bu çalışmada uygulanmamıştır.

7 Doğal nüfus dalgalanmaları konusu için bkz. Roger Mols S.J; "Population in Europe 1500-1700" **The Fontana Economic History of Europe içinde, cilt 2 : The Sixteenth and Seventeenth Centuries,** derl. C. Cippola, 6 cilt (Sussex, 1977), s. 67-78.

9 Köyünü terkeden reaya çift-bozan akçesi ödemekte yükümlüydü. Kadı'nın rızası oldukça sipahi köylüyü köyünden ayrıldığı tarihten itibaren onbeş yıl içinde köyüne zorla geri getirebilirdi. H. İnalcık, **The Ottoman Empire**: s. 111; Barkan, **Kanunlar**, s. 288. Bazı tahrirlerde köyünü terketmiş bir köylünün nerede olduğuna dair kayıtlar vardır. Bu, özellikle reayanın bir şehirde ikamet ettiği durumlarda görülmektedir. 1584 tarihli Karaman tahrir defterinin hazırlanması ile ilgili bir fermanda bir köylünün İstanbul veya Bursa'da ne kadar zaman kalırsa kalsın kendi köyünde vergi mükellefi olarak kaydolunacağı açık bir şekilde belirtilmiştir. **MM**, no. 16, s. 209; Barkan, **Kanunlar**, s. 24. Köy düzeyinde kollektif vergi mükellefiyeti olduğu bir ortamda, herhangi bir mükellefin köyden ayrılması bütün köy halkının mağdur olması demekti. Böyle olunca, köyü terkedenlere köye dönmeleri konusunda köy sakinleri tarafından baskı yapılması olağandı.

9 Barkan, **Kanunlar**, s. 65, 253, 283. Güçer : **Hububat Meselesi**, s. 20 n. 70; M. A Cook, **Population Pressure**, s.33 not 4.

10 Barkan, **Kanunlar**, s. 75-6.

11 Tahrir defterlerindeki mücerred kayıtlarının güvenirliği tatışmaya açıktır. bkz. Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620"; **Middle Eastern Studies**, cilt 15, no. 3 (1979), s. 322-45. Öte yandan, 16. yüzyılda mücerred sayılarının vergi mükellefi evli erkek nüfusa oranla daha hızla artışına bir açıkla-

ma getirmek lazımdır. M. A. Cook nüfus artışlarından yola çıkarak bekar nüfusun artmasını iktisadi bunalım döneminde evlenme yaşının ertelenme eğilimi ile açıklamaya çalışmaktadır. (Bkz. **Population Pressure**) Endüstri-öncesi toplumlarda bu tür eğilimler görülmesine karşın burada benimsenen yaklaşım, bu toplumlarda dahi nüfus artışlarının muhakkak bir iktisadi krizi beraberinde getirmediği, dolayısıyla örneğin bekar erkeklerin sayılarının artmasını köy ekonomisinin dışında farktörlerle (göç gibi) açıklayabilmenin mümkün olduğu doğrultusundadır. Bkz. Bölüm I. s. 53-55.

12 Burada incelenen bölgelerin askeri ve siyasi tarihleri için bkz. (**IA**), Tayyip Gökbilgin, "Tokat", **Encyclopedia of Islam**, Second Edition (EI) Franz Taeschner, "Çorum"; **IA**, Besim Darkot "Niksar". Rum vilayeti tarihi için bkz. Hüseyin Hüsamettin, **Amasya Tarihi** (5 cilt. İstanbul, 1927/35).

13 Kızılbaş ayaklanmaları için bkz. Irene Beldiceanu Steinherr, "Le regne de Selim Ier : Tournat dans la vie politique et religieuse de l'Empire Ottoman", Turcica : **Revue d'etudes Turques** 6 (1975) : 34 - 48; Walther Hinz, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert", **Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft** 25 (1951) : 17-201; Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schüten Anatoliens im 16. Jahrhundert", **Der İslam** 41 (1965) : 95-223; Ahmet Refik Altınay, **Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik** (İstanbul, 1932).

14 Rum vilayetinden Kıbrıs ve Balkanlara sürülen Kızılbaşlar için bkz. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **IFM**, cilt 15, sayı 1-4 (Ekim 1953- Temmuz 1954), S. 213-16, 229.

15 Ronald Jennings 16. yüzyılda Kayseri'deki büyük nüfus artışlarını açıklarken Doğu Anadolu'dan Batı'ya doğru göçlerin önemini vurguluyor. Buna kanıt olarak da bu dönem tahrir defterlerinde şarkiyan olarak tanımlanan Ermenilerin sayılarının artmış olmasını göstermektedir. ("Urban Population" 31-2). Burada incelenen ve 16. yüzyılda Hıristiyan nüfusunda önemli bir artış görülen Karakuş nahiyesi kayıtlarında da şarkiyan tanımı bulunmaktadır. **KK**, no. 12, s. 73a. Öte yandan, cemaat-ı Şarkıyan ibaresi Doğu Anadolu'dan gelmiş aşiretleri tanımlamak için de kullanılmaktaydı: **KK**, no.12, s. 636, 59a. 16. yüzyılın ikinci yarısında Kızılbaş isyanları döneminde İran'a kaçan aşiretlerin Anadolu'ya geri dönmeleri söz konusudur. **IA**, T. Gökbilgin, "Suleyman I". Ayrıca 16. yüzyılın sonuna doğru düzenlenen Rum def-

terlerinde "hariçten ekenler" diye tanımlanan vergi mükelleflerine raslanmaktadır. Bu sahısların geleneksel köy çerçevesinin dışından, bölgeye yeni gelmiş kişiler olmaları olasıdır. **KK**, no. 14, s. 219a; **KK**, no.38, s. 245a, 247.

16 Osmanlı devrinde Anadolu'da göçer aşiretler için bkz. Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı-Destanları**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, no. 170 (Ankara, 1972); "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Boylarına Mensup Teşekküller; **IFM**, cilt 11, sayı 1-4 (1949-50), s. 437-508; "XVI. Asırda Anadolu, Suriye, Irak'ta yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi bir bakış". **IFM**, cilt11, sayı 1-4 (1949-50), s. 509-23; Ahmet Refik Altınay, **Anadolu'da Türk Aşiretleri 966-1200** (İstanbul, 1930). Bu çalışmada kullanılan tahrir defterlerinde göçerler sistematik bir şekilde kaydedilmemiştir. Yararlandığım bütün defterlerde kaydedilmiş olan göçer gruplarını nüfus toplamlarına ilave ettim. Göçerlerin sadece tek bir defterde kaydedildiği durumlarda bunları nüfus toplamının dışında bıraktım. Örnek, bkz. **KK**, no. 12 s. 63b, 65b, 58a, 55a, 66a, 59a-b, 78a; **KK**, no. 38, s. 38b. Göçer kayıtları en çok Katar nahiyesi için vardır. Burada göçerler resm-i çift kategorisi altında kaydedilmişlerdir. **TT**, no. 444, s. 337-48; **KK**, no. 38, s. 253b-261b. Ancak Tokat şehri nüfus toplamlarına, bu şehir için yararlandığım bütün tahrir defterlerinde kaydedilmiş olan İnallu ve Emir Seyidlu aşiretlerini katmadım.

17 Rum vilayetinde göçer nüfus tahminleri için bkz. Ö. L. Barkan, "Research on Ottoman Fiscal Surveys", **Studies in the Economic History of the Middle East** içinde, derl. M. A. Cook (London, 1970), s. 170. Göçer ve yerleşik nüfusların büyüme oranlarının bir karşılaştırılması için bkz. H. İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", **Review**, cilt 1, sayı 3-4 (Kış / Bahar 1978), s. 75 [Bundan sonra İnalcık : "Annales School"]

18 Bu sürecin Karaman bağlamında ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Wolf-Dieter Hutteroth, **Siedlungen**, s. 170-1 **Mühimme Defterleri**, cilt 46, sayı 4, s. 435-6.

19 Göçerlerle yerleşik nüfus arasındaki ilişki ve bu konuda Osmanlı devletinin düzenlemeleri için bkz. Güçer, **Hububat Meselesi**.

20 Bu konuda bkz. Xavier de Planhol, "Geography, Politcs and Nomadism in Anatolia", **International, Social Science Journal** 11 (1959) : 525-31

21 Ballu (Uluyörük'ün bir boyu) ve İnallı aşiretleri Karahisar-ı Demirli'de tarımla uğraşmaktaydılar. Bkz. **KK**, no. 38, s. 228b, 238a, 230a,

244a, 245a, 249a, 250a-b, 251a, Çorumlu livası için bkz. **KK**, no. 38, s. 62b.

Ayrıca, 16. yüzyılın sonunda düzenlenen defterlerde önceki defter kayıtları ile karşılaştırıldığında çift resmi ve diğer diğer tarımsal vergiler veren göçerlerin sayılarında bir artış görülmektedir. **KK**, no, 12, s. 63b, 65b, 58a, 55a.

22 Karaman'da benzeri gelişmeler için bkz. Hutteroth : **Siedlungen**, s. 169.

23 Bu olgu, Timur tarafından 15. yüzyılın başında Anadolu'ya akıncı güç olarak gönderilen Mugal Tatarları için geçerliydi. Mugal Tatarları Timur Anadolu'dan ayrıldıktan sonra Çorum-İskilip bölgesinde kalmışlar ve zaman içinde yerleşik hayata geçmişlerdi. Bkz. Sümer, **Oğuzlar**, s. 163-5. Burada incelenen Katar nahiyesi de bu aşiret tarafından iskan edilmişti. Bunlar tahıllar ve diğer üründen alınan divani vergilerin sadece dörtte birini ve bazı köylerde yarısını öderken malikane vergilerini tam olarak (yani onda bir) ödemekteydiler. Bkz. **KK**, no. 38, s. 153b. Böylece Rum vilayetinin diğer bölgelerinde ödenen ve malikane ve divani vergilerinin toplamı olan yirmide dört (veya beşte bir) yerine yirmide üç vergi ödemekteydiler. Ayrıca, merkezi devletin Mugal Tatarlardan talep ettiği eşkinci sayısı da 16. yüzyılın sonunda, 120'den 80'e düşürülmüştü.

24 Cook, **Population Pressure**, s. 11-29

25 **A.g.e.** , s. 21-2.

26 Toprakların bölünmesi konusunda bkz. **a. g. e.**, s. 98.

27 **A.g.e.**, s. 78.

28 Tokat civarındaki dört nahiye için "balta yeri" kayıtlarına ilk kez **TT**, no. 287 (1554)'te rastlanmaktadır. Ancak 1574 tahrir defterinde 'balta yeri" kayıtlarının sayılarında bir düşüş görülmektedir. Bkz. **KK**., no. 14. Ayrıca bu topraklarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cook, **Population Pressure**, s. 78-9, 101. Felis ve Karakuş nahiyeleri için balta yeri türü topraklar "günhiden feth olunan yerler..." ibaresiyle tanımlanmaktadır. **KK**, no. 12, s. 69a, 70a, 77b, 84b, 84a, 70b, 63b, 57b, 64a, 60b, 58b, 61b, 63a. Ormanların kesilip tarım alanı haline getirilme olgusunun genel bir tartışması için bkz. Boserup, **Agricultural Growth**, s. 24-31.

29 Hayvan yemi üretiminin arttırılması konusunda genel bir tartışma için bkz. Boserup, **Agricultural Growth**, s. 38-39. Burada incelenen nahiyeler için son dönem tahrir defterlerinde rastladığımız çayır, otlak, kışlak, yaylak sayıları şöyledir : Yıldız'da 8, vergisi 250 akçe; Venk'de 3, vergisi 120 akçe; Kafirni'de 1, vergisi 72 akçe; Karahisar-ı Demir-

li'de 2, vergisi 1280 akçe. Çorumlu ve Cincife nahiyeleri için bu tür kayıtlar yoktur. Bu tür kayıtların ayrıntılı bir tanımı için bkz. Abdulfettah ve Hutteroth, **Historical Geography**, s. 71.

30 Endüstri-öncesi tarım toplumlarında nüfus artışı karşısında üretimin artırılmasında bu tür gübreleme tekniklerinin benimsenmesi için bkz. Boserup, **Agricultural Growth**, s. 37-9.

31 Bir arazi biriminde kullanılması gereken asgari tohum miktarı bazı kanunnamelerde belirtilmiştir. Bkz. Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesi (F. Kraelitz, "Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers", **Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte** (1921); Barkan, **Kanunlar**, s. 46; Rum Kanunnamesi **KK**, no. 14, s. 3a. Kullanılan tohum miktarından söz eden kanun hükmüne bir kez rastladım. Bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 41 Profesör İnalcık'ın göndermeleri de burada incelenen dönemde tohum kullanımının arttığına işaret etmektedir. Bkz. İnalcık "Raiyyet", s. 581, n. 26. Böyle bir artışın saptanması, kullanılan tohum ile kanunnamelerin saptadığı, kullanılması gereken tohum miktarının karşılaştırması ile mümkün olabilir. Cook, Rum vilayetinde çift başına 10 mud tohum kullanıldığını tahmin ediyor. Ancak 16. yüzyılda Rum'da bir mud'un ne kadar olduğunu bilemiyoruz. Ayrıca, Cook tohum /verim oranının bire üç olabileceğini de öneriyor. Ancak bu oran Ortaçağ Avrupa standartlarına göre çok düşüktür. Zaten Cook da eldeki verilerle 16. yüzyıl Osmanlı tarımında verimlilikte değişiklikler konusunda kesin bir şey söylemenin olası olmadığı kanısında. Bkz. **Population Pressure**, s. 15, 68.

32 Barkan, **Kanunlar**, s. 7, 25, 30, 79, 198, 233

33 Nadas konusunda TT, no.8'de Aydın livasındaki sipahi hassaları ile ilgili olarak bilgi verilmektedir. Örneğin, "Altı çiftlik hassa yeri var her yıl üç çiftliği ekilir ve üçü nadas olur". Bkz. Cook, **Population Pressure**, s. 15 n.1, 6, 22, 78. Bazen bir yaz ürününden söz edilmektedir: "Çiftlik-i hassa on çiftlik her yıl beş çiftliği ekilir ve beş çiftliği nadas olup yaz terekesi ekilür." **A.g.e**, s. 72, 82.

34 16. Yüzyılın başında düzenlenen defterlerde değirmenler için kullanılan "harabe" tanımı, daha sonraki defterlerde yoktur. Bu sonraki dönemde değirmencilik faaliyetlerinin arttığının bir göstergesi olabilir. Bkz. Tablo IV.18. Güneybatı Anadolu'da su değirmenleri ve su gücü kullanımı konusunda bkz. Xavier de Planhol, **De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadism et vie paysanne** (Paris, 1958).

35 Bkz. bu bölümde dipnot 10.

36 Cook, **Population Pressure**, s. 22-5.

37 **A.g.e.**, s. 37-9.

38 **A.g.e.**, s. 74-5.

39 Batı Anadolu kırsal bölge pazarları için bkz. Suraiya Faroqhi, "Sixteenth Century Periodic Markets in various Anatolian Sancaks : İçel, Karahisar-ı sahib, Kütahya, Aydın, and Mentese", **JESHO** 22 (1978). 32-80.

40 Bu pazar vergisi 425 akçe olarak kaydedilmiştir. **KK**, no. 38, s. 229a.

41 Osmanlı İmparatorluğunun Balkan eyaletleri ile ilgili benzer çalışmalar için bkz. I. Asdrachas, "Aux Balkans du XV. siecle : Produsteurs directs et marchaes", **Etudes Balkanıques** 6 (1970) : 36-59; B. Mc Gowen, "Food Supply and Taxation on Middle Danube, 1568-1579", **Archivum Ottomanicum** 1 (1969) : s. 139-96.

42 Macaristan'da tahıl ölçülerinde zaman içinde meydana gelen değişiklikler için bkz Gyula Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sancak Registrations in Hungary; **Acta Orientalia Academiae Scientierum Hungaricae** 21 (1968) : 198.

43 Endüstri-öncesi toplumlarda asgari geçimlik düzeylerin hesaplanması için bkz. Mc Gowan, "Food Supply", s. 153-7; Braudel, **Mediterranean**, 1 : 205; Asdrachas, "Aux Balkans", s. 46-7.

44 Bu vergilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Güçer, **Hububat Meselesi**.

45 Yolların, köprülerin bakımı ve derbentlik görevlerini üstlenen köy halkları avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiyeden muaf tutulmakta idiler. Bkz. **KK**, no. 14, s. 183a; **KK**, no. 38. 233a; **KK**, no. 14, s. 222b. Niksar'da çeltikçilerin bu vergilerden muaf tutulduklarına dair kayıtlar için bkz. **TT**, no. 54, s. 103, 106-7.

46 İnalcık, "Annales School", s. 89.

47 Çorum'un hemen güneyinde Yozgat'ta at yetiştirme faaliyetleri için bkz. Cuinet, **La Turquie** I: s. 292-6. Göçerlerin at yetiştirme faaliyetleri için bkz. **KK**, no. 38, s. 239 b, 258 a.

48 Osmanlı İmparatorluğunda göçebe aşiretlerin uzun mesafeli ticarete katkıları için bkz. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü 1691-1696**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no : 998 (Istanbul, 1963), s. 19-22, ayrıca, Xavier de Planhol, **Le fondements geographiques de l'histoire de l'Islam** (Paris, 1968), s. 225, Güçer, **Hububat Meselesi**, s. 13 n. 36.

49 16. ve 17. Yüzyıllarda Avrupa'da farklı sınıfların yedikleri ekmek türleri konusunda bkz. Walter Minchinton, "Patterns and Structure of Demand 1500-1750," **Fontana Economic History of Europe**, cilt 2 : **The Sixteenth and Seventeenth Centuries**, derl. L. M. Cipolla, s. 115-20.

50 Macaristan'da tahrir defteri kayıtlarından çıkarak köylü ailelerin kendi tüketimleri ve pazar için ürettikleri sebze oranları için bkz. Kaldy-Nagy, "Administration", s. 203-04, Batı Anadolu'da Aydın ve Menteşe için bkz. **TT**, 8, 148, 337 sayılı defterler, **KK**, 129, 110, 167 sayılı defterler. Örneğin, Menteşe eyaletinde Ula kasabası halkı sebze bahçelerinin merkezi devlet tarafından vergilendirilmesine karşı çıkarken bu bahçelerin ev bahçeleri olarak değerlendirilmesini talep etmişlerdi. **TT**, no. 110, s. 89b. Rum defterlerinde bostan vergilerinin çok düşük meblağlar oluşturması bu bölgede de Batı Anadolu'da görülen uygulamaların geçerli olabileceğine işaret etmektedir.

51 Bu konuda ilgili kanun hükümleri için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s. 17, 28, 31, 54, 113, 148, 200-5. Çeltik üretimi konusunda burada verilen bilgiler büyük ölçüde Profesör Halil İnacık'ın çalışmalarından kaynaklanmaktadır. bkz. "Rıce Cultivation and çeltikci-reaya System in the Ottoman Empire" **Turcica : Revue d'Etudes Turques XIV** (1982).

52 Barkan, **Kanunlar**, özellikle s. 113, 200-05.

53 Bu nahiyede göçerlerin etkisini köy isimlerinde görmek mümkündür. Örneğin, Karkın, Eymur, Alayund, Şami gibi isimler aynı zamanda aşiretlerin de isimleriydi. Aşiret isimlerinin bir dökümü için bkz. Sümer, **Oğuzlar**.

54 Bkz. Bu bölümde s. 179-80.

55 Konya'da Sadreddin Konevi ve Eskişehir'de Seyid Gazi tekkelerinde bu tür uygulamalar için bkz. Suraya Faroqhi, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya : The Zaviye of Sadreddin Konevi", **JESHO** 17 (1974) : 145-72.

56 Robert Mantran, **Istanbul dans la seconde moitié. du XVIIe siècle: essai d'histoire institutionale, economique et Sociale**. Bibliotheque Archéologique et Historie d'Institut Français d'Archeoloqie d'Istanbul, cilt 12 (Paris, 1962), s. 201-02.

57 16. yüzyılına sonunda ve 17. yüzyılın başında Balkanlarda hayvancılık faaliyetlerinde görülen artışlar için bkz. Mc Gowan, "Food Supply".

58 Bkz. Bu bölümde s. 183-4.

59 Örneğin, **Mühimme Defteri'nde** (cilt 74, s. 38) bir kayıt, Tosya kazasında, buradaki boyahane idarecisinin boyama işlemlerinin evlerde yapılmasını engellemeye çalıştığını ve köylülerin bundan şikayetçi olduğuna işaret etmektedir.

60 IA, Tayyip Gökbölgin, "Tokat". Şimdilerde bu köy Almus kazasının merkezidir.

61 Anadolu'nun diğer bölgelerinde kırsal bölgede pamuk dokumacılığı

için bkz. S. Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in Sixteenth and Seventeenth Century Anatolia", **The Ottoman Empire and the World Economy** içinde, derl. Huri Islamoğlu-Inan.

62 Ankara'da kırsal bölgede sof (keçi kılı) üretimi ve ticareti için bkz. Özer Ergenç, "1600-15 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", **Türk İktisat Tarihi Semineri** içinde, derl. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu.

63 Nil denilen mavi boya, defterlerde Tokat boyahanesinin önemli masrafları arasında sıralanmaktadır. **MM**, no. 160, s. 35a-36a. Ne var ki köylülerin böylesi pahalı bir boya kullanmaları beklenemez.

64 Şap Rum Vilayetinde Karahisar-ı Şarki nahiyesinden çıkmaktaydı. 15. Yüzyılın ortasına kadar bu bölgeden elde edilen şap bütün Akdeniz dünyasına ihraç edilmekteydi. Bu tarihten sonra ise Karahisar-ı Şarki'de çıkan şap büyük ölçüde İmparatorluk içi ihtiyacı karşılamıştır. Ayrıca şap deri dabaklamakta da kullanılmaktaydı. Jean Delumeau, **L'alum de Rome. XVe-XIXe siecle.** Ecole pratique des Hautes Etudes. VIe section Centre de Recheres Historique. Ports-Routes-Trafics XIII (Paris, 1962), s. 16.

65 Köy ekonomisinin gelişmesinde tarım-dışı ürünlerin üretimleri için bkz. S. Hymer and S. Resnick, "Model of an Agrarian Economy with Non-Agricultural Activities", **American Economic Review** 59 (1969) : s. 493-506; Jan Devries Boserup modelinin de eleştirisini yaparken köylü ekonomisinin bu boyutuna değinmektedir. ("Labour/Leisure Trade Off", **Peasant Studies Newsletter**, cilt 1, sayı 2 (1972).

EK IV. 2

1 Yıldız için **TT**, no. 79, s. 119, Karahisar için **TT**, no. 444, s. 307.

2 Resm-i revgan Niksar nahiyesinde göçerlerden alınan vergiler arasında sıralanmaktaydı. **TT**, no. 54, s. 140.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

A. Başvekalet Arşivi, İstanbul:

1. **Tapu Tahrir** Bölümü: Defter No. 2, 19, 79, 287, 444, 54, 176, 270, 8,455, 482, 121, 153, 147, 148, 436, 733, 177, 87, 30, 994, 255, 733, 387, 272.

2. **Maliyeden Müdevver** Tasnifi: Defter No. 16, 160, 232, 354, 494.

3. **Mühimme Defterleri:** Cilt 2, 3, 6, 7, 9, 19, 26, 27, 41, 52, 53, 67, 70, 73.

B. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara:
Kuyudu Kadime: Defter No. 12, 14, 33, 47, 48, 51, 38, 54, 101, 110, 114, 128, 129, 131, 135, 142, 152, 156, 167, 174, 176.

İkincil Kaynaklar

Abdulfettah, Kemal ve Hutteroth, Wolf-Dieter. **Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16 th Century.** Erlanger Geographische Arbeiten, Sonderband 5, Erlangen: 1977

Abrams, Philip. "Towns and Economic Growth: Some Theories and Problems." **Towns in Societies: Essays in Economic History and Historical Sociology**, içinde, s. 9-33. Derleyen Philip Abrams ve E. A. Wrigley. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

Adams, C. J. "Islamic Religion." **Middle East Studies Association Bulletin,** IV, 3 (October 15 1970).

Akdağ, Mustafa. **Celali İsyanları: Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası.** İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1975.

Akdağ, Mustafa. **Celali İsyanları 1550-1603.** Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

Akdağ, Mustafa. "Celali İsyanlarında Büyük Kaçgun". **Tarih Araştırmaları Dergisi,** 2 (1964): s.1-49.

Akdağ, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti". **Belleten,**12 (1949-50): s. 498-564.

Akdağ, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen." **Tarih Araştırmaları Dergisi,** 3 (1965): s. 139-56.

Akdağ, Mustafa. "Tımar Rejiminin Bozuluşu" **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 3 (1945): s. 419-431.

Akdağ, Mustafa. **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971.

Aktüre, Sevgi. "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci." **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi**, (1975): s. 90-111.

Al - Azmeh, Aziz. "What is the Islamic City." Review of Middle East **Studies**, 2 (1976).

Alexandrescu-Dersca, Maria M. "Contribution á l'étude de l'approvisionne ment en blé de Constantinople au XVIIe siécle." **Studia et Acta Orientalia**, 1 (1957): s. 13-37.

Alexandrescu-Dersca, Maria M. "Quelques données sur le rairtaillement de Constantinople au XVIe siécle." Association internationale d'études du, sud-est européen. **Actes du premier congres international des études balkaniques et sud-est européennes**. Vol. 3: Histoire. Sofia, 1969. Althusser, L. ve Balibar, E. **Reading Capital**. London : New Left Books, 1972.

Altınay, Ahmet Refik. **Anadolu'da Türk Aşiretleri 966-1200: Anadolu'da Yaşayan Türk Aşiretleri Hakkında Divani Humayun Mühimme Defterlerinde Mukayyet Hükümleri Havidir**. İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

Altınay, Ahmet Refik. **Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik. Onaltıncı Asırda Türkiye'de Rafizilik ve Bektaşiliğe dair Hazine-i Evrak Vesikalarını Havidir**. İstanbul: A. Halit Kitaphanesi, 1932.

Altuğ, Yılmaz. "Legal Rules Concerning Land Tenure in the Ottoman Em pire."**Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul**, 18 (1968): s. 153-69.

Anderson, Perry. **Lineages of The Absolutist State**. London: New Left Books, 1974.s. 397 - 412, 462-72, 464-96.

Anderson, Perry. "The Antimonies of Antonio Gramsci" **New Left Review**, 100 (November 1976 - January 1977): s. 5-80.

Andreasyan, Hrand D. **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1073. İstanbul: Baha Matbaası, 1964. Anhegger, Robert ve İnalcık, Halil (derleyenler). **Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani, II. Mehmed ve II. Beyazid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler**. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.

Asad, Talal (Derleyen). **Anthropology and the Colonial Encounter.**

London : Ithaca Press, 1973.58. Chicago : Aldine Publishing Co., 1970.

Asdrachas, I. "Aux Balkans du XVe siécle: producteurs directs et marchés." **Etudes** Asad, Talal. "Two European Images of Non-European Rule." **Anthropology and the Colonial Encounter**, derleyen Talal Asad. London : Ithaca Press, 1973.

Avineri, Shlomo (Derleyen). **Karl Marx on Colonialism and** Modernization. New York : Doubleday, 1968.

Avineri, Shlomo. "Modernization and Arab Society". **Israel, the Arabs and the Middle East**, derleyenler Irwing Howe ve Carl Gershman. New York : Bantam Books, 1972.

Aymand, Maurice. **Venise, Raquse et le Commerce Du Blé Pendant la Seconde Maitie du XVIe Siècle**. Paris : SEVPEN, 1966.

Baer, G. "The Administative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds". **International Journal of Middle East Studies**, I (Ocak 1970) : s. 28-50.Barkan Ömer L. "Edirne Askeri Kassamına ait Tereke Defterleri 1545-1659", **Belgeler**, Cilt 3, no. 5-6 (1966), s. 1-479.

Bailey, F. E. **British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853.** New York : H. Fertig, 1970.

Barkan Ömer L. "Edirne ve Civarında Bazı İmaret Tesislerinin Muhasebe Bilançoları." **Belgeler**, Cilt 1, no. 2 (1964), s. 235-377.

Barkan, Ömer L. "Essai sur les données statistique des registres de re censement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siécles." **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 1 (1957): s.9-36.

Barkan, Ömer L. "Fernand Braudel, La Mediterranée." **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt. 12, no. 3-4 (1951), s.172-91

Barkan, Ömer L. "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri." **Belleten**, 34 (1970): s. 557-607.

Barkan, Ömer L. "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Topr ak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri." **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 1, no. 1 (1939), s. 29-74; no. 2 (1940), s. 198-245; no. 4 (1940) s. 397-447.

Barkan, Ömer L. **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları.** Cilt 1: Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943.

Barkan, Ömer L. "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve yiye cek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar." **Tarih Vesikaları**, Cilt 1, no. 5 (1942), s. 15-[illegible] no. 9 (1942,

s. 168-177.
Barkan, Ömer L. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler." **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 11, no. 1-4 (1949-50), s. 324-69; cilt. 13, no. 1-4 (1951-52), s. 56-78; Cilt 15, no. 1-4 (1953-54), s. 209-237.
Barkan, Ömer L. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler." **Vakıflar Dergisi**, 26 (1942): s. 279-386.
Barkan, Ömer L. "Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Middle East, "**International Journal of Middle East Studies**, 6 (January 1975): s. 3-28. s. 163-171. Derleyen Michael A. Cook. London: Oxford University Press, 1970.
Barkan, Ömer L. "Research on Ottoman Fiscal Surveys". **Studies in the Economic History of the Middle East** içinde.
Barkan, Ömer L. "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Os manlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar". İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt. 23, no. 1-2 (1963), s. 239-96.
Barkan, Ömer L. "Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)" **Vakıflar Dergisi**, 9 (1969): s. 109-162.
Barkan, Ömer L. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" **Türkiyat Mecmuası**, 10, (1951-1953): s. 1-27.
Barkan, Ömer L. "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I: Malikane-Divani Sistemi" **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, 1 (1939): s. 119-185.
Barkan, Ömer. L. "Les Formes de l'Organisation du Travail Agricole dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe Siècles". **Revue de la Faculte des Sciences Economiques de l'Universite d'Istanbul**, I, 1 (1939-40) : s. 14-44.
Barkan, Ömer L. "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi" **Tanzimat**, 1 (1940): s. 301-352.
Barkan, Ömer L. "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tah rirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri" **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 1, no. 1 (1940), s. 20-59; Cilt 2, no. 2 (1941), s. 214-247.
Barkan, Ömer L. "Türkiye'de Servaj Var Mı İdi?" **Belleten**, 20 (1956): s. 237-46.
Barkan, Ömer L. ve Ayverdi, Ekrem H. **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli**, İstanbul: İstanbul Fatih Cemiyeti, 1970.

Beldiceanu, Nicoara ve Beldiceanu-Steinherr, Irene. "Recherche sur la province de Qaraman au XVIe Siécle, étude et actes." **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 2 (1968): s.1-129.

Beldiceanu, Nicoara. "Recherches sur la reforme foncière de Mehmet II." **Acta Historia**, (Munich) 4 (1966): s. 25-39.

Beldiceanu-Steinherr, Irene. "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anotolie pré-Ottoman." **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 19 (1976): s. 233-313.

Beldiceanu-Steinherr, Irene. "Le régne de Selim Ier: tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire Ottoman." **Turcica: Revue d'études Turques**, 6 (1975): s.34-48.

Berkes, Niyazi. **The Development of Secularism in Turkey**. Montreal : Mc Gill University Press, 1964.

Berov, Lyuben. "Problèmes de la metrologie dans les territoires balkaniques a l'èpoque de la domination ottomane XVe-XIXe siècles." **Etudes Balkaniques**, 11 (1975): s.22-39.

Blaisdell, Donald C. **European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debts.** New York. AMS Press, 1966.

Bloch, Marc. French Rural History: **An Essay on its Basic Characteristics**. Çeviren Janet Sondheimer. Berkeley: University of California Press, 1966.

Bois, Guy. "Symposium: Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-industrial Europe: Against the Neo-Malthussian Orthodoxy", **Past and Present**, 79 (May 1978): s. 60-9.

Boserup, Ester. **The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change and Population Pressure**. Chicago: Aldine Publishing Co. 1965.

Bousquet, G. H. ve **Schacht, J. (derleyenler). Selected Works of C. Snouck Hurgronje**. Leiden : Brill, 1957.

Braude, Benjamin. "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire 1500-1650: A Study in Undevelopment. " **Review**, 2 (1979): s. 437-54.

Braudel, Fernand. **Capitalism and Material Life 1400-1800**. Çeviren Miriam Kochan. London: Weidenfeld and Nicolson, 1973.

Braudel, Fernand. **The Mediteranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II**. 2. Cilt, Çeviren S. Reynolds. New York: Harper and Row, 1972.

Brenner, Robert. "The Origins of Capitalist Development : A Critique of

Neo-Smithian Marxism", **New Left Review**, 104 (1977); s. 25-93.
Brenner, Robert. "The Modern World System by Immanuel Wallerstein." **Peasant Studies**, VI, 1 (January 1977) : s. 2-42.
Brenner, Robert. "Agrarian Class Structures and Economic Development in pre-industrial Europe." **Past and Present**, 70 (1976) : s. 30-5.
Burke, Edmund. **Prelude to Protectorate in Morocco : Pre-Colonial Protest and Resistance**. Chicago : The University of Chicago Press, 1976. S. 151.
Burke, Edmund, "The Image of The Moroccan State in French Ethnological Literature : A New Look at The Origins of Lyautey's Berber Policy". **Arabs and Berbers** : From Tribe to Nation, derleyenler E. Gellner ve C. Micaud. London : Duckworth, 1973.
Busbecq, Ogier Ghiselin de. The **Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq**. Çeviren Edward Seymour Forster. Oxford: At the Clarendon Press, 1927.
Cahen, Claude. "Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie." **Cahiers d'histoire mondiale**, 2 (1954-1955): s.566-80.
Cahen, Claude. **Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History ca. 1071-1330**. London: Sidgwick and Jackson, 1968.
Carter, H. "The Urban Hierarchy and Historical Geography: A consideration with Referance to North-East Wales." **Geographical Interpretations of Historical Sources: Readings in Historical Geography**, s. 32-57. Derleyenler Alan R. H. Baker, John D. Hamshere ve John Langton. New Abbot: David & Charles, 1970.
Cernovodeanu, Paul. "The General Conditions of English Trade in the Levant in the Second of the 17th Century and at the Beginning of the 18th Century." **Revue des études sud-est européennes**, 5 (1967): s. 447-460.
Cezar, Mustafa. **Osmanlı Tahrihinde Levendler**. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, no. 38. İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1965.
Chevallier, Dominique. "Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted With the European Economy". **Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century**, derleyenler W.R. Polk ve R.L. Chambers. Chicago: University of Chicago Press, 1968. s. 205-22.
Cinlioğlu, Halil. **Osmanlılar Zamanında Tokat**. Tokat: 1950-51.
Clark, Colin ve Haswell, Margaret. **The Economics of Subsistence Agriculture**. 2. basım. London: Macmillan, 1966.
Cohen, Mark **N. The Food Crisis in Pre-History: Overpopulation and the Origins of Agriculture**. New Haven: Yale University Press,

1977.
Cook, Michael **A. Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600.** London: Oxford University Press, 1972.
Cuinet, Vitale. **La Turquie D'Asie. Geographie administrative. Statistique descriptive et raisonné de chaque province en l'Asie Mineure.** 4 Cilt. Paris: Ernest Leroux Editeur, 1892.
Cvetkova, Bistra. "Changements intervenus dans la condition de la population des terres bulgares (depuis la fin du XVIe jusqu' au milieu du XVIIIes." **Etudes historiques.** Cilt 5: **A l'occasion du XIIIe Congrés Internationale des Sciences Historiques-Moscou aóu: 1970. Sofia, 1970:** s.291-318.
Cvetkova, Bistra. "Contribution a l'étude des impôts extraordinaires (avariz-i divaniye ve tekalif-i örfiye) en Bulgarie sous la domination turque. L'impôt 'nuzul'." **Roeznik Orientalistyczny,** 23 (1959): s.57-65.
Cvetkova, Bistra. "L'évolution du regime féodal turc de la fin du XVIe siècle jusque'au millieu du XVIIIe siècle." **Etudes historiques.** Cilt. 2: á **l'occasion du XIe Congrés International des Sciences Historiques.** Stockholm- aout 1960. Sofia, 1960: 171-206.
Cvetkova, Bistra. "Recherches sur le système d'affermage (iltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe-XVIIIe siècles." **Roeznik Orientalistyczny,** 27 (1964): s.111-32.
Cvetkova, Bistra. "Sur certaines reform du régime foncier aux temps de Mehmet II." **Journal of the Economic and Social History of the Orient,** 6 (1963): s.104-20.
Cvetkova, Bistra. "Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles" **Revue des études islamiques,** 38 (1970): s.267-279.
Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve İstilahların İzleri". **III. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler,** s. 489-504. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.
Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler. **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,** 5 (1947): s.483-511
Çağatay Neşet Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayanın Miri Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları" **IV. Türk Tarih Kongresi,** s. 426-433. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952.
Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu: Para Vakıfları ve Bankacılık". **Vakıflar Dergisi,** 9 (1971): s. 35-56.
Çetintürk, Salahaddin. "Osmanlı İmparatorluğunda Yürük Sınıfı ve Hukuki

Statüleri": **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1 (1943): s. 107-116.

Çizakça, Murat. "Sixteenth-Seventeenth Century Inflation and the Bursa Silk Industry: A Pattern of Ottoman Industrial Decline?" Doktora tezi, University of Pennsylvania, 1978.

Dağlıoğlu, Hikmet. "Çorum'a ait Vesikalar". **Çorumlu Dergisi**, 2 (1940): s. 532-34, 640-42; 4 (1941): 885-87, 923-27.

Dağlıoğlu, Hikmet. "Çorum'da Aşiret Meseleleri ve Bunların Mali Vaziyetleri". **Çorumlu Dergisi**, 2 (1939): s. 568-70.

Dağlıoğlu, Hikmet. "Çorum Vilayetinin Mülki Taksimatına Tarihi bir Bakış". **Çorumlu Dergisi**, 4 (1941): s. 979-88.

Dağlıoğlu, Halil. "Onuncu Asırda Çorum". **Çorumlu Dergisi**, 1 (1938): s. 97-98, 147-48, 181-82, 219-23, 320-23; 2 (1939): 363-67, 392-95, 412-15.

Dalsar, Fahri. **Türkiye Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik.** İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, no. 856. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960.

Daniel, Norman. **Islam and the West, The Making of an Image.** Edinburgh : University Press, 1960.

Darke, Hubert (çeviren). **The Book of Government; or Rules for Kings.** New Haven : Yale University Press, 1960.

David, Geza. "Some Aspects of 16th Century Depopulation in the Sanjaq of Simontornya." **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, 28 (1974): s.63-74.

Davidson, Roderic. **Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876.** Princeton : Princeton University Press, 1963.

Davis, Ralph. "English Imports from the Middle East, 1580-1780". Studies **in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day**, derleyen M.A. Cook. London: Oxford University Press, 1970. s. 193-206.

Delumeau, Jean. **L'alun de Rome (XVe-XIXe siècles).** Paris: S.E.V.P.E.N., 1962.

Divitçioğlu, Sencer. **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu.** İstanbul : İstanbul Üniversitesi Yayınları'ndan, 1967.

Duby, George. **Rural Economy and Country Life in the Medieval West.** Çeviren Cynthia Postan. Columbia: Universty of South Carolina Press, 1968.

Eberhard, Wolfram. "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey." **Oriens**, 6 (1953): s.32-49.

Encylopedia of Islam, 2. basım. S.v. "Çorum," Franz Taeschner.

Encylopedia of Islam, 2. basım. S.v. "Daftar-i Khakani," Ömer L. Barkan.

Encylopedia of Islam, 2. basım. S.v. "Eshkinji," Halil İnancık.
Encylopedia of İslam, 2. basım. S.v. "İhtisab."
Encylopedia of İslam. "İkta", C.Cahen.
Erder, Leila. "The Measurement of Pre-industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century." **Middle Eastern Studies**, 11 (October 1975): s. 284-301.
Erder, Leila and Faroqhi, Suraiya. "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century." **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, forthcoming.
Erder, Leila and Faroqhi, Suraiya. "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620" **Middle Eastern Studies**, 15, 3 (1979): s. 322-45.
Ergenç, Özer. "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar" **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/ Tartışmalar**, 8-10 Haziran, 1973. Derleyen Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu. Anraka: Hacettepe Üniversitesi, 1975.
Ergenç, Özer. "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme". Doktora Tezi, University of Ankara, 1973.
Erinç, Sırrı ve Tunçbilek, Necdet. "The Agricultural Regions of Turkey." **Geographical Review**, 42 (1952): s. 179-203.
Evliya, Çelebi. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**. 13 cilt. Derleyen Zuhuri Danışman. İstanbul: Kardeş Matbaası, 1970.
Eyice, Semavi. "Çorum'un Mecidözünde Aşık Paşa Oğlu Evliya Çelebi Zaviyesi". **Türkiyat Mecmuası**, 15 (1968): s. 211-46.
Eyice, Semavi. "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiiler". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, cilt 23, no. 1-2 (1962-1963), s. 3-80.
Faroqhi, Suraiya. "Agricultural Activities in a Bektashi Center: The Tekke of Kızıl Deli 1750-1830." **Südost-Forschungen**, 35 (1976): s. 69-96.
Faroqhi, Suraiya. "16-18.inci Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri". **Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar**, 8-10 Haziran, 1973. Derleyen Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975.
Faroqhi, Suraiya. "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century." **Turcica: Revue d'étude Turque**, forthcoming.
Faroqhi, Suraiya. "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, I." **Turcica: Revue d'études Turques**, 9 (1977) s.161-95.
Faroqhi, Suraiya. "Rural Society in Anatolia and the Balkans during 16th

Century, II." **Turcica: Revue d'études Turques.**

Faroqhi, Suraiya. "Sixteenth Century Periodic Markets in Various anatolian Sancaks: Içel, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe." Journal **of Economic and Social History of the Orient,** 22 (1978): s. 32-80.

Faroqhi, Suraiya. "Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia." **Journal of Turkish Studies.**

Faroqhi, Suraiya. "The Tekke of Hacı Bektaş: Social Position and Economic Activities." **Journal of Middle East Studies,** 7 (1976): s. 183-208.

Faroqhi, Suraiya. "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya: the Zaviye of Sadreddin Konevi." **Journal of Economic and Social History of the Orient,** 17 (1974): s. 145-172.

Faroqhi, Suraiya and Islamoğlu, Huri. "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia." **Review,** 2 (Winter 1979): s. 410-36.

Fekete, Lajos. **Die Siyaqatschrift in der Türkischen Finanzverwaltung.** Bibliotheca Orientalis Hungarica VII. 2 cilt. Budapest: 1955.

Fekete, Lajos. "Türk Vergi Tahrirleri", **Belleten,** 11 (1947): s. 299-328.

Fick, J. W. "Islam as an Historical Problem in European Historiography since 1800." **Historians of the Middle East,** derleyenler B. Lewis ve P. M. Holt. London : Oxford University Press. 1962.

Foster - Carter, Aidan. "From Rostow to Gunder Frank : Conflicting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment". **World Development,** IV, 3 (1976) : s. 167-80.

Frank, Andre Gunder. **Capitalism and Underdevelopment in Latin America.** New York : Monthly Review Press, 1967.

Gandev, Christo. "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rural de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe siècle." **Etudes historiques.** 2. Cilt. **L'occasion du XIe Congrés International des Sciences Historiques-Stockholm août 1960.** Sofia, 1960: 207-20.

Genç, Mehmet. "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi". **Türk İktisat Semineri,** derleyenler O. Okyar ve Ünal Nalbantoğlu. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975.

Genç, Mehmet. "A Comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire During the Second Half of the 18th Century". **La Révolution Industrielle Dans le Sud-Est Europeen - XIX e Siecle,** Sofia : Institut d'Etudes Balkaniques, 1976. s. 242-79.

Gibb, H. A. R ve Bowen, H. Islamic **Society and the West.** London : Ox-

ford University Press, 1950.
Gibb, H. A. R. ve Bowen, H. A Study of the Impact of Western Civilization on Muslim Culture in the Near East. Cilt I. London : Oxford University Press, 1957.
Gibb, H. A. R. "Religion and Politics in Christianity and Islam." **Islam and International Relations**, London, 1965.
Glucksmann, Christie Buci. Gramsci and the State. Çeviren David Fernback. London : Lawrence and Wishart, 1980.
Grunebaum, G. E. von. **Islam, Essays in The Nature and Growth of a Cultural Tradition.** 2. basım. London : Routledge and Kegan Paul, 1955.
Grunebaum, G. E. von. **Medieval Islam**. Chicago : The University of Chicago Press, 1946.
Grunebaum, G. E. von. **Modern Islam**. Berkeley : The University of California Press, 1962.
Grunebaum, G. E. von. **Classical Islam : A History 600-1258**. Chicago : Aldine Publishing Co., 1970. **Balkanique**, 6 (1970): s. 36-59.
Goubert, Pierre. Beauvais et Beauvaissiau XVIIe siècle. Paris: Flammarion, 1960.
Goubert, Pierre. "The French Peasantry of the Seventeenth Century: a Regional Example". **Crisis in Europe 1560-1660**, s. 141-56. Derleyen Trevor Aston. London. Routledge & K. Paul, 1965.
Gökbilgin, Tayyib. "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi". **Belleten**, 26, (1962): s. 293-338.
Gökbilgin, Tayyib. "15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum". **Vakıflar Dergisi**. 6 (1965): s. 51-61.
Gökbilgin, Tayyib. **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 508. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1952.
Gökbilgin, Tayyib. **Rumelide Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 748. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1957.
Gökbilgin, Tayyib. "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanuni Sultan Süleyman Devri Belgeleri". **Belgeler**, 1 (1964): s. 24-52.
Göyünç, Nejat. **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1458. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.
Göyünç, Nejat. "XVI. Yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu: Kanuni Süleyman ve II. Selim Devirleri". **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran, 1973**, s. 71-102.

Derleyenler Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975.
Gran, Peter. **Islamic Roots of Capitalism : Egypt 1760-1840**. Austin : The University of Texas Press, 1979. s. 3-34, 111-31.
Griswold, William. "Political Unrest and Rebelion in Anatolia 1605-1609." Doktora tezi, Universty of California at Los Angeles, 1966.
Griswold, William. **The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611**. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.
Gramsci, Antonio. **Selections from the Prison Notebooks**. Çeviren ve derleyenler Quintin Hoare ve Geoffrey N. Smith. New York : International Pubishers, 1980. S. 206-69.
Grozdavona, El. "Les fondements économiques de la commune rurale dans les regions bulgares (XVe-XVIIIe siècles)." **Etudes Balkaniques**, 10 (1974): s. 30-45.
Grunebaum, G.E. von. **Classical Islam: A History 600-1288**. Chicago: Aldine Publishing Co. 1970
Güçer, Lütfi. **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**. İstanbul Üniversitesi Yayınları, no. 1075. İstanbul: Sermet Matbaası, 1964.
Güçer, Lütfi. "XVII. Yüzyıl ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt. 11 no. 1-4 (1949-1950), s. 397-416.
Güçer, Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 13, no. 1-4 (Ekim 1951-Temmuz 1952), s. 79-98.
Halasi-Kun, Tibor. "Sixteenth Century Settlements in Southern Hungary." **Belleten**, 28 (1964): s. 1-72.
Hegel, G. W. **The Philosophy of History**. New York : Dover Publications, 1956.
Herlihy, David. "Population, Plague and Social Change in Rural Pistoia 1201-1430."
Heyd, Uriel. **Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615** Oxford University Press, 1960. **Economic History Review**, 2. ser. Cilt 18, no. 2 (1965): s. 225-44.
Heyd, Uriel. **Studies in Old Ottoman Criminal Law**. Derleyen V.L. Ménage. Oxford: Clarendon Press, 1973.
Heyd, Wilhelm. **Histoire du commerce du Levant au money age**. Amsterdam. A.M. Hakkert. 1959.
Hindess, Barry ve Hirst, Paul. Pree-Capitalist Modes oof Production. London: Routledge and Kegan Paul, 1975. s. 178-201, 207-20.
Hinz, Walther. **Islamische Maesse und Gewichte umgerechnet ins**

metrische System. Leiden: J. Brill; 1955.

Hinz, Walther. "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen Vorderen Orient." **Belleten**, 13 (1949) s. 752-73.

Hinz, Walter. "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhunderts." **Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft**, 25 (1951): s. 117-201.

Hodgson. Marshall G. **The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization** 3 Cilt. Chicago: University of Chicago Press, 1974.

Horvath, Anna. "The Cattle Trade of a Hungarian Town (Szolnok) in the Period of Turkish Domination." **Studia Turcica**, s. 241-48. Derleyen Lajos Ligeti. Budapeşt: Akademiai Kiado, 1971.

Hutteroth. Wolf. Dieter. "Laendliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren." **Göttinger Geographische Abhandlungen.** Heft 46. Göttingen: 1968.

Hourani, A. H. "Ottoman Reform and the Politics of Notables". **Beginnings of Modernization in the Middle East : The Nineteenth Century**, derleyenler W. R. Polk ve R. L. Chambers. Chicago : University of Chicago Press, 1968) : s. 41-68.

Hüsameddin, Hüseyin. **Amasya Tarihi**. 5 cilt. İstanbul: Hikmet Matbaası, 1330-2/1927-35.

Itzkowitz, N. "Eighteenth Century Ottoman Realities". **Studia Islamica**, XVI (1962) : s. 73-94.

Hymer, S. ve Resnick, S. "Model of an Agrarian Economy with Non-Agricultural Activities". **American Economic Review**, 59 (1969): s. 493-506.

İnalcık, Halil. "Adaletnameler". **Belgeler**, Cilt 2, no. 3-4 (1965), s. 49-145.

İnalcık, Halil. "Bursa and the Commerce of the Levant." **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 3 (1960): s. 131-47.

İnalcık, Halil. "Bursa: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar". **Belleten**, 24, (1960): s.45-101.

İnalcık, Halil. "Capital Formation in the Ottoman Empire." **Journal of Economic History**, 39 (1969): s. 97-140.

İnalcık, Halil. "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration." **Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or Change**, s. 27-52. Derleyen Thomas Neff ve Roger Owen. London: Feiffer & Simons, 1977.

İnalcık, Halil. Hicri 815 **Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.

İnalcık, Halil. "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New

Findings." **Review**, 1 (Winter/Spring 1978): s. 69-99.
İnalcık, Halil. "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi". **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, 1 (1959): s. 29-46.
İnalcık, Halil. "Land Problems in Turkish History." **The Muslim World**, 45 (1955): 221-28.
İnalcık, Halil. "15. Asırda Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, cilt 15, no. 1-4 (1953-54): s. 51-75.
İnalcık, Halil. "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle". Belleten, 15 (1951): s. 620-47.
İnalcık, Halil. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu". **Belleten**, 23 (1959): s. 575-608.
İnalcık, Halil. "Rice Cultivation and Çeltikçi-Reaya System in the Ottoman Empire". **Turcia: Revue d'Etudes**, XVI (1982).
İnalcık, Halil. "The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya." **Aspects of the Balkans: Continuity and Change. Contributions to the International Balkan Conference held at the University of California at Los Angeles, October 23-28, 1969**, s. 338-54. Derleyen Hendrik Birnbaum ve Speros Vryonis, Jr. The Hague: Mouton, 1972.
İnalcık, Halil. "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy." **Studies in the Economic History of the Middle East**, s. 207-218. Derleyen A. Cook. London: Oxford University Press, 1970.
İnalcık, Halil. **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600**. London: Weidenfeld and Nicolson, 1973.
İnalcık, Halil. "Ottoman Methods of Conquest." **Studia Islamica**, 2 (1954): s. 112-29.
İnalcık, Halil. "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation." **Akten des XI Internationalen Byzantinistenkongresses** içinde s. 237-42. München: 1958.
İnalcık, Halil. "Suleiman the Law-giver and Ottoman Law." **Archivum Ottomanicum**, 1 (1969): s.105-38.
İslam Ansiklopedisi. S.v. "Mehmet II," Halil İnalcık.
İslam Ansiklopedisi. S.v. "Tımar," Ömer L. Barkan.,
İslam Ansiklopedisi. S.v. "Süleyman I", Tayyib Gökbilgin.
İslam Ansiklopedisi. S.v. "Niksar," Besim Darkot.
İslam Ansiklopedisi. S.v. "Tokat," Tayyib Gökbilgin.
İslam Ansiklopedisi. S.v. "Avariz," Ömer L. Barkan.

İslam Ansiklopedisi. S.v. ""Nahiye," Tayyib Gökbilgin.
İslamoğlu, Huricihan. "Dynamics of Agricultural Production, Population Growth and Urban Development: A Case Study of Areas in North-Central Anatolia, 1520-1575." Basılmamış Doktora Tezi, University of Wisconsin-Madison, 1979.
İslamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar, "Agenda for Ottoman History". **Review**, I, (1977): 31-55.
İslamoğlu-İnan , Huri (derl.). **The Ottoman Empire and the world Economy**. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
Jennings, Ronald. "Loan and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, the Sharia Court of Anatolian Kayseri." **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 16. (1973): 168-216.
Jennings, Ronald. "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum." **International Journal of Middle East Studies**, 7 (1976): s.21-57.
Kabrda, Joseph. "Quelques problèmes de metrologie turque-ottomane." **Deuxième conference des études Albanologiques**. Tirana, 12-18 Janvier 1968 s. 115-19. Tirana:1970.
Kahn, Joel. **Minangkabau Social Formations**. Cambridge : Cambridge University Press, 1980.
Kaldy-Nagy, Gyula. "The Administration of the Sanjaq Registrations in Hungary." **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, 21. (1968): s. 181-223.
Kaldy-Nagy, Gyula. "Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Cizye-Defter und der Tahrir-Defter." **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**. 2 (1960): s. 259-67.
Kaldy-Nagy, Gyula. "The Effect of the Timar-system on Agricultural Production in Hungary." **Studia Turcica**, s. 241-248. Derleyen Lajos Ligeti. Budapest: Akademiai Kiado, 1971.
Kaldy-Nagy, Gyula. **Kanuni Devrinde Budin Tahrir Defteri.** Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1971.
Kaldy-Nagy, Gyula. "Two Sultanic hass estates in Hungary during the XVIth and XVIIth centuries." **Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae**, 13 (1961): s. 31-62.
Karpat, Kemal H. "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire." **Beginnings of Modernization in the Middle East**, s. 69-93. Derleyenler Richard L. Chambers. Chicago: Universty of Chicago Press, 1968.
Karpat, Kemal H. "Structural Change, Historical Stages of Modernization, and the Role of the Social Groups im Turkish Politics". **Social Change and Politics in Turkey : A Stuructural - Historical**

Analysis, derleyen K. Karpat. Leidenen : Brill, 1973. s. 11-92.
Karpat, Kemal H. "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908." **International Journal of Middle East Studies**, 3 (1972): s. 243-81.
Keyder, Çağlar. "The Dissolution of the Asiatic Mode of Production". **Economy and Society**, V, 2 (1976) : s. 178-96.
Keyder, Çağlar. "Proto-Industrialization in the Ottoman Empire". **Insurgent Sociologist**, (Winter 1980).
Kiernan, V. G. **The Lords of Human Kind : Black Man, Yellow Man and White Man in an Age of Empire**. Boston: Litttle Brown, 1969.
Karpat, Kemal H. "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893." **International Journal of Middle East Studies**, 9 (1978): s. 237-74.
Kıray, Mübeccel. Ereğli: **Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**. Ankara: 1964.
Kolars, J. **Tradition, Season, and Change in a Turkish Village**. Chicago: University of Chicago Press, 1963.
Köseoğlu, Neşet. "Çorum'da Yer Adları". **Çorumlu Dergisi**, 1 (1938): s. 99-102, 136-40.
Köseoğlu, Neşet. "Tarihte Çorum Köyleri, Ayas, Türler ve Bölgesi". **Çorumlu Dergisi**, 2 (1939): s. 484-89.
Köseoğlu, Neşet. "Tarihte Çorum Köyleri ve Paşaköy ile Sakız Divanı". **Çorumlu Dergisi**, 2 (1939): s. 448-56.
Kraelitz, F. "Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers". **Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte**, (1921).
Kurmuş, Orhan. "The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolia, 1850-1913". Basılmamış Doktora Tezi, University of London, 1974.
Ladurie, Emmanuel Le Roy. **The Peasants of Languedoc Urbana**: University of Illinois Press, 1977.
Lane, Frederick C. "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the 16 th Century". **American Historical Review**, XLV, " (April 1940): s. 571-90.
Lapidus, Ira M. "The Grain Economy of Mamluk Egypt." **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 12 (1969): s. 1-15.
Laroui, Abdallah. "For a Methodology of Islamic Studies." **Diogenes**, 83 (1973) : s. 12-39.
Laroui, Abdallah. **The Crisis of the Arab Intellectual : Traditionalism or Historicism**. Berkeley : The University of California Press, 1976.
Lerner, Daniel. **Passing of the Traditional Society**. New York : Free Press, 1958.

Lewis, Bernard. "Jaffa in the Sixteenth Century, According to the Ottoman Tahrir Registers." **Necati Lugal Armağanı** içinde s. 435-46. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, ser. VII, no. 50. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968.

Lewis, Bernard. "Nazareth in the Sixteenth Century according to the Ottoman Tapu Registers." **Arabic and Islamic Studies in Honour of H.A.R. Gibb**. Derleyen G. Makdisi. Leiden: J. Brill, 1965.

Lewis, Bernard. **The Emergence of Modern Turkey**. 2. basım. New York : Oxford University Press, 1968.

Lowry, Heath. "The Ottoman tahrir defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583)." Doktora tezi, University of California at Los Angeles, 1977.

Lybyer, A. H. **The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificient.** New York : Russel and Russell, 1966.3.

Mardin, Şerif. "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire". **Comparative Studies in Society and History**, 11 (1969) : S. 258-81.

Mardin, Şerif. "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire". **Comparative Studies in Society and History,** 11 (1969) : S. 258-81. Mardin, Şerif. **The Genesis of Young Ottoman Thought.** Princeton : Princeton University Press, 1962.

Mantran, R. "L'Empire Ottoman et le Commerce Asiatique aux 16e et 17e Siècles" **Islam and the Trade of Asia**, derleyen D.S. Richards. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970. S.169-79.

Mantran, Robert. **Istanbul dans la seconde moitié siècle, essai d'histoire institutionale, économique et sociale**. Bibliothéque archeologique et historique de l'Institut Français d'Archeologie d'Istanbul, Cilt 12. Paris: A. Maisonneuve, 1962.

Masson, P. **Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siècle**. Paris: Hachette, 1911.

Mc Gowen, Bruce. "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces Within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries". **International Journal of Turkish Studies**, II. 1 (Spring-Summer 1981): s. 57-64.

McGowen, Bruce. "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)." **Archivum Ottomanicum**, 1 (1969): s. 139-96.

Melikof-Sayar, Irene. **La geste de Melik Danişmend. Etude Critique du Danişmendname**. 2 cilt. Bibliothéologique archéologique historique de l'institut français d'archéologie d'Istanbul, cilt 11 ve 12. Paris: A. Maisonneuve, 1960.

Melikof-Sayar, Irene. "Le probléme Kızılbaş." **Turcica: Revue d'étude Turque**, 5 (1975): s. 49-67.

Melotti, Umberto. **Marx and the Third World**. London : Macmillian Press, 1977.

Meuvret, Jean. **Etudes d'histoire économique. Récueil d'articles.** Paris: Librairie Armand Colin, 1971.

Milkova, F.G. "Sur le teneuer et le caractère de la proprieté d'état des terres miriye dans l'Empire Ottoman du XVe au XIXe siècles." **Etudes Balkaniques**, 5 (1966): s. 155-76.

Minchindon, Walter. "Patterns and Structure of Demand 1500-1750." The **Fontana Economic History of Europe**, cilt. 2: **The Sixteenth and Seventeenth Centuries**. Derleyen Carlo M. Cipolla. Sussex: Harvester Press, 1977.

Miroğlu, İsmet. **XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı**. İstanbul: Uçlar Matbaası, 1971.

Mols, Roger, S.Jr. Polulation in Europe 1500-1700". **The Fontana Economic History of Europe**, cilt 2, **The Sixteenth and Seventeenth Centruries**. Derleyen Carlo M. Cipolla. Sussex: Harvesfer Press, 1977.

Moore, Barrington, Jr. **Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World**. Boston: Beacon Press, 1967.

Montesquieu, Baron de. **The Spirit of Laws**. New York : Colonial Press, 1900. s. 18, 25-8, 57-66, 122, 129.

Mouffe, Chantal. "Hegemony and Ideology in Gramsci". **Gramsci and Marxist Theory**. derleyen C. Mouffe. London : Routledge and Kegan Paul, 1979. S. 168-209.

Nedkoff, Boris Christoff. "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye". **Belleten**, 8 (1944) 8 s. 599-652.

Nell, Edward. "Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Explanation of Economic Interdependence and Social Change". **History and Theory**, 6 (1967). b.313-50.

Nolte, Hans - Heinrich. "The Position of Eastern Europe in the International System in Early Modern Times". **Review**, VI, 1 (Summer, 1982) : s. 25-84.

Orhonlu, Cengiz. **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1961-1966)**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 998. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1963.

Orhonlu, Cengiz. "Köprücülük". **VII. Türk Tarih Kongresi**, s. 701-708. Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

Orhonlu, Cengiz. **Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı**. İstan-

bul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1209. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1967.

Owen, E.R.J. "Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in Nineteenth Century Egypt", **The Economic History of the Middle East, 1800-1914,** derleyen C. Issawi. Chicago: University of Chicago Press, 1966. s. 417-29.

Owen, Roger. **The Middle East in the World Economy**. New York : Methuen, 1981. S. 59, 292.

Owen, Roger. "Islam and Capitalism: A Critique of Rodinson." **Review of Middle East Studies,** 2 (1976) : S. 85-93.

Owen, R. "The Middle East in the Eighteenth Century-on "Islamic Society in Decline : A Critique of Gibb and Bowen's 'Islamic Society and The West'." **Review of Middle East Studies**. 1 (1975) : s. 101-12.

Pamuk, Şevket. "Commodity Production for World Markets and Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840-1913". **The Ottoman Empire and The World-Economy**, derleyen Huri İslamoğlu-İnan. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Parain, Charles. "The Evolution of Agricultural Technique." **The Cambridge Economic History of Europe**, Derleyenler M. M. Postan ve H.I. Habakkuk. Cilt 2: **The Agricultural Life of the Middle Ages**. Cambridge: Cambridge Universty Press, 1966.

Paris, Robert. **L'Histoire du Commerce de Marseile** vol. V: 1660-1789. Le Levant. Paris: Plon, 1957.

Paskavela, Virginia."Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** XXVII, 1-2 (1967-8): s. 265-92.

Pitcher, Donald Edgar. **An Historical Geography of the Ottoman Empire, From Earliest Times to the End of the Sixteenth Century**. Leiden: J. Brill, 1972.

Planhol, Xavier de. "Le boeuf porteur dans la Proche Orient et l'Afrique du Nord." **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 12 (1969): s. 298-321.

Planhol, Xavier de. **De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadism et vie paysanne**. Bibliothéque archéologique et historique de l'institut français d'archéologie d'Istanbul, no. III. Paris: Librairie A. Maisonneuve, 1958.

Planhol, Xavier de. **Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam**. Paris: Flammarion, 1968.

Planhol, Xavier de. "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia." **International Social Science Journal**, 11 (1959): s. 525-31.

Polk, W. R. ve Chambers, R. L. (derleyenler). **The Beginnings of Moder-**

nisation in the Middle East. Chicago : The University of Chicago Press, 1968.
Porchnev, Boris F. **Les Soulèvement populaires en France de 1623 à 1648**. Paris: S.E.V.P.E.N., 1963.
Postan, M.M. "Medieval Agrarian Society in its Prime: England". Cambridge **Economic History of Europe**, cilt 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1966.
Postan, Michael M. **Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy**. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
Pressel, W. von. "Les Chemins de Fer de Turquie". **The Economic History of the Middle East, 1800-1914**, derleyen C. Issawi. Chicago: University of Chicago Press, 1966. s. 92-3.
Rivlin, Helen. **The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt**. Cambridge: Harvard University Press, 1961.
Rodinson, Maxime. **Islam and Capitalism**. Paris: Sevil, 1966.
Roux, Jean-Poul and Özbayrı, K. **Les tradition des nomades de la Turquie meriodionale: Contribution à l'étude des repsesentations religieuses chez les Yörük et les Tahtaci**. Bibliotheque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, cilt 24. Paris: A. Maisoneuve, 1970.
Rozman, Gilbert. **Urban Networks in Russia 1750-1800 and Pre-Modern Periodization**. Princeton: Princeton University Press, 1976.
Russel, J. "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population." **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 3 (1969): s. 265-274.
Sahillioğlu, Halil. "XVII. Asrın ilk yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici" **Belgeler Dergisi**, I,2 /1964): s.223-8.
Sahillioğlu, Halil. "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harb Journali)". **Belgeler**, 2 (1965): s. 1-35.
Sahillioğlu, Halil. "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar". **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Cilt 1, no. 1 (1968): s. 36-40; no. 2 (1968): s. 54-56; no. 3 (1968): s. 50-53.
Sahillioğlu, Halil. "Sıvış Year Crises in the Ottoman Empire". **Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day**, derleyen M.A.Cook. London: Oxford University Press, 1970, s. 230-52.
Turner, Bryant S. **Marx and the End of Orientalism**. London : George Allen and Unwin, 1978. s. 25-38.
Samardzic, Radovan. "Belgrade, Centre Economique de la Turquie du

Nord au XVIe Siècle, La Ville Balkanique, XVe -XIXe Siècles". **Studia Balkanica**, (Sofia, 1970) : s. 33-44.

Sarç, Ömer C. "Tanzimat ve Sanayimiz". **The Economic History of the Middle East, 1800-1914**. derleyen C. Issawi. Chicago: University of Chicago Press, 1966, s. 43-5.

Scott, James C. **The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia**. New Haven: Yale University Press, 1976.

Sella, Domenico. "The Rise and Fall of the Venetian Woolen Industry." **Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries**, s. 106-26. Derleyen Brian Pullan. London: Methuen, 1968.

Sertoğlu, Mithat. **Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi**. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları, no. 103. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1955.

Shaw, Stanford J. **Between Old and New**. Cambridge : Harvard University Press, 1971.

Skocpol, Theda ve Trimberger, Ellen Kay. "Revolution and World Historical Development of Capitalism". **Berkeley Journal of Sociology**, 22 (1977-8) : s. 101-14.

Slicher van Bath, Bernard H. The Agrarian History of Western **Europe, A.D. 500-1850**. Çeviren Olive Ordish. London: E. Arnold, 1966.

Slicher van Bath, Bernard H. "Yield Rations, 810-1820." **Algemene Agrargeschiedenis**, Bydragen, 10 (1963): s. 48-62.

Sohrweide, Hanna. "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16, Jahrhunderts." **Der Islam**, 41 (1965): s. 95-223.

Sokoloski, M. "Le developpement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVIIe siècles." **Balcanica**, 1 (1970): s.81-106.

Steengaard, Niels. **The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade**. Chicago: University of Chicago Press, 1974.

Stoianovich, Traian. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant." **Journal of Economic History**, 20 (1960): s. 234-313.

Stoianovich, Traian. **French Historical Method. The Annales Paradigm**. Ithaca: Cornell University Press, 1976.

Stoianovich, Traian. "Land Tenure and Related Sectors in the Balkan Economy, 1600-1800." **Journal of Economic History**, 13 (1953): s. 398-411.

Stoianovich. Traian. "Le mais arrive dans les Balkans." **Annales: Economies, Sociétés, Civilization**, 17 (1962): s. 84-93.

Stoianovich, Traian. "Le mais dans les Balkans." **Annales: Economies, Sociétés, Civilization,** 21 (1966): s. 1026-1040.

Sussnitzki, A.J. "Zur Gliederung Wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei". **The Economic History of the Middle East,** 1800-1914, derleyen C. Issawi. Chicago: University of Chicago Press, 1966.

Sümer, Faruk. "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** cilt 11 no. 1-4 (1949-50): s. 509-23.

Sümer, Faruk. **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları.** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, no. 170. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.

Sümer, Faruk. "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensub Teşekküller". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** cilt 11, no. 1-4 (1949-1950), s. 437-508.

Svoronos, N. **Le Commerce de Salonique au XVIIIe Siecle.** Paris : Presses Universitaties de France, 1956.

Tadic, J. "Le Commerce en Dalmatie et à Raguse et la Décadance Economique de Venise au XVIII e siècle". **Civiltá Veneziono Studi,** 9 (Venizea, İstituto per la Collaborazione Culturale, 1961): s. 237-74.

Taeschner, Franz. **Das anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen.** 2 cilt Berlin: Mayer & Müller, 1924-26.

Tavernier, Jean Baptiste. **Les six voyage de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse,** et aux Indes. 2 cilt. Utrecht: Guillamme vande Water, Guillamme & Jacob Poolsum, 1712.

Tilly, Charles ve Tilly, Richard. "Agenda for European Economic History in the 1970's. **Journal of Economic History,** XXXI, 1 (March 1971): s. 184-98.

Todorov, Nikolai. "Le differentiation de la population urbaine au XVIIe siecle d'apres des registres de cadis de Vidin, Sofia et Ruse." **Studia Balcanica. 3. cilt: La ville balkanique XVe-XIXe siecles.** Sofia, 1970.

Todorov, Nicolai. "La situation demographique de la peninsule balkanique au cours des XVe et siecles." **Annuaire de l'Universite de Sofia,** Faculte de Philosophie et d'Histoire, cilt 53, no. 2 (1959), s. 193-226.

Tournefort, Joseph B. **Relation d'un voyage du Levant.** 2 cilt. Paris: De l'imprimerie Royale, 1717.

Trimberger, Ellen Kay. **Revolutions from Above : Military Bureaucrats and Modernisation in Japan, Turkey, Egypt and Peru.** New Brunswick, New Jersey : Transaction Books, 1978.

Tuncer, Hadiye. **Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları**. Ankara: Tarım Bakanlığı Basımevi, 1962.

Tunçdilek, Necdet. "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, cilt 15. no. 1-4 (1953-54), s. 189-208.

Turan, Şerafeddin. "1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri". **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 22 (1964): s.273-94.

Turner, Bryant S. Marx and the End of Orientalism. London : George Allen and Unwin, 1978. s. 25-38.

Turner, Bryan. "Avineri's View of Marx's Theory of Colonialism : Israel. **Science and Society**, 40 (1979) : s. 385-409.

Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekaleti. Köylerimiz, Köy Kanunu: Tatbik Olunan ve Olunmıyan Köy İsimlerini Alfabe Sırası ile Gösterir Liste İstanbul: 1933.

Ubicini, M.A. "Excerpts from Letters on Turkey". **The Economic History of the Middle East, 1800-1914**, derleyen C. Issawi. Chicago: University of Chicago Press, 1966. s. 43-5.

Venturi, Franco. "Oriental Despotism." **Journal for the History of Ideas**, 24 (1963) : s. 275-302.

Verdery, Katherine. **Transylvanian Villagers : Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change**. Berkeley : University of California Press, 1983.

Vries, Jan De. "Labor/Leisure Trade off". **Peasant Studies Newsletter**, I, 2 (1972).

Waardenburg, J. **L'Islam dans le Miroir de l'Occident**. De Hague : Mouton, 1962.

Waines, David. "Cultural Anthropology and Islam : The Contribution of G. E. von Grunebaum." **Review of Middle East Studies**, 2 (1976) : s. 113-23.

Wallerstein, Immanuel. **The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century**. New York: Academic Press, 1974.

Wallerstein, Immanuel. **The Capitalist World System. Essays by Immanuel Wallerstein**. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Wallerstein, Immanuel. "The Ottoman Empire and The Capitalist World Economy : Some Questions for Research." **Review**, II, 3 (Winter 1979) : s. 389-98.

Wertheim, W. F. "Counter-Insurgency Research at the Turn of the Cen-

tury". **Sociologische Gids**, 19 (Eylül / Aralık 1972)
Wilan, T. S. "Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century" **English Historical Review**, 70 (July 1955): s.399-410.
Wittek, P. **The Rise of the Ottoman Empire**. London : The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1938.
Wittflogel, Karl A. **Oriental Despotism**. New York : Vintage Books. 1981.
Wolf, Eric. "Crisis and Differentiation in Capitalism". **Europe and the People Without History**. Berkeley : University of California Press. 1984.
Wood, Alfred. A. **A History of the Levant Company**. New York: Barnes and Nobles, 1964.
Woolf, R. "Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activites". **Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries**, derleyen B.S. Pullan. London: Methuen, 1968.
Wrigley, E.A. "Family Limitation in Pre-industrial England". **Economic History Review**, 2nd ser., cilt 19, no. 1 (1966), s. 82-109.
Wrigley, E.A. "Parasite or Stimulus: The Town in a Pre-Industrial Economy." **Towns in Societies: Essays in Economic History and Historical Sociology**, s. 295-309. Derleyen Philip Abrams ve E.A. Wrigley. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
Wrigley, E.A. **Population and History**. New York: McGraw Hill, 1972.
Wrigley, E.A. "A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy." **Past and Present**, no. 37, s. 44-70.
Wyczanski, Andrgey. "En Pologne: L'economie du domaine nobiliaire moyen 1500-1880." **Annales: Economies, Societes, Civilitation**, 18 (1963): s.s 81-87.
Yücel, Yaşar. "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler". **Belleten**, 38 (1974): s. 657-708.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, pek çok eseri yıllardır uluslararası literatürde yeralan tarihçi Huricihan İslamoğlu-İnan'ın Türkçede yayımlanan ilk kitabı. İslamoğlu-İnan bu çalışmasında, Orta ve Kuzey Anadolu'da 16. yüzyılda Osmanlı kırsal toplumunun toplumsal-ekonomik gelişmesini inceliyor. Dönemin tahrir defterlerini (vergi kayıtları) ele alan araştırma, teorik düzeyde, sanayi-öncesi toplumların durağanlığını savunan tarih anlayışlarına karşıt bir yaklaşımla temelleniyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun klâsik çağında kırsal ekonomide ciddî bir dinamizm sözkonusu. Bu dinamizmi belirleyen artı-ürüne elkoyma biçiminin ve değişim ilişkilerinin odağında, merkezî devlet içi güç ilişkileri var. "Doğu despotizmi" v.b. kavramlaştırmalarla ve salt zor etkeni ile, baskıcı-otoriter etmenlerle açıklanamayacak bir ilişki sistematiği bu; devletin düzenleyici rolü, kırsal geçimlik ekonominin korunmasına yönelik bir mutabakat temelinde kendisini yeniden üretiyor, meşrulaştırıyor. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü* , kapsamlı birincil kaynak çalışmasının ürünleri ve Osmanlı kırsal ekonomisinin gelişme dinamiğini kendi özgül mantığı içinde açıklayan teorik çerçevesi ile, özgün bir konuma, kalıcı değere sahip

İLETİŞİM YAYINLARI 127 • ARAŞTIRMA/İNCELEME DİZİSİ 27 • ISBN 975-470-107-5